

Б. ГРІНЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

КНИЖКА ДРУГА

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Укрголовліт № 1929 (17547)—1926.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо - друкарня
Зам. № 948—4000.

Київ—1927.

П А Н Ь К О.

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машинисті:

— Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Він хитався на всі боки, і шахтарі повинні були часом відпихатися від стін, щоб не вдаритись об їх,—тоді-б усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була не глибока; чорні стіни промайнули швидко, й шахтарі вже були на дні.

— Ну, вилазь!—сказав Панько й сам вискочив перший, держачи в руках динамитові патрони. Товариші почали вилазити за їм з струментом у руках.

Зараз-же біля сторчової шахти пробивано новий хідник. Але величезна брила кам'яна, зустрівшись на дорозі, не давала йти далі.

Шахтарі мусили розбити цю каміньку динамитом.

За кілька ступнів вони були вже там, де треба. Нахилиючись, вони пройшли,—чи, мабуть, краще сказати—пролізли, у почату нору.

Там було мокро й темно. Дві лампи шахтарські,

блимаючи, освічували чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличчя, тільки зуби та очі білили на тих орапських обличчях.

Робітники почали оглядати камінь.

— Ну; з їм буде морока!—промовив один.

— Та здоровий!—додав другий.

— То нічого, що здоровий, а ось подивимось, як його пробивати,—сказав Панько.—Ану лиш, давай свердел!

Почали вертіти камінь, б'ючи по свердлу молотком: камінь мало подавався.

— І щоб було кращий струмент узяти!—сердився Панько, що порядкував ділом,—а то цим і до вечора не зробиш дірки.

— Та й вечір недалеко,—озвався хтось.

— І добре, бо вже й кістки болять на цій чортовій роботі,—додав один шахтар.

— Не журись!—одказав молодий високий парубок,—зате завтра неділя, погуляємо!

— Погуляємо!—трохи зло відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу з села і мав сьогодні йти додому, несучи свій заробіток сем'ї. Парубок-же той жив на шахті і всі гроші витрачав на себе. Перший був порядний господар і не міг бути прихильний до шибай-голови шахтарської.

— Погуляємо! Вам усе тільки-б гульки справляти! За гульками й діла не знаєте.

— А якого я діла не знаю?—розсердився парубок.

— А от такого, що тебе посилено взяти путящого струменту, а ти взяв ка-зна-що.

— Велике лихо! — відмовив парубок. — Як треба буде, то підіймусь та й візьму кращий.

— А воно й справді треба взяти,—промовив Панько.—Ану лиш добудь!

— Круть верть — зараз буде! — сказав парубок.— Ходім, Семене!

Другий парубок, той, що лаяв роботу, пішов з їм до цебра.

Три шахтарі посідали, прихилившись спинами до камінюки. Двоє почали зараз-же крүтити цигарки і позакурювали їх від лямпи, що причепили збоку на стіні.

Панько не курив. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й розмовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде в своїй сем'ї. Сем'ї всього—жінка молода та маленький син, років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв по шахтах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожити, ще трохи й підправляти своє господарство.

Він тепер думав про свою теплу чистеньку хатку. Вона так і в'являлась йому, а серед неї Одарка. І обличчя в Одарки так наче всміхнулося до його. Якесь liebe, лагідне почування обняло Панька і йому так хотілося швидше туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вже-ж спитається:

— А со мені татко принесла з сахти?

Чудний! завсігди з матір'ю, чує, як на неї кажуть «вона», то й собі на всіх,—і на чоловіків, і на жінок,—почав казати «вона». Треба буде взяти йому в крамниці яку канхветину. Бо так тобі любо обніме за шию та й каже:

— А со принесла?

А Одарка дождатиме його, хоч як пізно він прийде,—вона не ляже...

Усміх осяйнув умазане в сажу чорне обличчя Панькове. Йому знову схотілося побачити Одарку зараз біля себе... Ні, самому бути зараз біля неї...

— А ось і ми!—гукнув голос мало не над самим Паньком.

Панько розплющив очі. Парубки вже вернулися з струментом. Треба було робити. Трохи нехотя відірвався Панько від своїх мрій і встав.

З новим струментом робота пішла краще. Але все-ж камінюка подавалася погано, бо дуже тверда була.

— Та ну його к бісу,—всі руки обшмугляв!—промовив чоловік з бородою, спускаючи руку з молотком. —Буде й стільки!

— Не глибоко буде, не розірве враз, — сказав Панько.

— Дарма,—удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у поправірчуванні дірки патрони.

— Ну, хлопці,—гайда в цебер! Я зараз позапалю гноти.

Чотири шахтарі пішли до цебра, покинувши Панька запалювати. Парубок зачепив старого:

— А що, от і приніс, що треба, й не загаялись.

— Мовчи вже! Про тебе й кури сокоцуть по смітниках, що ти такий моторний,—відмовив той.

— Та про мене, хоч кури сокоцуть, дядьку Андрію, а про вас і того нема!—відказав парубок, улазячи в цебер.

— Га-га-га!—зареготалися шахтарі,—от так утяв!

— Утяв!—розсердився дядько Андрій, уже стоячи в цебрі в той час, як інші ще влазили.—Утяв! Якби йому язика втяти, так ото було-б добре! А то дуже довгий,—щоб не придавило коли в шахті грудякою.

Шахтарі знову зареготались, і під регіт парубок гукнув угору:

— Піднімай!

Цебер смиконуло й піднесло вгору.

— Стій! стій!—скрикнув дядько Андрій,—а Панько?

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули, що Панько мусить сісти з їми. Вони зирнули наниз і побачили Панька.

— Стій!—згукнув з усієї сили парубок.

Цебер спинився.

Панько все це бачив. Він одразу згадав, що патрони позабивано неглибоко, що гноти були короткі. Вибух мусить бути зараз—ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів за одну мить.

— Що бог дасть!—промайнуло у його в голові. І

перш, ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув:

— Піднімай!

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору.

Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник.

Але саме в цю мить із темряви блисконуло ясным огнем, потім ударило, і важкий гугот струсонув шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнем.

.....
Як дим розвіявся, товариші кинулись у шахту. Панько лежав зараз же тут, і його груди були однією великою кривавою раною...

1893. I. 17.

с. Олексіївка на Харківщині.

БАТЬКО ТА ДОЧКА.

I.

Мала Маруся зосталася дома сама. Її батько пішов на роботу в шахту. Ні братів, ні сестер у неї не було; мати її вмерла, тим вона завсігди зоставалася сама, як батько йшов на роботу.

Вони прийшли сюди з села. Маруся залюбки згадує той час, як вона там із матір'ю жила. Тільки це давно, давно було! Вона ледви пригадує молоде вродливе обличчя з великими темними очима. Вона пригадує, як це обличчя, без краю ласкаве, схилялося до неї, а дбайливі руки вкривали її тепліше, і тихий материн голос казав:

— Спи, моя голубко!—Спи, моє серденько!

Багато з того, що тоді було, позабувалося—адже їй тільки чотири роки було, як мати вмерла,—але цей чарівний образ ніколи не зникав з душі бідної дівчини сироти.

Її батька звали Максимом. Він був безземельний, бо Марусин дід, за панського ще права, був при панах, а не хліборобом, і через те землі йому не дано. Як

Максим дружився, то його матери вже не було на світі, та й батько незабаром по тому вмер. Зостався Максим сам із жінкою.

У їх була тільки хатка та дворища клопоть, а землю хліборобну наймати доводилось. Поки мати Марусина жива була,—вони так-сяк господарювали; а вже як вона вмерла (тільки п'ять год за чоловіком і пожила), то тоді господарство зовсім занепало, бо й не можна було хазяйнувати без господині. Максим не схотів женитися вдруге; він оддав Марусю в сем'ю до своєї сестри, а сам позабивав вікна та двері у батьковій хаті, та й подався заробляти на шахти.

У тітки Маруся вижила чотири роки. Важко їй там було жити!

Вона завсігди була як чужа, як приймачка у цій сем'ї. Там було вже четверо дітей та двоє старих,—то Маруся була аж сьомою. Усім треба було надати їсти, всіх треба було якось одягти. Тітка з дядьком з усієї сили працювали, годуючи сем'ю,—то-ж не дивно, що вони часом натякали Марусі, що вона не «своя». Правда, Максим платив сестрі за дочку скількись там грошей. Тітка з дядьком знали, що цих грошей стане, щоб прогөдувати дівчину. А все їм здавалося часом, що Маруся—зайвий клопіт у їх; здавалося це їм того, що важка робота в убозтві з'учила їх труситися над кожною крихтою.

Через те Маруся не знала жалування в цій сем'ї. Воно і свої діти тітка не дуже милувала, та все-ж то були свої: хоч і покартає, та й пожалує потім. А Ма-

руся була «не своя», хоч і родичка. Тим вона чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалування.

Еге, вона не знала жалування, того пестивого материного жалування, що так добре його видко навіть, як гляне мати, як погладе дитину по голівці. Оце саме й було найбільшим горем бідній уразливій дівчині. Тим і образ той, як мати її пестує, нахилившись до її, Марусиною, приголов'я,—зберігся в дитячій душі такий звабливо-чарівний.

Найбільша радість Марусі була, як у неробочий день часом приходив до неї батько.

Він дуже любив Марусю, завсігди приносив їй якого гостинця, садовив її до себе на коліна, як вона була маленькою, і так багато розмовляв із нею, як вона підросла. З самим батьком тільки розмовляла вона зовсім щиро, сам батько тільки й знав, чим вона журилася та з чого раділа.

І ото, як одного разу сиділи вони вдвох у садку, її журба за рідним пестуванням вибухнула відразу.

— Візьміть мене, візьміть мене до себе, татку! Я не хочу тут більше жити!—благала ридаючи дівчина, припадаючи своєю маленькою чорнявою голівонькою батькові до колін.

— Серденько моє, куди-ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу,—там тобі не можна жити,—впевняв її батько.

— Я буду там жити, я буду вам пособляти,—тільки візьміть мене!

— Дурненьке! ти не знаєш, що то таке казарма. Там тісно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.

І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили—це була довга, тісна й брудна будівля. В їй жили робітники й спали всі покотом на одному полу, а піл тягся через усю хату. Будівля була дуже вузька, бо між полом та другою стіною ледви можна було пройти, щоб лягти на піл. Тут не можна було жити сем'єю,—ось через віщо Марусин батько не міг її до себе взяти.

Але її сльози зворушили йому серце, і він почав думати, яким-би способом ізробити, щоб дочці було жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись угадати, хто з їх був-би ласкавіший до Марусі, щоб туди віддати її, у сестри забравши. Та нічого не надумав. Таких родичів не було; були й гарні люди, та хто-ж його знає, як у їх Марусі буде. Адже й сестра його—людина гарна, а Марусі важко в неї жити. Та ще й те: сестра гніватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалось: а що, якби й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе? Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатах, що звалися землянками. Такі землянки давано самим тим шахтарям, що в їх сем'ї були. А що, якби й він попрохав собі землянку?

Звісно, мабуть так буде, що її не дадуть йому, та але-ж: догнав—не догнав, а побігти можна. Та й есть одна землянка-пустка,—правда, така, що вже гіршої й не буває, так що-ж його зробиш? А проте, таку негодящу, може, швидше й дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже,—як потрапиш до його в слухний час, то може й дасть.

А вже й гарно було-б жити з Марусею вдвох! Погано самому, важко жити! А якби Маруся—от-би добре було!.. Максим уже собі в'являв те радісне життя...

Так думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть у слухний час він прийшов.

— Нащо тобі землянка?—допитувавсь управитель.

— Та дочка в мене маненька, дак не можна їй у казармі жити,—казав Максим.

— А чом-же вона з матір'ю не живе?

— Бо нема в неї матери, а в людей важко жити. Ото й доводиться мені до себе взяти її. А хіба-ж можна в казармі з нею? Дозвольте вже, спасибі вам, жити в тій земляночці,—однак вона без догляду розвалиться, а ми її держатимем цілу.

— А воно й правда, що розвалиться, — подумав управитель і згодився.—Ну, гаразд,—можеш туди переходити.

Низько вклонившись, вийшов од управителя Максим, та й пішов просто до землянки. Вона справді була поганенька: шпаруни пообпадали, хворостяна покрівля

(стелі по землянках не буває) погнулась у середину від землі, що на їй було насипано; одно віконце, та й те без шибок, а двері висіли на бік на одній завісі.

Не дожидуючи, поки все те звелить управитель полагодити, Максим заходився своїм коштом усе, що треба, робити. Він полагодив двері, засклав вікно й навіть думав був захажуватись хату мазати, та не було коли.

— Хай уже Маруся сама вимаже,—подумав Максим і, скоро прийшла неділя, узяв Марусю від сестри до себе, у свою нову хату.

Весела була Маруся без краю. Байдуже їй було, що ця хата така обідрана: вона здавалась їй чудово гарною,—бо-ж вона в їй порядкувала й хазяйнувала, як хотіла. Вона, як здолала своїми малими руками, вимазала хату, а комін помалювала червоними та синіми кривульками, що були такі, як квітки, і квітками, що були такі, як кривульки, і те малювання не то їй, а й Максимові навіть здавалося чудовим. Максим приладнав стіл та лаву,—і от уже й хата така, як треба, стала.

Вже-ж мабуть і не раділа Маруся, а ще дужче Максим! Який він був радий, що взяв Марусю до себе! Що-дня тепер він приходив з роботи не в брудну, воночу й тісну казарму, а в чистенький біленький захисточок, і там його стрівала дочка, і він міг відпочити й порадіти, дивлячись, як вона господарює, мов і справжня господиня.

З того часу життя Максимове та Марусине пішло рівно та впокійно. Що-дня вранці-рано Максим ішов на

роботу, а Маруся лишалася дома сама. Вона починала господарювати.

Як жила вона в тітки, то була найбільшою дівчиною в сем'ї. Тим на неї накинута було багато роботи, що її роблять звичайно тільки більші дівчата. Тоді їй це було важко, а тепер вона рада була, що так трапилось, бо вона навчилася багато дечого робити за справжню господиню, а тепер саме цього їй і треба було. Ото-ж, що сама знаючи, а що батька питаючи, — вона, як уміла, варила їсти. Не завсігди їй щастило, а найбільше отой борщ дався їй у знаки,—ніяк, звичайно, не хоче бути добрий на смак! Ну, та це ще не велике лихо було, бо батько й дочка не звикли ласо їсти, а після щоденної важкої роботи в шахті Максимові завсігди добре хотілося їсти ввечері.

Кажу—ввечері, бо тільки ввечері приходив він з роботи додому. Він бив вугіль, той, що їм топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб досягти до його, копають глибокі колодязі (шахти) та й копаються на всі боки попід землею,—скрізь таких нор та печер понароблюють. Ото-ж як залізе Максим у таку нору, глибоко-глибоко під землею, дак уже й не вилазить звідти весь день,—там і обіда те, що з дому візьме. А Маруся дома сама обідає—так, не дуже варить, а більш вчорашне доїдає. А вже ввечері як треба вони їли.

Як упорається Маруся, то звичайно шиє. Шила вона поганенько, та все-ж полатати одежину яку могла,—то й досить цього було. А шити нове вона у сусіди Горпини вчилася. Чоловік Горпинин теж на

шахті робив, а Горпина часом учила дівчат шити. Маруся замкне свою хатку, та й біжить до неї вчитися. А то часом дві-три дівчини подруги прибігали до неї шити,—щоб веселіше було. Прибіжать, набалакають повну хату і звеселять Марусю.

Увечері приходив Максим, а в свято, то й увесь день дома був. Отоді Марусі найвеселіше було. Жде бувало—не діждеться, як загуде машина ввечері,—ото, щоб роботу шахтарі кидали. Тільки загуде,—вона так і метнеться готувати все, що треба. От уже й ходу чути, двері відчиняються і знайома чорна постать стає на порозі.

— Ой, які-ж ви чорні, татку!—мало не що-разу скрикує Маруся, скоро батька вздрить.

І справді, не то одежа у Максима вся чорна від вугілля, а й обличчя таке чорне від сажі, як у орапа,—тільки зуби та очі блищать на чорному.

— А тобі не до вподоби? — сміється Максим.—Ну, то давай умиваться!

Маруся тікає аж на піч, у куточок, а Максим тим часом умивається та передягається.

— От і вже!—каже він.

Маруся вилазить зі своєї схованки, прибирає швиденько, що треба, і вже трохи згодом сидять обоє за столом, а на столі в мисці гарячий борщ парує.

Повечерявши, вони розмовляють.

Встаровину, живучи в казармі, Максим, прийшовши з роботи, поспішався, звичайно, швидше спати. І це не через те саме, що він утомлявся, а й тим, що йому зовсім гидке було життя в казармі—з брудом, з п'яцтвом

та іншим. Він поспішався швидше заснути, щоб хоч не бачити того бруду й гидоти, що серед неї доводилось йому жити. А тепер йому не хотілося спати, і що-вечора вони вдвох розмовляли, часом і довгенько. Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти, про те, як у їх роблять. Вона здригалася з остраху, уявляючи собі, як її татко лежить глибоко під землею в норі, а та нора ось-ось завалиться й засипле його навіки,— лежить і б'є кайлом вугіль... Часто згадували вони покійну Марусину матір, і це були такі сумні, такі солодкі розмови!

Але ще більше розмовляли вони про свої заміри. Тими замірами вони жили, ті заміри звеселяли їм важке та хмурне життя.

У Максима була одна мрія. Він був безземельний, і йому здавалося, що нема більшого частя над те, коли чоловік має клопоть свого поля. На шахти він пішов тим, що ніяк було хазяйнувати, а якби хазяйнувати можна було, то залюбки кинув-би він шахти. І ото розмовляючи одного разу так увечері, він звірив дочці свої мрії.

— Знаєш, Марусе, що я думаю?

— А що, татку?

— А добре було-б жити не тут і не ходити в шахту, а жити дома у своїй хаті та господарювати як треба.

— Ой і гарно-ж було-б, господи!—скрикує Маруся й оченята в неї блищать.

— Еге, гарно...—каже Максим.—Якби то зібрати грошей хоч трошки та купити поле...

— Ой купіть, татку, купіть!

— Не дуже швидко й купиш! На це треба грошей. Та ще хіба з самим полем що зробиш? Треба ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку...

Чорнява голівка Марусина, сумуючи, схиляється, але зараз надія знову займається у дитини в очах.

— Ну, то що? Ми назбираємо грошей на струмент, і на воли, й на все.

— Не легенько його збирати, дочко! А проте—бог допоможе. Уже трохи таки я й назбирав (тільки про це нікому не хвались). Заробити можна тут добре, а витрачуєм на себе ми не багато,—то й можна назбирати хоч на поганеньке хазяйствечко. Тільки доведеться ще поробитись добре.

— А довго-ж?

— Та таки довгенько, дочко,—зо два чи зо три роки ще.

Маруся зовсім засмучується.

— Та й довго-ж!—каже вона, знову похнюплюючись.

— Довго? Ні, це ще не довго! Та й не можна раніше. Треба, щоб ти підросла, справжньою господинею стала. Бо хто-ж у мене хазяйнуватиме? Тепер тобі десять років, а за три роки буде тринадцять. І то ще мала будеш,—не впорашся. Та дарма! Візьмемо до себе бабу Оксану,—вона порядок даватиме.

Баба Оксана була під літами, та ще кріпка собі жінка, бездітна, безхатня; колись була вона хазяйкою, а як умер чоловік, пішла ходити по наймах та й ходила

вже років з десяток. Максим знав, що вона могла б по-собити йому і залюбки пішла-б до його, бо в його в хаті була-б вона не за наймичку, а за господиню.

— Та навіщо-ж її брати?—сперечається Маруся.— Наче я сама не впораюсь! Та я і вдень, і вночі робитиму.

— Ну, воно трохи важкенько без відпочину день і ніч робити,—сміється Максим,—а баба Оксана тобі шкоди не зробить, а порядок дасть, бо ти порядку не знаєш.

— Та вже хай приходе! — говорить врешті Маруся.—Вона не сердита.

Отаке надумали батько з дочкою та й завзялись досягти свого.

Вони zostалися на шахтах і так прожили ще два роки. Увесь цей час одно марили вони про те, як вони колись житимуть, та трохи не що вечора вишукували вони все нове цікаве в цій справі та розмовляли про його. Тими мріями та розмовами кращало життя Максимові та Марусі, а без їх воно було-б дуже невеселе, бо й батькові, й дочці доводилось багато й важко робити. Якби не було в їх надії, що тією роботою осягнуть вони мету бажану, було-б життя їм безрадісне. А тепер Максим з усієї сили гнався за заробітком і робив часто над міру. Маруся-ж не тільки клопоталася хатнім ділом (а це такій малій дівчині було важко), а ще й щиро вчилася шити,—вона бо хотіла, щоб усе вміти шити, як дома господарюватиме.

Ото-ж поробившись Максим так ще два роки, зібрав стільки грошей, що міг-би вже собі клопоть поля ку-

пити, а до його коняку та ще дещо. Він поле й купив (продавав у його слободі один чоловік), а більше нічого не купував, бо доживавсь ярмарку весняного, що бував у ближній слободі. Як-же прийшла весна, купив Максим зёрна, наняв чоловіка зорати та засіяти йому ниву. А сам зостався поки на шахті, бо трапилась така робота, що дуже добре заробити можна було. То й звжився Максим перебути на шахтах весну до зелених свят, а вже тоді подаватися додому на село.

І батько, і дочка так то вже дожидалися тих свят! Маруся лічила-б не то дні, а й години, що до тих зелених свят зосталися,—та шкода, що на години лічити не знала! А й довгий здався їй цей час,—довший за ті три роки, що вони вижили тут. Та вже-ж хоч і як довго час той тягся, а таки й йому край приходив. Сьогодні вранці полічила Маруся, що жити їм на шахтах усього шість день зосталося, і сказала про це батькові, як він ішов на роботу.

— Правда, правда, дочко,—відмовив Максим,—у суботу гроші за тиждень віддаватимуть,—а тоді гайда!

— Ой, господи! як-же ж то ще довго до суботи!—зідхнула Маруся.

— Та вже якось доживемо!—розважав її батько.—Ну, зоставайся здорова, ясочко!

II.

Пішов батько, а Маруся зосталася сама. Вона швиденько попривирала в хаті і визирнула у віконце. Там сонечко вже зійшло. На дворі було весело та любо. Ма-

русі заманулося туди. Та в неї була робота: вона дошивала сьогодні сорочку батькові, та таку, що сама всю пошила, а це було вперше. Ця робота була їй така люба, що вона швидше одвернулася од вікна, щоб і спокуси не було, та й заходилася шити.

Як шиєш, то можна й думати.

І Маруся думала собі про те, як вони переїздитимуть звідси, та якого це клопоту буде. Та дарма—якось воно буде, а як улаштуються—от тоді добре! У своїй хаті! Своя хата дуже більша за цю землянку та така весела! А коло хати Маруся квіток-квіток понасаджує,—от як у її матери було—це так кажуть, бо вона сама не пам'ята цього. Татко каже, що він ще садитиме садовину в тому садочку, що вже там є. От добро—свій садок! Вийдеш у його: сонечко сяє, пташки щебечуть, вишеньки червоніють—вже-ж і гарно!

Маруся всміхнулася радісно та й... схаменулася. За своїми думками вона й не помітила, що вже й голку з рук пустила, і не шиє вже. Трошки засоромилася та швидше знову до роботи. І так щиренько шила до обід.

Опівдні чує,—гуде машина: це обід шахтарям. Маруся й собі кинула шити та трошки підгодувалася тим, що вчора не доїли, а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з сорочкою поспішалася. Попоївши,—знову до шиття. Чує й машина гуде,—це вже й татко пообідав і робити заходився.

Пошилась Маруся так ще з годинку. Коли чує,—машина знову загула. Дівчина здивувалася. Чого це вона? У такий час вона не гуде,—а тепер-же нащо? А проте вона недовго тим цікавилася і забулася була

про це, діла свого пильнуючи. Коли трохи згодом,—чує, гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще й не одно, гомонить, та кричить щось.

— Що воно за знак?—подумала Маруся й визирнула у віконце.

Дивиться, біжать люди та щось гукають. Здалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люди вже перебігли, й вона не могла ні про віщо довідатися. Та трохи згодом побачила,—біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люди побігли.

— Галько!—гукнула вона до неї.—Галько!

Галька спинилась і вздріла Марусю.

— Ой, Марусю, сестричко!.. Ой що-ж там зробилося—шахту залию!—ледви поспішила казати дівчина, бо дух їй від швидкого бігу забивало.

Маруся спершу не зрозуміла й спиталася:

— Яку шахту? де?

— Та нову шахту. Так, кажуть, водою й залило!

— А тобі-ж хто казав?—спиталася Маруся.

— Та люди-ж бігли та й кричали, що залило. Ходім туди!—казала Галька поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти, звідки взялася вода заливати шахту, коли скрізь було сухо. Та вона не довго про це думала. Інша думка вразила її: *у тій шахті робив її батько*,—то це й його залило? Ця думка вдарила її, мов стрель стрельнув, і вона трохи не впала.

— Ой, Марусю, яка ти бліда-бліда стала!—скрикнула Галька, підбігаючи до неї.—От спасибі богові, що

мій батько не в новій шахті, а то лихо було-б! А твій, Марусю, в якій?

— У новій...

— От бідна ти!.. — пожаліла Галька. — Ходімо-ж туди!

— Ходім! ходім! — одразу стрепенулась Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

— Та не так бо швидко, сестричко!—пручалася та,—а то я не підбіжу.

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата швидко туди добігли.

Що ближче вони добігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди-ж бігли, а коло самої шахти зібралася вже чимала юрма,—тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кільки жінок з дітьми. Деякі жінки плакали, навіть тужили.

Держачися за руки, полізли дівчата поміж народ і з бідою дотовпились аж на середину між люди. Там вони побачили,—якийсь чоловік сидить на камінюці, на вугільній вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала: то був Семен, шахтар, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видно було, що з їм сталося щось: чи хворий він, чи в шахті прибито. Біля його стояв управитель, високий чорнявий чоловік, і наказував штегерові:

— Підніміть двадцять чоловіка з шахт! Обидва смоки сюди з локомотивчиком швидше!

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

— Ну, та як-же воно було?

— Так!—відмовив Семен, сидючи й кривлячись часом, певне з болю.—Ми били вугіль удвох з Іваном. Коли це як зашумить! Ми зирк, а вода так і сунé! Кинулись бігти,—так хіба-ж його втечеш? Як ухопило нас, як понесло!.. Зараз я Івана й загубив,—утоп мабуть бідолаха. А я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути. А воно мене як закруте та об стовп головою—лусь! Почорніло мені в очах,—от, думаю, край! Аж воно, хвала богові, й нічого—мабуть не дуже вдарило. Потім ще не раз било, та не головою. Якби була сторчова шахта,—пропав-би! Ну, а з похідної винесло на білий світ.

— А правда,—казав якийсь шахтар,—у сторчовій край! А з похідної може й винести. Щастя твое!

— Та звідки-ж та вода взялася?—допитувався другий шахтар.

Хтось одмовив:

— Та з старої шахти. Уже мабуть з рік, як вона повна води—залило-ж. Вони мабуть підійшли під неї або до неї та й пробилися туди,—от воно й залило.

— А ти хіба знаєш?

— Авже-ж знаю, бо в старій шахті було повно води, а тепер у глиб вода пішла.

— Лихо та й годі!

— А скільки людей у шахті?—спитавсь управитель у десятника.

— Та, хвала богові, не багато: було десятеро, одного винесло, а дев'ятеро там,—відмовив той.

Маруся протовпилася аж до шахти. Це була не сторчова шахта, не така, як колодязь, а була це по-

хідна шахта, така, що як печера йшла у землю вглиб, і шахтарів не спускано в неї, як у сторчову, а вони просто ходили туди... Тепер вона була вщерть повна нечистої, якоїсь рудої води. Вода дійшла вже доти, поки їй треба було, і стояла тихо. Шахта здавалася зовсім мертвою. І справді,—вона була могильною ямою тим нещасливим, що в їй робили. І її, Марусин, батько в цій ямі.

Маруся, знесилена, сіла на вугільний вагончик, що там стояв. Галька сіпала її за руку, казала, що треба відійти від шахти, але Маруся мов не чула її, сиділа не порушно, втупивши очі в ту яму з каламутною водою, що поглинула її батька. Галька підждала трохи, а далі, бачивши, що Маруся не хоче йти з нею, відійшла.

Тимчасом людей прибільшало. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомотив маленький, і почали їх становити.

— А ця чого тут?—здивувався штегер, Марусю вздрівши.—Геть звідціля, тут машина стане!

Маруся не ворухнулась; він узяв її за руку.

— Чуеш, іди звідціля!

Він хотів стягти її з вагончика.

— Не займайте мене! — скрикнула вона, — там татко!

Штегер несамохіть пустив її руку.

— Що там таке?—спитав управитель, підходячи.

— Та ось,—показав штегер,—дівчина. Батько її там.

— Одведіть її звідціля!—звелів управитель.

Штегер знов узявся до неї.

— Я не хочу! Я не піду!—і пручалась, і благала Маруся.—Дайте мені тут сидіти: я нічого не робитиму, я тільки ждатиму!

Почувши спірку, жінки протовпились наперед.

— Ой, господи, чия-ж то?—почулося поміж їми.

— Максимова.

— От сердешна сирота! То матери не було, а тепер і батька нема.

— Одведіть геть жінок та дітей!—знову звелів управитель.

Жінок відштовхнули назад. Але з Марусею справа була важча. Вона пручалась, кричала й не хотіла йти.

— Що я вам роблю? Я буду тут, я тільки дивитимусь, тільки ждатиму. Там татко!.. Ой, там-же-ж татко!

Управителеві жалко стало Марусі. Він підійшов до неї.

— Дівчино, йди звідціля,—тут становитимуть машини. Машини витягнуть воду з шахти. Хіба ти не хочеш, щоб твого батька вирятовано з шахти?

Почувши це, Маруся відразу встала й одійшла набік. Вона сіла на ту камінюку, де попередку сидів Семен, той, що вода його з шахти викинула (бо його вже кудись поведено). Звідси видко було все, що коло шахти робилося.

Смоки становили недовго. Трохи згодом машина забухтіла. Маруся здригнулася й устала.

По той бік шахти вже лилася з кишки вода, лилася просто на землю й стікала туди, наниз, до яру. Маруся дивилася довго на цю нечисту воду і врешті глянула на шахту. Вона думала, що тут води вже добре помен-

шало. Вона помилилася. У широкий ямі як було повно води, так і тепер зосталося. Маруся знову сіла на камінюку й почала дивитися на шахту, дожидаючись, поки поменшає води. Вона мало що чула з того, що робилося навкруги неї,—уса бо її увага повернулася на одно— на воду.

Але вода не подавалась. Принаймні Маруся цього не помічала. На таку широку яму мало було цих смоків.

Проминуло півгодини, година й більш. Люди порозходились. Дві жінки, що їх чоловіки в шахті були, довго стояли й плакали, але врешті й ті пішли. Зосталися самі ті, що робили коло смоків, та Маруся.

Вона й тепер сиділа на камінюці. Її кільки разів хотіли прожнати, та все пожаліють і не проженуть. Тільки години за дві роботи помітила дівчина добре, що вода подалась нижче від країв. Тоді вона ще пильніше почала дивитися. Та даремно пильнувала. Вода подавалась так, що оком не можна було помітити. Марусю починала вже обнімати безнадійна туга. Вона довго не насмілювалась, потім таки встала й підійшла до одного робітника.

— Дядьку,—несміливо почала вона,—чи скоро?

— Що—скоро? — спитався трохи сердито чоловік.

— Чи скоро воду витягнете?

— Ге-ге, дівчино! Ще довгенько тобі дождатися! Ще днів з п'ять поробимось. А йди лишень звідси, не заважай!

Маруся відійшла. Ті слова її вразили. Вона сподівалася, що все зробиться сьогодні. Вона була певна, що її

татко ще живий. Він певно обрятувався у який закапелок,—такий, що й вода туди не досягне,—там він сидить і дожидається, поки воду витягнуть. Але воду витягнуть аж через п'ять день. Чи вже-ж цьому правда? Та'дже-ж у татка нема чого їсти,—він умре з голоду, коли п'ять день просидить, у шахті не ївши.

Ой, боже-ж мій! Що їй зробити, щоб пособити, щоб швидше обрятувати татка, не дати йому вмерти з голоду? Бідолашна Маруся морочила собі голову і з тугою безнадійною впевнялася, що пособити вона нічим не може, що навіть, якби життя своє віддала, то й тоді не могла-б і на один ступінь посунути наперед діло.

З такими тяжкими думками просиділа вона до вчора. Вона хотіла була зостатися тут і на ніч, та її взято за руку й одведено геть. Вона постояла трохи віддалік і пішла додому, мало розбираючи, що вона робить.

Вона ввійшла в свою темну хатину, сіла на лаву, зіперлась на стіл, та й зацікавилась так. Вона сама не помітила, як страшна втома, що відняла в неї всю силу, кинула її в сон, і вона заснула як мертва, впавши на лаву.

Вона прокинулась несподівано серед ночі.

Навкруги була темрява. Дівчина не могла зрозуміти, що з нею. Вона підвелася й почала згадувати, що сталося. Яку хвилину вона думала, напружуючи думку, й відразу згадала, все згадала. Вона скрикнула несамовито й кинулася з лави на серед-хати.

Її татко в шахті, його залила вода, він умирає з голоду! Невимовна, безнадійна, страшна туга обхопила

дівчину. Вона почала ридати, але ридання те подібне було більш до несамовитого крику, ніж до ридання.

Округи була темрява—чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті, нікому невидна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, обхопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою й ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя—чи то-ж могла вона не ридати, не розриватися з несамовитого плачу, не бажати, щоб розпалена голова розбилась об худі коліна?

І вона ридала.

Чи довго це було—вона, звісно, не знала. Але де далі, плач її ставав усе хрипкіший, усе тихший та тихший. Ридання ще змагалось, ще розривало груди, але в грудях уже не ставало сили його видержувати, але в горла вже не ставало змоги виливати голосом безнадійну муку. Ридання потроху стихло. Дівчина припала головою до колін та так і заніміла, і якби не здригалось іноді тіло її перемучене, була-б це мертва постать.

А тим часом ніч уже кінчалась, і похмурий невеселий день уже зазірав у вікно. Маруся не помічала цього, не помічала, як потроху білішали перед нею стіни, піч, як висувалися з темряви стіл та ікони в кутку. Але як розвиднилось добре, вона помітила світ. Підвелася з долівки і хитаючися вийшла з хати.

Вона пішла до шахти і пройшла до неї спотикаючись. Там була така само робота, як і вчора. Маруся глянула на воду й скрикнула з ляку: за весь час, відколи роблено, вода подалась тільки як на піваршина.

Знесилена сіла вона на ту камінюку, де й учора сиділа. Та вона не хотіла коритися тій несилі, вона хотіла бути тут, дождатися й діждатися.

І вона сиділа. Працювали, розмовляли, метушились робітники, плюскала вода, бухтіла парова машина, але все це Маруся мало й помічала. З німою тугою не спускала вона очей з ями, повної води, й ждала. Чого вона могла ждати?

Так минув день, а Марусина постать усе маячила на камінюці. Робітники вже не прогнали її. Їм було жалко дивитися на цю дівчинку, таку без краю сумну, що, здавалось, то живий жаль, живий сум прийшов у тілі людському та й сів отут на камені, нагадуючи людям про те нещастя, про те горе, яке ховалося там глибоко попід землею, заховане, запечатане цією каламутною водою. Вони давали їй їсти, та вона не схотіла. До неї прибігла Галька, приходила Горпина,—та жінка, що вчила її шити,—вона ледви промовила з їми кілька слів. Горпина хотіла взяти дівчину з собою, та Маруся не пішла. Одначе Горпина примусила її з'їсти пиріжок, що принесла їй з дому.

Так поминув день до вечора, а ввечері Маруся вернулася в свою хату. Не знала, що їй робити, як розважитися. Схотіла молитися. І вона молилася, проказуючи не молитву, а свої слова, свої ледви зрозумілі благання. Це немов заспокоїло її. Вона заснула. Але спала не довго і прокинулася іще вночі — сиділа й дожидала світання.

Ледви свінуло на дворі, — вона вже побігла з хати. Але біля шахти було те-ж: метушились робітники, бух-

тіла машина, хлюскали смоки. Тільки, як ближче підійшла, помітила вона й відміну: води в ямі вже не було видно,—вона була десь там глибоко, і звідти тягли її смоки.

Маруся сіла на старе місце.

Вона прийшла з надією, і надія держалася деякий час у неї в грудях. Але потроху надія починала зникати, і пекуча німа туга безнадійная обнімала дівчину. В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки. Ні, ніколи не спорожнять цієї клятої безодні! Адже вода позаливала всі закапелки,—чи то-ж виберуть її звідти? А як що й виберуть, то коли? Тоді, як татко вмер з голоду. Умре? Боже мій милий! А тепер? Може він уже тепер умер, може вже давно залила його вода? А коли й не потопила, то вже сьогодні третій день, а завтра ще робитимуть, а там ще... І татко сидітиме в шахті не ївши.

Вона починала в'яляти собі страшну смерть з голоду. Там, глибоко під землею, залізши у найдальшу від води нору, сидить він, зігнувшись, і голод його мучить, мучить... Далі вона про це не могла думати, бо вже й від цього самого кригою проймало їй душу.

А коли вона не побачить живого татка, коли вона зостанеться сама на світі, то що їй тоді? Хто її так пожалує, так оборонить, як татко? Ніхто! І мабуть краще було-б, коли-б вона не жила вже на світі, коли-б і її та шахта поглинула. Коли татко вмер, коли татко лежить у шахті неживий, то нащо їй жити?

Вона просиділа весь цей день німа й непорушна.

До неї знову приходила Горпина, їсти приносила, та не могла вона їсти.

На ніч вона не пішла додому,—сподівалася, що вночі може виберуть воду. Вона лягла долі біля того каміня, зібгавшись, як клубочок. Якийсь жалісливий шахтар укритв сердешну своєю світою. Але вона не спала. Вона то лежала, трусячися з холоду, то підводилась і дивилася, як біля шахти робили люди, чудно осяяні червоним світлом од машини, од ламп. Вони все робили, вони не спинялись: коли втомлялись одні, приходили інші замість їх, а робота все не дороблялась, а в ямі все була вода. Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на камінюку. Сівши, почувла, що їй погано якось. Вона встала. Ледви встала,—відразу здалося їй, що люди коло шахти, вагончики, шахтова будівля здалека—все це враз якось захиталося, рушило й попливло перед нею. Вона хотіла зрозуміти, що це таке, і ту-ж мить упала додолу, непритомна.

Прочнулася Маруся в Горпининій хаті на полу. Спершу вона не зрозуміла, де вона й що з нею. Але зараз-же побачила, що біля вікна сидить Горпина й шиє. Чого-ж це вона, Маруся, тут?

Горпина озирнулася й побачила, що дівчина дивиться на неї.

— Вже прокинулася?—промовила вона й підійшла до Марусі.—А що, як тобі?

— Та нічого,—відмовила Маруся.—А чого це я, тітко, у вас?

— А того, що ти вчора-вранці зомліла коло шахти, а мій Петро там робив і тебе приніс.

— Учора вранці? А сьогодні хіба який день?—спиталася Маруся.

— Сьогодні четвер.

— Четвер?—скрикнула Маруся.—А татко?

— Татко?—А ось стривай, скоро й про татка довідаємось,—ось-ось уже воду витягнуть усю.

— Хіба й досі ще не витягли?

— Ні..

— Четвертий день?

— Еге.

— А я-ж як це?

— Та вчора вдень і вночі, і сьогодні все спала, хвала богіві. Як тобі тепер?

— Анічогісінько, я піду туди.

— Ні, дочко, ти не ходи! Гаразд, що хвороба сном вийшла. Тобі треба тепер попоїсти.

— Ой, тітко, я не хочу їсти. Пити дуже хочу!

— Ну, на, напийсь,—тільки не води: я тобі молока дам.

Маруся жадібно випила молоко.

— Ну, лягай-же, дочко, та лежи,—промовила Горпина:—Відпочинь! А мені треба на часинку піти з хати. Я зараз прийду,—тільки до Мотрі збігаю.

Горпина напнулася хусткою й пішла. Маруся зосталася сама. Але вона не могла лежати. Їй здавалося, що там уже доробили все, що там уже витягають з шахти людей. Вона мусить побігти туди, щоб побачити, що там буде. Може вона зустріне татка.

Вона схопилася, швиденько вбулася й вибігла з землянки. За хивилину була вже коло шахти. Там на-

роду було більше, ніж звичайно. Підходячи, Маруся почувала слова: — Вагончиком спуститися, вагончиком!

— Так не пройдеш туди—грязюка, слизько; а вагончиком можна.

Марусі перехопило дух. Уже, вже! Вона проскочила проміж людьми аж до шахти.

Там готовано вже вагончик, той, що в йому звичайно возять вугіль. З його одірвано верхню дошку, й один шахтар сів у його.

— Ти-ж гляди,—наказував йому штегер,—скоро що не так,—гукай, щоб назад тягти. Та роздивляйся добре, чи можна долізти, куди треба.

— Боже благослови!

— Рушай!

Шахтар перехрестився. Повагом почав іти вглиб вагончик, прив'язаний до кодоли, що потроху розм'ялася з барабану. Та це було не довго.

— Стій! Стій!—почулося з середини з шахти.

Люди спинили коня, що крутив барабан.

— Назад!

Барабан закрутився назад, кодола коротшала, і за кілька хвилин вагончик з шахтарем вернувся з шахти.

— Нема ходу, братця! Всю дорогу поламало.

— Яку дорогу?

— З дощок намощену, що по їй вагончики бігають. Далі не проїдеш.

— Що його в бога робити?—бідкався штегер,—біжіть до управителя!

Один побіг. Управитель зараз прийшов і звелів спробувати пробитись у цю шахту з старої, з тієї, де вода

була. Шахта була сторчова і в неї можна буде спуститися просто в цебрі.

Всі кинулись до тієї шахти, тягнучи за собою кодолу, барабан. Маруся бігла, щоб не зостатися позаду.

— Давай цебер! Чуєш, швидше!—гукав штегер.

Поспішаючись, поставили барабан, причепили цебер. Штегер сам став у його.

— Спускай!

Барабан закрутився; цебер здригнувся і провалився у шахту. Довго крутили шахтарі барабан, а кодола все розкручувалась та розкручувалась, сягаючи аж до дна.

Врешті стали і дожидались. Дзенькнув дзвоник,— барабан закрутився знову, накручуючи кодолу назад.

Без краю довгий здався Марусі час, що проминув, поки штегера піднято з шахти.

— А що? як?—почали всі його питатися.—

— Можна! Дірка, що вода крізь неї пробилася, страшенна. Кріз ту дірку й можна туди долізти. Хай зо мною ще, хоч двоє стане.

Двоє шахтарів стало до штегера в цебер. Їм подали кілька пляшок з молоком та хліба—це щоб підкріпити тих, які ще живі.

— Боже поможи!

— Спускай!

Цебер з людьми зник у ямі.

Маруся протовпилась аж до шахти.

— Та чого це тут дівчина?—скрикнув управитель, її вздрівши. Але зараз таки пізнав її і вже більше нічого не сказав.

Маруся стояла над шахтою.

Стояла й дожидалася. Думала, що це скоро, ось зараз вернуться, витягнуть її татка. Але ніхто не вертався, не озивався. Глибока шахта проглинула людей і не вертала.

— Довго шукають!—сказав хтось.

— Якби дав бог, щоб хоч живих нашли!

І знову всі замовкли, чекаючи...

Проминула вже мабуть година. Без краю довгою здалася вона всім, а найбільше Марусі! Звістки з шахти не було ніякої.

Врешті мотуз, проведений з шахти до дзвоника, заворушивсь, і дзвоник дзеленькнув. Всі стрепенулися.

— Тягни!

Барaban пішов спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Маруся ледви дихала... Хвилина... дві... три— і ось, ось цебер!..

В цебрі стояв штегер з одним робітником і піддержував обрятованого чоловіка.

Але це був не Марусин татко.

Обережно виняли з цебра привезеного.

— Багато живих?—спитавсь управитель.

— Усіх троє,—відмовив штегер, — оце один, а двоє ще там. Забились у далекий закуток, такий, що й вода туди не досягла.

— А ті?

— Двох бачив—утопли, а більше нема. Та мабуть не минула лиха доля.

Цебер знову пішов наниз, а хвершал кинувся клопотатися коло обрятованого.

Проминуло ще з півгодини, — знову дзеленькнув

дзвоник і закрутився барабан. Маруся знову вся випро-сталась—готова в цю мить до життя й до смерти.

Ось знову цебер—і в йому був не її татко.

Штегер сказав, що живих троє. Третій повинен бути татко. Не може бог так дуже не пожаліти її, щоб відняти від неї татка. Адже він добрий!

— Господи!—молилася вона думкою:—Адже ти добрий! Верни татка! А ні,—то візьми мене до його!

А тим часом цебер давно вже пішов наниз. І як почувся «піднімай!»—Маруся притисла свої худі рученята до грудей з усієї сили і, широко розкривши очі, втупила їх у чорну глибоку шахтову яму.

Повагом піднявся цебер.

Двоє шахтарів держали того, хто там стояв, і це був—Максим.

Ледви ступив він на землю,—ту-ж мить Марусині руки обхопили його. Припадаючи до його, вона скрикнула:

— Татку! лобий! живий!...

І змучена дівчина впала непритомна до ніг батькові.

Максим пролежав кілька день у лікарні, а потім кинув шахти. Удвох з Марусею вони повернулись у своє село.

Тепер вони живуть у своїй хаті і господарюють щасливо.

1893. IV. 13. с. Олексіївка на Харківщині.

П І Д П А Л.

I.

Уся сем'я Семенова Коломійцева ще спала, коли враз почувся голосний крик:

— Уставайте! Горимо! Горимо!..

Молодший з двох синів Семенових—Грицько почув той крик перший і зірвався з долівки, де спав.

— Лукіє, вставай: чуєш!—почав він жінку будити. Та,—йому на диво,—жінки не було там, де вона лягла звечора.

Ніколи було Грицькові про те думати, чого це її нема. Він, штовхаючи та сіпаючи, збудив брата та батька й вискочив з хати, кричачи:

— Уставайте! Горимо!..

Було свято,—тим ото хоч уже й світало, а Семенова сем'я ще спала. Як вискочив Грицько, то перше, що він уздрів при сірому ранковому півсвіті осінньому, то була його жінка, що стояла близько дверей.

— Горить!—крикнула вона й показала рукою.

Грицько глянув і побачив, що на маненькому хлівчикові, поблизу хати, вже вихоплювалося з-під стріхи полум'я. І тієї-ж мити він помітив, що якийсь чоловік

утікав од їх двору геть до слободи. Їх хата стояла сама собі на край села і від неї до слободи було з гони. Отим порожнім місцем і тікав чоловік і здався він Грицькові по знаку. Він і хотів був кинутися слідком за їм, та полум'я на хлівчикові дужче вибухнуло,—так він і метнувся до колодязя, гукнувши:

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Тим часом із хати повибігали Семен з жінкою, старший син Іван, його жінка, та двоє-трое дітвори. Жінки й діти зараз почали голосити та кричати: «Рятуйте!» Не могли того сусіди не почути; і вже за малу годину Семенів увесь двір був повен людей:

Люди ті кричали, метушились, витягали воду з колодязя, носили її відрами, розтягали той хлівчик, що горів, та поливали його водою, а дві жінки—у їх сили вдвоє побільшало з ляку—вже викочували з хати високі на колесах скрині.

Серед усього того розруху впала Грицькові у вічі жіноча постать. Лукія не пособляла ні виноситись, ні гасити: вона стояла, прихилившись до стіни, притиснувши руку до грудей. Грицько, біжачи з відром од колодязя, скочив до неї. Вона була як біль біла, очі мов у божевільної.

— А чого стоїш?—крикнув Грицько,—берись пособляти!

Він побіг далі, а вона й не ворухнулась і все стояла, бліда, раз-у-раз здригаючись. Вона дивилася туди, де горіло, та тільки нічого, мабуть, не бачила: її трусила пропасниця, що не давала їй а ні бачити, а ні розуміти.

Тим часом Семенова сем'я, гуртом з сусідами,

встигла вже розтягти маненький хлівчик, не давши вогневі перескочити на хату. Двоє-трое ще перегортали уважно та поливали порозтягану пригорілу соломую та дерево, боячися, щоб не заховалася де іскра. Інші вже тільки дивилися й розмовляли про те, з чого це воно сталося.

— Та звісно, з чого сталося: підпалив хтось та й годі!—казав один.

— А ти знаєш?—сперечався хтось.

— Вже-ж знаю! Усі-ж спали в хаті, і дівчини нема, щоб у повітці спала. Якби був наймит, то той міг-би цигаркою підпалити, а то й наймита нема. Видимо, що чуже підпалило.

— Та я його й бачив, отого палія!—озвався Грицько.—Тільки я вискочив, а він просто від нашої хати біжить на слободу. Я й хотів гнатися за їм, так і вогню-ж не кинеш. І такий він—наче мені по знаку.

— А на кого він скидається?—запитавсь урядник,— він жив недалеко, то вже й прийшов на пожежу.

— Та хто його зна... так не вгадаєш...—вагався Грицько.

— Ну, а в чому він був?—допитувавсь урядник.

— Та він у чумарці був і без шапки.

— Без шапки?—озвався один з людей.—Стривай лиш! Оце чую я, кричить щось: рятуйте, хто в бога вірує! А я вже встав і був у дворі. Кинувсь я на вулицю, коли дивлюсь—аж проз мене біжить якийсь чоловік у чумарці і без шапки. І біжить так—з вашого боку! І мені наче по знаку здавсь.

— Ну, а хто-ж то?—спитався знов урядник.

— Та хто його зна... Не вгадаєш сказати: а може й не воно?

— Ну, та вже як там тобі здалось, так і кажи!

— Та здалось так, наче на Андрія Тищенка скидається, а в тім хто-й-зна....

— На Андрія Тищенка? Ну, це такий парубок, що він того не зробить,—сказав хтось.

— Хто його зна—не вгадаєш...якось непевно зауважив чоловік, що бачив утікача.—Всякого буває...

— Ви кажете, що Андрій Тищенко?—загомонів до його Грицько.—Отже й мені так здалося...—І Грицько через віщось несамохіть глянув туди, де стояла його жінка.

— Та хто у вас перший побачив це?—спитавсь урядник.

— Я перший почув, що кричало: горимо!—почав розказувати Грицько.—А хто саме кричав, того до пуття не розібрав. Вискочив я з хати, дивлюсь: моя жінка стоїть серед двору й кричить: горимо! Мабуть-же вона перша й побачила.

— А де-ж твоя жінка?—сказав урядник.—Ось ми її питаємося.

— А он вона,—показав хтось із людей на Лукію, що й досі ще стояла, прихилившись до стіни.

— А йди лиш сюди!—махнув їй рукою врядник.

Лукія не ворухнулась.

— Та йди-ж, коли тобі кажуть!—уже крикнув урядник і, не діждавшись, поки вона прийде, сам підійшов до неї. Люди й собі потовпились ближче до молодиці.

— Ану, скажи: ти перша побачила, що горить?— почав урядник.

Помітивши, що всі на неї дивляться, почувши, що в неї питаються, Лукія враз мов-би прокинулась зо сну; але відмовити змогла аж як удруге урядник спитався.

— Я...—вимовила вона, спокійною силкуючись бути, а сама вся тремтячи.

— Ну, то й що-ж ти саме побачила? Як ти побачила? Як воно було?—розпитувавсь урядник.

— А це що?—крикнув несподівано один чоловік з тих, що обгорілу солому розкопували та поливали: він витяг звідти жіночу хустку і показав її всім.

— Хустка, хустка!—загомоніли округи.

— Чи ти ба! А чия-ж це?

— Та це Лукііна,—скрикнула старша Семенова невістка.

— А й справді, наче її,—згодилась її свекруха.

— А давай лиш сюди!—сказав урядник і взяв хустку.

— Ану, кажи, — вдавсь він до Лукії, — твоя оце хустка

Молодиця відмовила не зараз:

— Це... це не моя хустка...—ледви вимовила вона.

— Не твоя? А чого-ж твої кажуть, що твоя?—наполягав урядник.

— Не знаю... Може й моя...—плутала молодиця.

— А коли твоя, то як-же вона сюди потрапила, га?—допитувавсь урядник.

Лукія мовчала. Все її бліде обличчя з червоними очима, з тонкими тремтячими губами, виявляло велику борню душевну.

— Та кажи-ж!—підгонив урядник.

— Я...—почала молодиця і спинилась, мов щось їй горло здавило відразу; та вона перемогла себе й почала казати далі: — я... сама підпалила хату... удвох з Андрієм Тищенком... а хустку впустила...

Усі відразу стихли. Он воно що! Про Андрія та про Лукію всі знали. З їми трапилось таке, як звичайно трапляється. Вони покохались, а батько думав инакше й оддав Лукію за нелюба Грицька; мати не оступалась. Лукія прожила з чоловіком з кінця зими до осені, та й зосталась чужа й чоловікові, і всій його сем'ї. Була вона весела та жвава колись, а то стихла. Хоч як свекруха або старша невістка дошкуляли,—вона все мовчала. А тепер ось виходило, що, мовчачи, ховала вона в душі далеко більше, ніж люди думали.

— Ти підпалила? Ти?—спитався, дивуючись, урядник.—А нащо-ж ти це зробила?

— На те... на те, що мені життя нема... що світ вони мені зав'язали—хай-же й вони знають горі!... Спалити їх хотіла!...

Усе це вона викрикнула голосом, що раз-у-раз їй перехоплювався. Тоді, знесилівши—після всього, що витерпіла—з цього останнього вибуху, вона відразу впала на приспу, затулилася руками та так і заніміла.

— Візьми її у волость: там допитуватиму!—звелів урядник соцькому.—Та й по того, по Андрія треба послати.

Соцький підійшов до молодиці й торкнув її за плече.

— Ходім, Лукіє!

Вона, здавалося, не чула.

— Чуєш, ходім!—і він штовхнув її дужче.

Вона підвела голову й повагом устала. З обличчя була мов зовсім спокійна.

— То й ходім!—якось за малим не весело сказала вона, устала й сама перша пішла. Люди мовчки дивилися на все це; і вже аж як Лукія відійшла далеченько, почали потроху гомоніти; усіх те, що скоїлось, уразило, всі по-своєму силкувалися його вияснити. Тільки Грицько нічого не казав. Мовчки та непорушно він стояв і дививсь у слід жінці...

II.

А Лукію приведено до волости, і, поки слідство, посаджено в холодну. Молодиця не довго просиділа сама в тій темній комірчині. Трохи згодом двері в холодну відчинилися і туди вкинута нового рештанта. То був Андрій.

Ледви вздріла його Лукія, вискочила з темного куточка, де сиділа, й кинулась йому на зустріч. Вона вхопила його за руку й потягла в той темний куток. Там ніхто не міг їх побачити крізь невеличку дірочку, що була прорубана в стіні з холодної в сіни і що ставала замість вікна у рештарні. Та й дивитися не було кому, бо всі зараз повиходили з сіней, скоро замкнено холодну. І сидячи в темряві, пригорнувшись до Андрія, почала вона палко, пошепки, щоб хто не почув:

— Андрієчку, любий, ох як страшно було! Як я боялася, що хата займеться, що не поспіють погасити завчасу. А потім,—ох!..

Вона вхопилася руками за голову, та зараз спустила їх і казала далі:

— Вони таки знайшли хустку, що я там кинула: так я й думала, що вона не згорить. Вже й не знаю, звідки в мене та сила взялася сказати, що це я з тобою підпалила. Ой, боже! Скільки сорому, скільки ганьби—підпалила!

Вона спинилася стурбована, а може сподіваючись од його якого слова, що додавало-б їй відваги. Але він мовчав, сидючи непорушно та дивлячись у темряву. Вона почала знову:

— Та вже найважче відбули. Тепер уже що буде, а нас ніхто не розлучить.

І вона обняла Андрія за шию рукою й притулилася щочкою до його щоки. Він усе мовчав.

— Андрієчку, чого ти мовчиш? Скажи що, повесели мене!

Він помовчав ще трохи, а потім почав повагом:

— Та нема чим веселити... Не знаю, чи гаразд ми зробили?.. Бо воно-ж гріх! Та й сорому скільки зазнали та ще більше зазнаємо.

Він змовк на хвилину. Вона теж мовчала, дожидаючися, що він ще казатиме.

— Це воно тільки казати легко було так, як ми казали: відтерпіли та й край! Якби тілом терпіти, то воно-б нічого. А то-ж сором, ганьби скільки! То люди, як люди були, а тепер острожники, каторжні!

Де далі він казав, вона все дужче відхиляла своє обличчя від його і, врешті, зовсім пустила його шию.

Вона обхопила руками свої коліна та стиснувши пальці, що вони аж затріщали, й сказала:

— А ти-ж не так тоді казав!

— Еге... тоді...—почав був він.

— Стривай!—не дала вона йому казати.—Ти тоді казав, що любиш мене так, що хоч і на Сибір ладен піти, аби зо мною. А потім ти почув, як Іван Омельченко, що його за підпал на Сибір заслано, прислав листа, що йому там гарно жити,—як ти це почув, то сказав: от якби й нас туди заслано—жили-б ми там удвох добре. Адже так ти казав, так?

Він кивнув головою, що так.

— Ну, ото й почали ми про це думати та розпитуватися. Ти-ж сам і довідався, що коли нас зашлють навіки, так мене з чоловіком тут розлучать, а там нам звінчатися можна буде. Тоді ми й наважили це зробити. Адже-ж це так, так? Кажи!—І вона вхопила його за руку.

— Та що там балакати? Хай і так! Так тоді думав.

— А тепер уже й не так думаєш?

— А тепер не так...

— А як-же тепер?

— А так, що краще було-б, якби цього не робити.

— Отак-о!..—Лукія пустила його руку і встала. Не сходячи з місця, вона прихилилася до стіни, а він усе сидів у кутку біля її ніг, похнюпивши голову.—Чому-ж би то було краще, якби цього не робити?—спиталася вона.

— Так я-ж тобі вже казав. Хіба легко острожником, палієм ізробитися? Як-же його людям у вічі дивитися? І яке вже там щастя буде після цього!

— А ти хіба цього не знав тоді ще, як нічого й не робилося? Чом-же ти тоді про це не думав? Чом-же ти тоді не лякавсь його так, як тепер?

— Хіба я не думав? Я думав, та мабуть одно—думати, а інше—робити.

— Та ти-ж нічого й не робив! Адже я підпалила, а з тебе тільки й діла було, що побіг, щоб люди бачили.

— Не шо-ж бо то й шо: нічого не робив, а ганьбу терпіти доводиться ні-за-що!

— Ні-за-що? Андрію, серце, а я-ж? Адже й я для тебе сибірною, острожницею роблюся!...

У голосі в неї чути вже було благання, та він не помічав цього, або не хотів помічати. Дуже вже гостро вразила його та ганьба, що він зазнав, ідучи рештантом по рідному селу, ховаючи свої очі від поглядів людських. Та ще й за яке діло! Підпал—адже це найгідніше діло, всі так кажуть, і він сам знає, що цьому правда. І він те зробив! І як воно сталося, як він міг це зробити!

Так, вони любилися!.. Суворя воля батькова розбила їх щастя. Та їм не хотілося, вони не могли його зректися. Спершу вони не стрівалися таки довгенько, а потім почалися, здебільшого випадкові, сумні зустрічі, короткі, на кілька хвилин, у яких суточках на вулиці або де в садку. Але одного разу їм пощастило поговорити на самоті. Спинюване почування спалахнуло знову з усієї сили, вони не могли кинути надію жити колись укупі, почування штовхало їх боротися за це і здобути цього хоч як дорого. І отут-то вперше й виникла божевільна думка: зробити яке злочинство, щоб за його їх заслано й можна було їм одружитися.

Не легенька була їм обом ця думка!

Не легко було їм думати про ганьбу тую, що малося їм відбутися, про розлуку з рідним краєм! І спершу вони облишили цю думку.

Але потім, в самотні часи, вона з'являлася кожному з їх і вабила їх облудною мрією: оце ваше щастя, отак-о ви можете його здобути! Хіба щастя—то така мала річ, що за його не варто відтерпіти? І що ви губите, це зробивши? Андрій—злидар, чужий наймит, йому на те хазяйство ще збивається треба. Хіба не однаково, що там це робити, що тут? Звісно, тут зоставалися рідні, люблені люди, та в їх обох не було найрідніших, найлюбленіших людей: Андрій був зовсім сирота, а Лукії мати не любила, а батько—був той батько, що зав'язав їй світ, занаставив літа молоді. І нестерпуче-тяжкі були їй ці літа: чоловік—і так їй нелюбий—уже починав дуже її бити, свекруха, не вгаваючи, гризла.

— Мені так, що хоч і втопиться!—казала Лукія.— Або втечу звідси, або втоплюсь!

І вони зважились...

Еге, але тепер він бачить, що поспішився, що дуже він поняв віри облудній мрії, помилився й тільки себе занаставив.

Та й її-ж!—щось наче сказало йому в душі.—Бо-ж твоя це думка була! Звісно, Лукія з усієї сили вхопилася за неї, вона пособляла йому зважитися на це; вона навіть і зробила це сама,—та без його вона цього не зробила-б,—на це треба було конче, щоб він згодився, щоб і він того забажав—і він бажав його. То він і її занаставив!

Та чого-ж він її, а не вона його? Адже-ж якби її не було, то ніщо таке не спало-б йому на думку. А вона нагадувала йому цю думку, вона розпалювала його зважитись, вона мов штовхала його. І все це, вся ця ганьба—від неї, і через неї він занастив своє життя! Він почував, що в його вже зникає кохання до неї, а є зовсім інше лихе почування...

Лукія мовчки стояла біля його. Думки мішма йшли у неї в голові, вона почувала тільки, що нове, страшне лихо от-от упаде їй на голову. Як її за нелюба присилувано піти—то було перше страшне її нещастя. Та тоді ще надія в неї в серці не вмирала: почувалась бідолашна, що ще є щось, що за його вхопитися можна й жити за для його. Це щось—то було її зганьблене, затоптане примусом, але й досі так, як і перш, палке й чисте кохання до Андрія та його кохання до неї. А тепер? Тепер оце нещастя незмірно страшніше, незмірно важче за перше. Все вже вона згубила: волю, честь, рідних та подруг, бо з їми її розлучать,—усе, все згубила, тільки Андрій та кохання його їй зосталося, те кохання, що за-для його вона на все лихо пішла. А тепер і він... Коли то правда все, що він каже, коли те все не так тільки, на мить, з серця казано, то й його вона губить! Що їй по цьому в житті?

— Андрію! Голубе! А що-ж ти зо мною зробив?—скрикнула вона і, не сівши, а впавши додола, припала до його, обхопивши його руками.

Але він стиха відсунув її.

— Тихше, а то ще почують,—сказав він прихильно, устав і одійшов у другий куток.

III.

Пішло слідство, допити та передопити. Після довгого першого допиту слідчий, що на село приїхав, звелів випустити Лукію та Андрія з холодної. Поки суд, повинна була Лукія у свого чоловіка жити.

Тяжке було їй це життя!

Повсякчас-годиночку знала вона й чула, що зроби́ла зло тим людям, з якими жити має. Зло те мусило їх навіки розлучити; та їх ще поки не розлучено, то й було це важко вельми і їй, і людям тим. Вони мов боялись її, мов обминали її, найбільше чоловік. Якби він бив її—може-б їй було це легше, може-б ота кривда, отой біль придавлював-би в душі в неї думку про те, що вона винна перед їм та перед його сем'єю. Та ніхто вже її не займав тепер, усі тільки обминали її, мов щось нелюдське. І оце-о й було найважче.

А тут ще Андрій! Відколи їх випустили з холодної— вона бачила його тільки на мить, на допитах, та раз на вулиці зустріла. Вони нічого одне одному не сказали, т'але-ж Лукія почувала, що його серце від неї одвернулось.

Так! Але вона не хотіла, не могла тому віри няти, щоб він зовсім покинув її. Вона жила ще однією нерозумною надією. Вона сподівалася, що все це може ще й перемінитися: вся ця справа—вона сама так складеться, що Андрій до неї, до Лукії, вернеться. Адже воно вже зробилося, його не переробиш, і хоч як, а їх зашлють. І певна вона була чомусь, що зашлють їх неминуче в одно місце. І тоді, як вона таки буде з їм—тоді його

серце знову цілком прихилиться до неї,—так уже воно все складеться, що примусить Андрія до цього. Бідолашна! Вона забувала, що силою не вернеш почування, коли вже воно вмерло, і голубила цю мрію і жила нею, і нетерпляче дожидалася суду.

Ото й прийшов той суд, ото вже вона у місті, і салдати уводять її в величезну світлицю, людей повну. Спершу вона не розбирає нічого, вона не знає, що це за люди, чого це їх тут стільки назбиралося.

Невже це всі її судитимуть? Вона силкується розібрати це і потроху догадується, що ото судді, а ото люди прийшли подивитись, як її судитимуть. Вона та Андрій сидять на одному ослоні. Він блідий і не дивиться на неї; вона вся тремтить, чекаючи, що ось-ось зараз знатиме, яка її доля.

Щось читають—вона там нічого не розбирає, тільки дочуває, що раз-у-раз там її та Андрія згадують. Потім про щось її питають—вона відмовляє мало не навмання, бо й це погано розуміє. Вона тільки каже, що винна вона, що підпалила удвох з Андрієм, вона уперто обстоює за те, що вдвох з їм, що він теж винний.

А він... він каже, що ні!

Як почула вона те вперше,—ледви вдержатися змогла, щоб не скрикнути з болю, що їй серце пройняв. Та вона перемоглась і зважилась боротися з Андрієм, зважилася здобути його собі.

Він каже, що нічого не зна, що він тільки йшов проз двір та й побачив, як Лукія щось там робила коло хлівця, а він звідти не біг, а тільки йшов.

Вона силкується показати його брехню, розказує,

як вони попередю змовлялися, як удвох прийшли й як зробили. Вона тільки не каже, нащо вони це зробили, свою мету не виявляє. Як питають її про це, вона або мовчить, або каже, що зробили вони на те, щоб помститися над її свекром та над її чоловіком, бо вони їх, Андрія та Лукію, розрізнили, не дали їм звінчатися. Вона не хоче, щоб судді знали, нащо вони це зробили, боїться, що тоді стануть їй судді на перешкоді,—зашлють Андрія нарізно від неї.

Починають свідків питати. Свідки плутають, не розбереш до пуття з їх оповіди, як воно саме було. Та все-ж із того, що вони кажуть, виходить так, що й справді Андрій у тому ділі був. Вона дослухається до кожного словечка, що його свідки кажуть, і радіє, як тії слова сприяють їй. Еге, вона подужає: Андрій буде винний.

І тоді їй відразу страшенно схотілося—так, що несила перемогтися—схотілося почути від Андрія хоч одно ласкаве слово, хоч один неворожий його погляд піймати. Вона стиха торкається рукою йому до руки. Він повертається, мить дивиться на неї, чи то дивуючися, чи то мов обороняючись од неї, дивиться як на ворога, що з їм боротися має. Вона відразу схиляється, як прибита.

Вона починає розуміти, що силоміць себе любити не примусиш, вона зрозуміла, що він до неї ніколи, ніколи не вернеться! То що-ж їй робити? Хоч-би й в одно місце їх заслано,—однак, вони й там чужі одне одному будуть. Нащо-ж тепер боротися, добуватися того, з чого ніякого пуття не буде?

Та нащо-ж він бреше? Нащо він зрекається її діла того, що вдвох його роблено? Ніколи-б вона так не зробила, ніколи! А він зробив,—хай-же йому за це кара, хай і йому така доля, як і її буде.

І несподівано інше почування оживати, зростати у намучених її грудях почало. Адже вона любила його, вона його ще й тепер любить, хоч він і робить так. То люблячи, вона йому життя занепасть? Їй уже світ заміжжям зав'язано, а він ще міг-би щасливий бути... та й може ще бути,—аби вернувся додому неосуджений. І що більше вона думала, то дужче брав її жаль живий, жаль уже не про себе, а про цього нещасливого, пригніченого, а все ще любленого Андрія.

— Подсудимый Андрей Тыщенко, что вы можете сказать в свое оправдание?—питається найстарший суддя.

Андрій устає й говорить тремтячим голосом:

— Та що, господа судді... не винен я... це все набріхано... нащо мені таке страшне діло робити?... Я... ми...—Далі він плутає, ще щось нерозбірне каже й сідає.

Тепер і Лукію про те саме суддя питає. Вона устає й мовчить спершу, не відразу каже. Та вона вже знає, що казати:

— Простіть, що казала так! По-дурному я на його сказала: все я сама зробила, а він нічого тут не винен, він правду каже, а я на його з серця наказала, бо він мене кинув...

Вона каже це голосно й сідає на своє місце, чуючи, як серед людей шепочуть:

— Яка вперта! Аж тепер правду сказала!

Вона почуває на собі погляд Андріїв і повертається до його. Якось благаючи, як винний, він на неї дивиться. Вона перемогла себе й усміхається до його ледви помітним останнім усміхом—на довічне прощання.

Присяжні недовго радяться. Вони скоро вертаються з рішенням: Лукія Коломійцева—винна, Андрій Тищенко—не винний. Серед панів хтось заляскав у долоні. Суддя подзвонив і все стихло. Суд читає присуд: пустити на волю Андрія Тищенка, а Лукію Коломійцеву заслати на Сибір.

І в той час, як суддя останні слова у присуді дочитує, важке придавлене ридання розлягається по великій світлиці. Все на мить стихає: то, припавши головою до поручат, ридає, все на світі загубивши, присуджена до кари злочинниця...

1893. IX. 28.
м. Харків.

ХАТКА В БАЛЦІ.

I.

Хутір Маненький так звано тим, що в йому було всього три хати. Та згодом він іще поменшав, бо сталося тільки дві: одна згоріла, то чоловік не схотів більше на хуторі жити, а подався назад у слободу.

Степова, не дуже велика, річка крутилася туди й сюди серед рівної площини та й проробила собі якось дві дороги: одну в той бік, де було село, а друга була—сказати-б—балка. Устаровину, як води в річці було мало, то і в балці сухо було; а як її більшало в річці, то вона заливала й балку, а в великі дощі розливалася широко й далеко по степу, топлячи хліб. Колись, за панського ще права, пан ізвелів насипати добру греблю, щоб загородити річці дорогу в балку. Тепер уже не могла річка розливатися набік. Балка була завсігди суха,—тільки погожа вода з холодної кринички протікала по їй дзюркотливим струмочком. Панові сподобалася дуже ця балка, то він і почав заводити там хутір. Уже він посадив там трьох хазяїнів, аж тут вийшла воля, і більше ніхто не пішов у балку. Хутір стали звати Маненьким і звали так і тепер.

Дві хаті стояли одна від одної далеченько. Одну одній видко було добре; як гукнеш, то чути голос, а слів хоч скільки гукай, не розбереш. Більша стояла по один бік балки, геть вище вгору й ближче до греблі. Друга, менша, притулилась із другого боку балки, мало не на самому дні, біля кринички.

Більша хата була гарно обгороджена, у дворі було повно повіток та хлівів, а в їх товару та коней багато. Там жив заможний господар Корній Гончаренко. Він був непитущий, працьовитий господар, трохи скупий і добре вивчив приказку; «хто шага не береже, той сам шага не вартий». І він дуже беріг того шага, може аж надто дуже, бо коли-б менше, то більше-б Корнія люди любили, був-би він сам добріший. У декого з своїх громадян він купив кілька наділів, а потім у одного панка невеличкий клаптик землі,—і було в його таке господарство, що люди приходили в його ласки, помочи запобігати, а сам він думав розкидати стару хату та вибудувати нову, кращу. У село він вертатися не хотів, бо був одлодько великий. Ніколи ніхто не бачив, щоб він сміявся,—тільки всміхався часом своїми твердо стисненими вустами з-за чорних усів та бороди, а його неласкаві темні очі завсігди так дивилися, мов-би він усе гнівався. Він трохи не такий був, поки жила його жінка. А як вона, молода ще, вмерла,—він осмутнів одразу. Але ще більше він осмутнів, як померло в його два дорослі сини. Синів любив Корній дуже, і смерть їх важка йому була: він їм дбав господарство, думав їх людьми, хазяїнами поробити. Як вони повмирили, Корній не за-нехав господарства, понаймав наймитів, і хазяйство

все кращало, та сам господар зовсім похмурнів, одлюдом зробився. Тепер тільки й було в хаті веселого, що Марта, найменша і єдина тепер Корнієва дитина. Поки сини були живі,—Корнієві якось байдуже було до дочки малої: він знав, що дівчина—чужа користь, і мало про неї думав. Але як сини повмирали, то він потроху став прихилитись до дочки. А дочка зросла й почала сама господарювати; розцвіла—і почали на неї задивлятися бачачі на красу парубоцькі очі. Та тільки багатий був Корній, то не всякому вільно було й зводити очі на його дочку.

На селі Корнія не люблено, але трохи його всі боялися.

— Цей такий, що як уже чого схоче, то й воду запалить, аби свого доскочити!—казали про його люди.

І Корній жив собі сам із дочкою, та ще в його в хаті була наймичка та двоє наймитів. Було в тій хаті сумно,—тільки Марта, весела та щебетлива, звеселяла її. Та останніми часами чогось і Марта притихла й осмутніла...

Стоячи на горі, згорда позирала Корнієва хата на поганеньку хатчину, що тулилася на дні в балці. А хатчина була справді поганенька. Маленька, з трьома віконцями сліпими, зморщилась вона якось, іскорчилась—три чисниці їй до смерти. І замолоду вона була поганенька, а тепер уже й зовсім як стара баба зігнулася. Огорожа погана, у дворі мало будівлі, ще менше живого: тільки коняка показувала там свої ребра, та Рячко худий сновигав по двору.

І не диво, що хата була вбога. Покійному Грицькові,

хазяїнові її, не щастило, а тоді він умер, а вже хіба вдова з малим сином що зробить? Правда, син Демко зріс, гожим та хазяїновитим парубком став,—може-б тоді й покращало жити, так удові доля увірвала нитку: засипала сира земля спрацьовані руки, виплакані очі.

Зостався цієї весни Демко сам та й став думати-гадати, що йому в світі робити? У його був старший брат, записаний у ревізію, та вмер. Через те Демко мав два наділи. Та другий наділ не могла вдова оплатити, і його купив Корній. До кожного наділу мусить бути двір. Та один двір Грицьків там, на селі, уже хтось забудував, бо вдова не могла обстояти його,—зостався тільки двір у балці. Корній, як купив наділ, то спершу мовчав, а тепер став домагатися й місця на селитьбу: давай, бери де хоч, щоб було! І дуже йому хотілося забрати в Демка оце дворище, що в балці, бо воно з його селитьбою сумежне було. Демко й Корній зазмагалися, запозивалися.

Ото сяде Демко в свято під хатою та й почне думати, як-то йому з недолі вибитися. І спершу дума про господарство, про коняку, про поле, а тоді вже починає думати про сонце ясне—і як це воно світе, і що воно там світе? А от небо блакитне, чи правда-ж, що воно скляне? От якби в його були крила,—полинув-би він туди, до блакитного неба, купався-б там у сонячному світі, як ота пташка-щебетушечка в йому купається. А тоді полинув-би вище, вище, аж до божого престолу спитатися: чому нема правди на землі? І як його так жити, щоб по правді жити? Демко силкується це робити, але робить якось помацки, не розуміючи,

що й до чого. Хоч-би читати вміти—мабуть по книжках видко, як з правдою не розминатися. А ще краще, як-би могли злинути туди, високо, аж до неба—там-би про все, про все можна довідатися...

І довго сидить отак Демко, втопаючи своїм ясним поглядом у глибоку блакить небесну, слухаючи пташок щебетливих, а ласкаве сонце перебігає промінням золотим по його молодому обличчю, трохи блідому, але чепурному та привітному, з високим лобом, з рівним носом та з маленькими вусами темними. І дивиться Демко замисленими очима на небо, про все забуваючи, аж поки схаменеться з якої несподіванки і знову до гірких дум про своє господарство вернеться.

Ох, це господарство! А тут іще Демкові до голови думка ввійшла одна, і через ту думку хотілося йому, щоб у його хата була не на курячій ніжці, а саме така, як у Корнія, щоб він міг рівнятися з Корнієм заможністю. Хотілося йому цього не тим, щоб він уже такий до багатства прихильний був, а через те, що й він був із тих, кому не вільно було зводити очі на Корнієву дочку Марту. Але-ж дівчина була така гарна, так ясно блищали в неї веселі карі очі, так любо всміхалися її уста червоні!.. І Демко, скоро де стрівав Марту,—зводив на неї очі...

Ох, це було негарно, дуже негарно, бо тим Демко робив зло Марті. Що-разу, його зустрівши, вона чогось червоніє, чогось турбується і вночі не спить, і завтра вранці встає бліда, і очі в неї погаслі!.. І дивується сонячний промінь, що тільки він сам сяє у Корнієвому садку, і смутніють пташечки, що тільки вони сами ще-

бечуть-вспівують, життя молоде та сонячне та веселе уславляючи...

Ох, як-то дуже погано робив Демко! Але він про те не думав,—його недобре серце хотіло ще більшу шкоду зробити бідній дівчині. І він став її словом займати, і вони почали довго стояти на леваді під вербою. Стоять та розмовляють, а проміння над їми сяє, а пташки примовкнуть та й слухають... та й слухають... І їм, співочим пташкам, стає дуже заздрісно, бо чують, вони, що Демко з Мартою виспівують одне одному такі пісні, що таких ніколи не здолають заспівати вони, щебетливі пташки.

Але-ж після тих пісень ще смутніше ставало й Марті, і Демкові, бо Марта була багатська дочка, а Демко—сирота-харпак. І пташки, дивлячись, як молода пара сумуючи розходилася, починали радіючи щебетати:

— А так-так! цінь-цінь-цінь!

То визначало: так тобі й треба! кинь, кинь, кинь цю думку.

Але ні Марта, ні Демко кидати її не хотіли.

І що-ж із того сталося?

Старий Корній був письменний. Він навіть любив письменство. Обидвох синів він понавчав читати,—писати й сам не дуже вмів. Як повмирали сини, то почав Корній думати про дочку не як про чужу користь, а став гадати про зятя в прийми. Йому схотілося й Марту навчити письма. А дівчина вдалася тямуща, то й навчилася.

Демка-ж читати ніхто не навчив. Демків батько

був неписьменний. Але Демкові страх як хотілося вміти книжки читати, і одного разу він сказав Марті:

— Яка ти щаслива, що вмієш письма!

З цього повсталала розмова про письменство, а з тієї розмови повсталало ось-що.

II.

Одного разу Корній поїхав у неділю до міста на базар. Марта зосталася дома. Випадком сталося так, що вернувся він раніше, ніж звичайно. У хаті нікого не було. Розпрігши коня, повів його на леваду пастися. А на леваді, саме над річкою, була купка дерев, шматочок гайку маленький.

Підходе Корній до тих дерев і чує,—щось гомонить. Він пустив коня, а сам прислухався.

— Ну, читай оце!—каже Мартин голос.

— Вірую во єдиного бога...—читає повагом парубочий голос.

Ніби той голос і знайомий Корнієві, але хто це—не вгадає він...

— Кого-ж це вона вчить?—подумав Корній і не міг зрозуміти.

А тим часом школяр прочитав уже якусь там частку «Вірую».

— Любий, що я тобі казатиму...—перепинив Мартин голос читання.

— А що?

— Нащо ти гніваєш батька?

— Як?

— Та так!.. Он і знову позавчора прийшов батько

з громади такий сердитий. Прийшов удвох із Панасом і почали тебе лаяти.

— За що?

— Та що ти за Секлету оступивсь.

— Ну, й як-же-ж мені було не оступитися, Марто? Хоче громада в неї землю забрати. А що-ж бідна вдова тоді з малими дітьми робитиме? Твій батько каже:—Треба забрати, бо не повинні ми за неї викупа платити та відбутки відбувати.—А я кажу:—Ні, це не по правді буде. От-от син у неї підросте, на той год уже з його робітник, тоді вона потроху й оплатиться, а тепер, як однімемо,—що-ж їй—у шум з головою? Це буде, кажу, не по правді.—А батько твій:—Ти знаєш правду! Тільки патякати вмієш!—Ну, й зазмагалися...

— Ото-ж і погано!..

— Ну, а скажи по правді: чи можна мені було не оступитися за бідолашну жінку?

— Та ні, не можна... Ох, і нащо батько так роблять!.. А що ми робитимем?.. Ну, годі, читай далі!

— Е, ні! Це теж буде не по правді,—відмовля школяр.

— Чому?

— Ти-ж сама казала, що як прочитаю опоки, то поцілуєш.

— Ач, який пам'яткий! Це так знаєш!.. Ну, та нема вже чого з тобою робити!..

Почувся поцілунок.

Корній уже знав, хто цей школяр. Він кинувся крізь кущі й став перед молодою парою. Марта з Демком посхоплювались.

— Дак он хто тут ходе! І смієш ти сюди лізти? Геть звідси зараз, злюдіяко!

Демко відразу зблід, а потім почервонів.

— Дядьку, я не злюдіяка! Ми з Мартою...

Але Корній не дав йому доказати:

— Геть, ледацюго, щоб твого й духу тут не було!—
гримнув він на парубка.

Демко побачив, що з Корнієм тепер ні до чого не добалакається, а сварок він не любив. Жаліючи він глянув на бідолашну Марту й пішов з левади, промовивши:

— Нехай другим часом побалакаємо, дядьку, як ви добріші будете.

Батько й дочка zostалися вдвох на леваді. Марта стояла, спустивши очі, крутячи в руках нещасливу граматку, що призвела до такого лиха. Корній дивився на дочку кілька часу мовчки.

— Марто!—озвався врешті.

— Чого, тату?

— Гляди, щоб я більше ніколи не бачив його й близько біля тебе!

— Тату, я його люблю.

— Ти думаєш, що я тебе за його, за харпака, за ледацюгу віддам?

Спущені додолу дівочі очі глянули благаючи на батька.

— Хіба-ж Демко ледацюга, тату? А що він бідний...

— Мовчи вже!—ніколи ти не будеш за їм! Кинь ці думки і не смій і дивитися на його!

Батько повернувся і, не глянувши й разу на дочку, пішов до хати. Дівчина зосталася сама.

Не смій ні думати про його, ні дивитися на його! Он що каже батько. Може-б вона й не сміла думати, так-же-ж не може не думати. І хіба батькові жити з Демком? Не батькові, а їй. І вони будуть жити вкупі, будуть! Але-ж який сердитий сьогодні батько був, який сердитий! І бідній дівчині відразу так важко зробилося на серці, що вона впала знову на траву й гірко заплакала. Вона плакала, а сонечко сяло над нею з неба, а пташки щебетали. Маненькі веселі пташки—вони тепер жаліли бідну дівчину і щебетали, щоб її розважити.

А тим часом Корній ішов до хати. Він був страшно сердитий. Як він смів, оцей харпак! Невже він думає, що Корній оддасть за його свою дочку? Але не дурний: уміє зазіхати на чуже добро, знає, що єдина дочка, що все їй буде. Та тільки облизня піймає!..

Скільки йому цей Демко дошкуляє в громаді своєю правдою, а оце ще й сюди притисся, і тут упокою не дає! Ні, треба вже його викурити відсіля! Час уже й добро своє, дворище, в його забрати!

Дуже сердився Корній і днів кілька до дочки зовсім не озивався, а сам усе думав про те, як-би йому відсіля, з хутора, Демка витурити, бо він добре знав, що поки Демко житиме так близько, то не вглядиш за Мартою. Перш Корній допоминався дворища Демкового, та не дуже наполягав. Але тепер треба до цього добре взятися. Корній пішов до писаря на пораду, та й той не міг нічого певного сказати:

— Воно, Корнію Семеновичу, звісно, що вам того дворища треба, бо помагається воно при наділі; та й йому-ж помагається так само, і як-же його вигнати

з тії селитьби, де він живе, коли в його є наділ? Воно, звісно, можна-б спробувати, та... ви сами знаєте, який цей Демко зубатий у громаді, то він і по судах собі дорогу знайде. Треба щось вигадувати, треба думати...

Корній дав трохи писареві, щоб веселіше думалося, і пішов додому ще сердитіший. Вернувшись додому пізно ввечері, він побачив, що Марта йшла від Демкової хати.

— Ти куди бігала?—grimнув він на дочку.

Та зблідла, але відмовила твердо:

— До Демка.

Корній спалахнув з гнівà і почав лаяти дочку: і як їй не сором самій бігати до парубків та ще до такого ледацюги! От як попаде він її за коси, та як дасть матланки!

— Чуеш ти?—кричав він,—чуеш, що я тобі кажу: я на тобі ломаку поламаю, коли ти туди ходитимеш. Викинь його з думки!

— То ваша сила, тату: хочете бити, то й бийте; та тільки ломакою з душі нічого не виб'єте.

Усю ніч виплакала Марта: ніколи батько так до неї не говорив! А Корній сам собі казав, що хоч як, а мусить він витурити Демка звідси.

Але-ж як це зробити?

Корній у голову заходив, спосіб до того вигадуючи, і нічого не міг вигадати.

III.

Літо було дощове. Дощів ішло скрізь стільки, що корита маненьких степових річок виповнялися каламутною сіро-рудюю водою. Маненькі річечки ставали

справжніми річками й заливали слободи, городи. Але хутір Маненький був безпечним, бо його захищала висока гребля. Та коли-б і гребля не вдержала, то страшно було самій Демковій хаті, а Корнієва стояла так високо, що вода не могла до неї досягти.

Була субота. Марта випрохалась у батька на завтра до церкви і вдвох із наймичкою пішла на село звечора. Вона мала там переночувати в подруги, щоб завтра рано вранці поспіти до утрени.

Дівчата пішли з дому вже смерком. Щебечачи збігли вони на гору й подалися понад балкою. Скоро високий горб закрив од їх батькову хату. На дворі вже зовсім споночіло.

— Тепер уже я сама піду,—промовила Приська-наймичка.

— Ну йди-ж, сестричко, а я туди піду.

— Та гляди-ж не барися, сестричко!—перестерігла Приська Марту.—А може-б я подождала тут?

— Ні, не треба, бо може загаюся. Я й сама прибіжу.

— Ну, гляди!

Дівчата розлучилися. Приська пішла вправоруч до села. Марта постояла трохи, а тоді завернула вліворуч і почала збігати в балку.

Вона вже заделегідь умовилась про це з Приською. Марті треба було побачити Демка. Треба було через те, що їй хотілося цього; потім іще хотіла сказати Демкові, як батько казав, що цієї осені мають старости в їх у хаті бути. Від кого—батько не згадував, але це було Марті байдуже, бо знала, що не від Демка.

Про це та про багато ще інших—дуже, дуже важливих—рiчей мала поговорити Марта з Демком. Все це не давало їй спокою. Вона двi ночi мало-що й спала за всякими думками. Побачитися з Демком iнакше не могла, бо батько так за нею й зорить,—то мусiла випрохатися до церкви, щоб по-темному забiгти до Демка й розказати що треба.

Демко-ж тим часом справдi вже був дома. Він мав сьогоднi їхати в гiрод на нiч, та облишив, бо товариш iз слободи попрохав на день коня. Він поїхав на село, покинув там коня, вернувсь, i тепер, упоравшись, сидiв на приспi, та й думав.

Думав про Марту та про те, що вони мають робити... Про своє письменство... Він уже навчивсь од Марти читати, а самотужки й писати вчився: добув у дяка зразок i доти працював над їм, поки подумав хоч трохи писання... у його вже є кiльки книжок, ще й у людей бере читати... тiльки нiяк він не знайде такої книжки, щоб там пописувано було, як гарнi порядки громадськi завести...

Бiлий свiт одразу осяяв Демка. Він глянув угору. Було хмарно й темно, а тепер хмари порозходилися й випустили на волю мiсяць. Бiлолиций позирнув на землю, i його погляд упав на неї срiблястим свiтом.

— Демку, чи то ти?—почувся бiля парубка тихий голос.

Демко стрепенувся й глянув. Перед їм, уся в сяевi, стояла Марта.

— Марто!

— Тихо, не кричи!—прошепотiла дiвчина.—Та хо-

дім швидше в хату, а то так видко: йтиме хто стежкою, то побачить нас.

Проз Демкове дворище була стежка через балку. Хоч і не часто там ходжено ввечері, та все-ж Демко повів дівчину в хату.

Світити не треба було. Сівши закохані біля вікна, дуже добре могли бачити одне одного, бо місячний світ не тільки їх повивав, але й заливав усю хату.

Парубок та дівчина сиділи й розмовляли тихо, мало не пошепки. Іноді слова стихали зовсім, як двоє уст доторкалися одні до одних.

Про що вони розмовляли?

Вони переказували одне одному ті старі, як світ, слова, що завсігди стають нові, скоро серце прихилиться до серця. І їм ті слова були тепер нові, і через те вони обоє були щасливі.

— Марто, коли батько не згодиться, давай утечемо!

— Я спершу кинуся батькові в ноги, буду прохати-благати: а може вони зласкавляться над нами.

— А як ні? Тоді втечемо?

— Куди? Чого?

— Кажуть, у городі є такий батюшка, що звінчає без батька.

— Ох, а як-же то проти батька йти, закон ламати?

— То не ламай закону,—тоді підеш за нелюба.

— Ні, за нелюба не піду. Нехай хоч уб'ють. Свідчуся тобі богом! Або твоя, або нічия!..

І тоді полилися ті старі, але такі дорогі, такі любі, такі нові слова про те, що він її любить без міри, а вона його без краю, і уста шукали уст, а соловейко,

сидячи біля хати в кущах, голосно та радісно видзвонював їм до тих слів свою солов'їну музику...

Спершу Марта щebetала жваво й весело, але далі почала притихати. Її обнімала втома. Вона прихилилася на груди Демкові й замовкла.

Демко пригорнув дівчину до себе, зіперся на лутку, і так вони сиділи тихо, нічого не кажучи, але щасливі, спокійні....

Иноді нахилився Демко й доторкався своїми губами до уст дівчини, і ті уста злегенька відповідали йому поцілунком, а очі всміхалися.

Тиша була в хаті...

Молода пара забувала, де вона й що з нею...

Демко ще раз нахилився поцілувати дівчину, але її уста не поворухнулися. Він глянув на її очі—вони заплющились.

Дівчина спала.

Демко сидів не ворущаючись. Нехай одпочине, бо казала, що не спала дві ночі.

А йому так гарно, так любо почувати біля серця дороге серце.

Убога Демкова хата, звичайно повна самотності й суму, тепер здавалася йому царським палацом, бо в їй було його кохання. Це був палац, небесним сріблом побиваний.

Демко прислухався до Мартиного дихання, иноді тупився злегенька щокою до її голови. Чи довго так було, він сам не знав. Він зовсім забув, де він і що він.

Чув тільки, що без міри щасливий.

Далі він помітив, що сріблястий світ погас,—хмари знову закрили небо.

Марта все спала.

Потім Демко чув щось невиразне, так мов ліс десь шумів. Він хотів подумати, зрозуміти що воно, але вже не почув нічого.

Щасливі закохані спали. Вона в обіймах у його.

А ніч обнімала їх обох.

IV.

Удень Корнієві трапилося йти через греблю. Ідучи він тудию, помітив, що в одному місці кріз неї дзюрчить вода.

— Бач, таки пробилю дірку!—подумав Корній.— Треба забити.

І він обглядив те місце, де йшла вода. Воно було недалеко від поверху і дуже небезпечне. Коли його зоставити як є, то за кілька часу вода проб'є більшу дірку і нарешті зірве в цьому місці верх із греблі,—тоді річка шугне в балку.

— Треба забити дірку,—думав Корній, ідучи додому,—а то вода заллє балку й Демкову хату.

А воно й не погано було-б, якби залила. Вода збігла-б, розваливши хату, двір зостався-б Корнієві, а Демко подався-б куди инде, то й не було-б клопоту з Мартою. І це так легко може зробитися: нехай собі вода тече,—вона зробить своє діло...

Корній вернувся додому і не йшов лагодити греблі. Яке його діло? Йому байдуже, до його вода не сягне, хоч у річці її тепер і багато: мабуть десь угорі дощі ве-

ликі йдуть,—тим вода все прибуває та прибуває. Ну, й нехай вона робить, що робить! Хіба Корній приставлено греблі доглядати, що він має її лагодити?

Ну, а як вода залле балку вночі, то вона потопить і того, хто в хаті.

— А мені яке діло?—подумав Корній, але зараз-же почувся, що йому до цього діло є. Він може обрятувати чоловіка, та не хоче,—хіба це не однаково, що прийти та самому його втопити? Треба-б піти на греблю, або послати наймита полагодити.

— А що, дядьку,—запитався його в дворі наймит,—чи ми на завтра не поїдемо в город?

— Чого?

— Та на базар.

— А чого ми там не бачили.

— А хіба я знаю? Може чого треба.

Корній знав, чого наймитові було треба: по дорозі в город була його слобода, і парубкові хотілося в город, щоб заїхати додому. І Корній одмовив:

— Нічого там не треба.

Наймит помовчав, а тоді додав:

— А он сусіда їде.

— Демко? А ти чому знаєш?

— Сам мені казав.

Корній мовчки відійшов геть, але на греблю не пішов, і наймита не послав.

То й добре! Нехай собі Демко цю ніч їде, а тим часом вода зробить своє діло. Він вернеться, як уже його хата буде в воді. Аби вода була добра, то її зовсім розвалляє, бо то хатка на курячій ніжці. Та, здається,

вода таки добра буде, бо в річці її дуже багато. То й гаразд!

Корній повештався ще по хазяйству, зробив дещо, думки все не покидали його.

Добре-ж, як за цю ніч вода розміє греблю та залле балку, а як ні? А як на тую ніч? Тоді вже Демко буде дома.

— Ні, так не можна!..

А ще й так може бути, що завтра вдень, вернувшись Демко з города, помітить, що греблю розмиває та й полагодить її сам. Тоді нічого й не станеться, і все буде, як і досі.

І так не годиться! Так довго Корній дошукувався способу спекатися Демка, і тепер так легко це робиться, самé робиться, і може з цього нічого не вийти! Треба якось радити.

Але як?

А в тім... Почому він знає, що Демко тоді тут не житиме? Корній сам на себе розсердився за цю думку. Ну, певне не житиме! Як розваля йому хату, хліви, замулить садок, то тут, щоб направити все знову, стільки буде праці та клопоту, що не варто буде й панькатися. Певне подасться в безпечніше місце—на село. Корній сам дбатиме, щоб громада дала йому там хоч поганенький двір.

Та треба так ізробити, щоб таки подався.

Але як-же його зробити?

Ну, сказати, там небагато й роботи: копирснув залізною лопатою раз та вдруге, та витяг скільки там гнилих хворостин та й годі, а то вже вода сама зробить.

Хіба розкопирсати?

А що-ж це воно буде? Хіба-ж не однаково, що хату підпалити, що це? А хіба-ж він хотів бути палієм?.. Ні, нехай йому всячина! Облишити про це й думати.

Корній знову заходився коло свого діла, а сам тим часом усе поглядав на Демкову хату. От він бачить, що Демко викотив на серед двору воза. Далі веде коня запрягати. То наймит не збрехав—справді поїде в город.

Корній бачив, як Демко запрягав коня, ходив у хату, знов виходив і таки поїхав.

Тим часом прибігла Марта проситися на ніч на село, щоб завтра піти до церкви. Знаючи, що Демка нема дома, то й не може він зустрітися з дівчиною на селі, Корній не сперечався. Марта побігла від його весела.

— Еч, яке козиня! Як за їм углядиш, коли цей шибеник буде тут?

Корній ще походив, подумав і гукнув на наймита.

— Степане, запрягай коня!

— Якого?

— Гнідого.

— Нащо?

— Поїдеш у город.

— А ба! Я-ж казав, що чогось та треба буде.

Іхати не треба було, але Корній вигадав потребу: нехай цього Степана не буде дома, а то він такий, що всюди свого носа так і вткне. Марта з Приською підуть. Правда, ще другий наймит застається дома, але

він спить на току, та ще й так добре спить, що хоч у дзвони бий над їм, то не збудиш.

Швидше наймит повечерявши, рушив у дорогу. За їм, трохи згодом, пішли Марта з Приською.

Уже смеркало. Другий наймит пішов спати на тік. Корній зостався сам.

V.

На небі було хмарно. Корнієві це було добре. Але треба було трохи подождати: часом бувало, що і ввечері йшов хто греблею з хуторів на село, або з села на хутори. Як уздрить хто, то буде зовсім кепсько.

Корній пішов у хату й ліг на полу. У голові в його мов стукало щось. Але він усе думав про своє діло. Він візьме залізну лопату й копирсне кільки разів. Буде досить.

О, що це? Відразу ясний світ упав у хату.

Корній глянув у вікно й побачив, що хмари розійшлися і засяяв місяць.

— Лиха година його просила!—подумав Корній, розсердившись.—А це-ж гріх так на місяць казати!... Та тільки нащо-ж він саме тепер із хмар випірнув? А що, як він усю ніч отак світитиме?

А в тім можна зробити діло, як він зайде. Тільки треба не лежати, а то як заснеш, то ще проспиш, а другої ночі такої вже може ніколи не буде.

Але даремно Корній боявся заснути.

Йому було не до спання. Мов пропасниця починала його трусити: то морозом сипне з-за спини, то полум'ям у голову вдарить.

— Чи це я не занедужав часом? — думав собі Корній.—Та ні, це дурниця! Тільки хоч-би швидше! Хоч-би цей місяць за хмари зайшов!

А місяць і не думав заходити: гордо та ясно сяючи, тихо він плив на просторі серед блакитного неба. Хмари, правда, були, але з другого боку.

— Хоч-би вітер повернув та знову погнав назад хмари!—подумав Корній і вийшов з хати подивитися, звідки вітер. Вітер наче й справді повернув, і хмари тихо-тихо, ледви помітно, знову почали насувати на місяць.

— Ще трохи перечасувати,—подумав Корній,—то й можна буде йти.

Він вернувся у хату і сів за стіл. Далі схопивсь і почав сновигати по хаті. Неспокій усе більший та більший обіймав його. Він зазирає у вікно, чи не нахмарило вже. Але там було ще й досі ясно.

— От усе складається мені на шкоду!—думав сердито Корній.

Але трохи згодом він побачив, як біле проміння, що лежало на всю хату, почало тремтіти, то пригасало, то знову сяло: то хмарки невеличкі набігали на місяць і пропливали далі. Але потім мусила насунути вже велика хмара, бо сріблястий світ одразу погас, а далі й зовсім у хаті поночі стало.

— Уже час!—подумав Корній, насунув шапку на голову, взяв у сінях лопату й тихо-тихо відчинив двері.

Він визирнув спершу, чи не видно кого. Не було, звісно, нікого, і було таки добре поночі. Місяць потоп у широкому морі темних хмар, що залягли півнеба.

Корній постояв ще в дворі, послухав, чи не чуть наймита з току. Тоді помалу пішов до воріт. Тільки взявся за хвіртку,—щось ззаду обхопило його за стан. Корній так і похолов. Але за мить уже він зрозумів, що то собака: здоровий пес Хапай мав звичай обнімати своїми кудлатими лапами.

— Геть, ідольська тварюко!—сердито відіпхнув його Корній.

Ображений Хапай повернувся і почапав геть.

Корній вийшов із двору і швидко пішов до греблі. Чоботи гупали, і Корнієві доводилося здержувати ноги, щоб тихше йти.

Він зійшов із скосогору і наблизився до греблі. От погано він учинив, що не зробив ніякої прикмети на тому місці, де вода тече, а тепер як його поночі знайдеш? Корній знав, що це було мабуть посередині, і вийшов на середину. Почав прислухатися, чи не дзюрчить вода—не чуть. Пройшов трохи далі,—тут почув. Він тоді ліг грудьми на греблю і перехилився у прірву, шукаючи рукою, чи не намацає, де вода тече. Нема! Він перехилився ще дужче, поколов руку об колючки і сягнув нею далі. Холодна течія облила йому руку.

— Є! добре!..

Він подививсь і глянув на річку. Води ще побільшало. Якби ще на піваршина поднялась угору, то полилась-би через греблю. То треба пособити їй, коли вона сама не зможе.

Корній узяв лопату в руки і спинивсь. Він глянув округи. Скрізь було темно; балка лежала перед ім якоюсь глибокою чорною смугою; з правого боку вгорі

чорніла його оселя; вода в річці ледви блищала. Корній прислухався й нічого не чув. Тільки здалека, з слободи, чути було собаче гавкання, та й воно стихло.

— Ну, боже, поможи! — промовив Корній, і поставив лопату під ногу.

«Боже поможи!» чи то-ж можна тут це казати? Хіба-ж бог може пособляти на таке діло? Адже це однак, що підпалити, а хіба палій може кликати собі на поміч бога?

Корній спинився. Чи не кинути? Еге, кинь!—а він же не кине твою дочку з розуму зводити, та й зведе, а ти, старий дурню, сидітимеш сам та кулаки гризтимеш. Коли в його не буде хати, то може він і зовсім з села повіється на заробітки, щоб на нову хату грошей заробити, а Корній тим часом оддасть Марту,— тоді вже край буде. А коли тепер він його не вижене, то нічого доброго з Мартою не буде. Та й не з його, а з своєї землі він його вигонитиме, бо він, Корній, цю землю купив. Чи то-ж він винен, що Демко такий упертий, і не хоче йому віддавати того, що треба? Сам заробив...

Корній натиснув на лопату. Суха, втоплана та пририта ногами й колесами земля була тверда, як камінюка, і лопата не йшла вглиб. Поки Корній прокопав перший рівчачок упоперек греблі, то добре впрів. Але треба його ширшого зробити, а то й не розкопаєш. Там далі повинно бути м'якше. Але-ж і клята лопата, яка тупа!

Налягаючи Корній з усієї сили, зробив широкий рівчачок, тоді пробив іще далі вглиб. Там уже був гни-

лий трухлявий хворост. Корній відкидав його то лопатою, то руками. Тоді знову була глина, тільки вже м'якша, з нею легко впоратися. Нахилився і взявся руками,—глина і хворост, що під нею, були мокрі.

— Хвала богові, вже докопався!—подумав Корній, і знову згадав, що ці слова тут не годиться казати. Він звик прикладати їх до всіх своїх звичайних діл, до своєї щоденної важкої праці, але тут вони не прикладалися. І Корнієві ставало якось моторошно, як він думав про те, що робив діло—без бога...

Він положив лопату, став навколішки й почав руками ламати й витягати мокрий гнилий хворост. Трохи тріщить. Коли-б хто не почув!...

Нарешті Корнієві пальці увійшли в холодну течію. Тремтячими руками Корній почав уже не витягати, а якось ірвати цурупалок за цурупалком, поспішаючись, щоб швидше, швидше зробити. Трапилась якось велика ломака, що не ламалася відразу. Корній з усієї сили смикнув її й переломив, розідравши собі руки так, що аж кров потекла. Але скоро він викинув ломаку, його вуха зараз почули, як вода задзюрчала жвавіше й голосніше.

Корній спустив лопату в прокопаний ривчак. Він був завглибшки з піваршина.

Ще ширше й глибше! Корній ще трохи покопався. Вода вже не дзюрчала, а шуміла, пливла з річки.

— Ова! треба самому тікати, а то як зостануся по цей бік балки, то зараз люди знатимуть, чого вода греблю прорвала.

Він перестрибнув через воду й побіг додому. І від-

разу страх якийсь обняв його, обсипав його холодом. От-от доженуть, от-от побачать, що це він,—у тюрму закинуть!.. Корній біг, не озираючись, як божевільний, і вскочив у свій двір так, що перелякані собаки загавкали були, але зараз позмовкали, пізнавши хазяїна.

— Цитьте, кляті!—гарикнув Корній на їх,—чого ви?

Тільки тепер він схаменувся. Чого він біг? От дурний,—наче хто гнався за їм! Гніваючись сам на себе, пішов у хату й кинувся на піл, але не міг заснути й схопився знову. Який час він сидів на полу та дививсь у темряву.

А що там вода? Вийти-б послухати!.. Він вийшов.

Вода шуміла.

Корній вернувся у хату й сів на полу. І відразу він почув, що сила покидає його, що йому байдуже до всього, до всього!.. Вода... Марта... Демко... знову вода, вода через греблю... Боже мій! Нащо це все? Ох, не того йому треба, а того, щоб серце не боліло. Так болить...

Корній схилився і впав на піл. Сон подужав його.

А вода шуміла, розривала греблю, заливала балку й хатку, де, на грудях у свого милого, спала чистим невинним сном Корнієва дочка.

VI.

Демко прокинувся, бо почув, що йому в спину холодно. Від його руху прокинулась і Марта.

— Оттакої! Поснули!—промовила вона сміючись і стала, але зараз-же скрикнула:

— Ой, лишенько! Чого це вода в хаті?

Демко тим часом, лапнувши себе за спину, почув, що вона мокра. Мацнув по вікно—і там вода.

— Оце диво!—промовив парубок і глянув у вікно.

— А що це?—скрикнув він раптом.

— А що там? що?—питалася злякана Марта.

Демко показав їй на вікно. На дворі було темно, хмарно, але все-ж можна було побачити, що під самим вікном колихалося щось темне, наче вода.

Демко черкнув сірником. Захищаючи його рукою, щоб не погас, парубок глянув по хаті. Долі скрізь було води на п'ядь; з вікна дзюрчала вода і стікала на лаву.

Сірник погас, Марта та Демко zostалися в темряві. Який час вони стояли мовчки, прислухаючись, і чули, як на дворі, круг усієї хати, щось шуміло, щось ніби терлось об стіни. Тоді парубок знову прихилився до вікна. Він уже догадався, що це було.

— Так і є,—промовив,—вода, по самі вікна вода.

— Та де-ж вона взялася?—питалася Марта, не їмучи віри.

— Греблю прорвало.

— Та невже? А чому-ж у хаті так трохи води?

— Бо двері добре причиняються: що натекло крізь щілини, тільки те й є. А от як розіб'є часом шибку, то зараз повна хата буде. На горище, швидше на горище!

Брѳохаючись по хаті, Демко знайшов світло й за-світив. Відчинив сіни,—і там була так само вода. Тільки надвірні двері вдержували ту силу води, що так-би й линула в хату, скоро двері відчинилися-б.

— Треба поспішатися!—сказав Демко й глянув по

сінях.—А бодай йому!—нема драбини, зосталася на дворі. Ну, та дарма! Ставай, Марто, на діжку, я тебе підсаджу.

Марта стала на діжку, що стояла в сінях, перевернена догори дном, а за нею зліз туди й Демко. Він узяв дівчину на руки й підняв угору. Марта вхопилася за горище. Демко ще підсадив, і вона вже була там. Тоді Демко скочив із діжки.

— Куди-ж ти?—злякалась Марта.

— Я зараз!—одмовив Демко й кинувся в хату.

Там, у скрині, лежало двадцять п'ять рублів грошей,—з своїх важких заробітків Демко почав приховувати на нову хату. Поспішаючись, одімкнув парубок скриню, знайшов гаманець, прив'язав до його мотузочок і надів на шию. Ну, тепер на горище, глянути, що робиться.

— Де ти, Марто?—спитався він вилізши.

— Та ось,—одмовив дівчинин голос у темряві. Голос той трохи тремтів: дівчина боялася.

— Треба продерти покрівлю та подивитися з хати, що воно там робиться,—сказав Демко, находячи Марту. Дівчина так і припала до його.

— Так темно-ж на дворі, нічого не побачимо. Місяць уже зайшов.

— Ні, де-не-де світять на чистому зірки, то трохи видно. Ану лиш, давай!...

Вони вдвох почали продирати покрівлю, обдряпуючи собі руки об солому та об дерево. Продрали таку дірку, що можна було вистромити голову. Демко висунувся, глянув, але нічого не побачив.

— Треба вилізти,—промовив парубок, і почав продирати ширше. Трохи згодом він уже сидів на хаті, аж біля димаря.

Півнеба було чистого, на йому мигтіли зірки, і при їх Демко побачив, що греблі вже не видно було. Вода лилася через неї, поняла вже всю балку й текла по їй широкою каламутною річкою. Де-не-де щось чорне швидко пливло по воді, то зринаючи нагору, то знову потопаючи.

— Мабуть, з греблі повикручувала вода,—подумав Демко.—Бач, як швидко пливе, це-ж вода так прудко йде.

— А що там, Демку? — питалася Марта, стоячи біля дірки.

— Скрізь вода. От, якби човен!

— Що-ж ми будемо робити?

— Треба щось вигадати.

— А в хаті все загине.

— І справді треба-б хоч дещо з хати повитягати на горище,—сказав Демко й хотів лізти назад. Але саме в цю мить щось дзенькнуло, тоді зашуміло.

— Шкодà вже! Пропала вся худоба ні за цапову душу! Уже якоюсь ломакою розбило шибку—тепер у хаті повно води.

Жаліючи Демко та нарікаючи, швидко зліз назад на горище й глянув у сіни, повисши головою вниз над дверима в хату. Але за стіною він нічого не побачив у хаті, саму воду. На столі в хаті ще горіло світло, і видно було, що вода стояла вже високо.

Враз лампа пихнула й зовсім погасла,—вода залила

й її, тоб-то піднялася вище столу. Зробилося зовсім поночі.

— Пропало все,—промовив ще раз сумно Демко.— Ну, нема чого робити, треба думати, щоб хоч самим не пропасти. Знаєш що, Марто?

— А що?

— Коли вода так прибуватиме, то ми не всидимо й на горищі.

— То треба лізти на хату.

— Балка глибока, а хата низенька й маленька, та й стоїть у найглибшому місці. Можемо не всидіти й на хаті.

— Ой, боже мій! Що-ж його робити?

— Треба щось вигадати.

Обоє замовкли й почали думати в темряві.

Марта тремтячими руками держалася за Демка.

— Погукати-б треба!—промовила вона.

Почути їх могли тільки з Корнієвої хати, та й то голос, а не слова. А все-ж треба було це зробити. Демко виліз на хату й що є сили заходився гукати: «рятуйте!» Але вода шуміла на греблі так, що біля греблі, у Корнієвій хаті, його не могли почути. Могли тільки побачити вранці, як розвидниться. Демко вернувся назад і знову стали думати. Але з дум нічого не виходило. Добре-ж як вода не сягне високо до ранку, то їх побачать, і помочи дадуть, а як-же сягне? Якби він був сам, то не побоявся-б кинутись у воду, щоб добитися до сухого, але Марта не вміла добре плавати.

— Стривай!—нарешті промовив парубок і знову поліз у дірку.

— Чого ти?

— Треба глянути.

Він видерся на хату й проліз на той причілок, що був од греблі. Там, біля причілкової стіни, у його лежала деревня, що він її почав уже потроху купувати на хату. Він хотів подивитися, чи її ще не занесло водою. Ні, не занесло. Зверху, на високій купі, лежала біля самої стіни здоровенна вербова колода. Вона вже хиталася на воді, але не пливла, бо вода прибивала її до стіни. На щастя, тут саме й драбина стояла.

— Не бійсь, Марто,—розважав дівчину Демко, вернувшись на горище,—у нас човен добрий буде.

У сінях на кілку висіли в його віжки. Демко досяг їх руками й зняв. Тоді знову подався до деревини, зліз до неї по драбині і прив'язав колоду на один кінець вірвовки, а другий закрутив за димар. Тоді вернувся на горище.

— Я прив'язав нашого човна, щоб його не занесло водою. Як набереться води стільки, що й на хаті не всидимо, тоді попливемо.

— Куди?

— Спробуємо впоперек до берега, а коли не зможемо, то куди вода понесе. Там далі, в степу, вода повинна розлитися вшир і де-далі, то все ширше; то вже кудись нас приб'є, до якогось шпиля, чи до скосогору.

— А здержить-же нас двох колода?

— Здержить, бо здорова. Та чого ми стоїмо? Давай сідати, а то ще натомимося, як пливти доведеться.

Вони посідали. Марта притулилася до Демка. Вно-

чішній холод, переляк—усе вкупі примушувало її тремтіти.

— Змерзла, моя голубко? Давай рученята, я нагрію!—казав Демко, голублячи дівчину.

Вона нічого не відмовляла, тільки дужче тулилася до його. І вони сиділи мовчки, слухаючи, як під їми й навкруги. Їх клекотіла, булькотала й шуміла вода. Ця вода забрала, знищила мало не все, що мав Демко... Тó був убогий, а тепер уже такий, що мотузком хліб доведеться різати. Усе, що було в хаті, тепер у воді, хату мабуть розвалляє, бо хатка блаженка, а деревню порозносе. Тепер гинули всі надії на те, щоб Корній оддав за його Марту. Гіркі думи снувалися в Демка в голові, пекли йому душу. Він не витерпів:

— А що, Марто, тó був убогий твоєму батькові в зяті, а тепер уже й поготів, бо всього рішився.

— Коли бог дасть вирятуватися, то підемо вдвох та впадемо батькові в ноги. Коли бог над нами зласкавиться, то може й батько змилюсердиться.

— А як ні?

— Тоді подождемо трохи... А тоді побачимо. Тільки знай: або твоя, або нічия.

Демко дужче пригорнув дівчину.

А вода все клекотіла, все плюскала та шуміла і на решті сягнула до горища. Демко й Марта повинні були вилізти на хату. Там вони сиділи кілька часу біля димаря і в темряві бачили, як вода сягала все вище й вище. Прив'язана колода піднялася вже аж на хату.

— А що, серце, мабуть уже час тікати з хати,— обізвався Демко.

— Та вже мабуть не всидимо тут.

— Ну, то на одчай божий!

Демко роззувся. Марта теж роззулася.

— Ех, жалко чобіт та черевиків, а не минеться кидати!—промовив Демко,—бо як часом доведеться обернутися, то погано взутому пливти. Куди-ж їх діти? А полòжу на димар,—може води там не буде.

І він положив зверху на димар чоботи та черевики. Потім притяг колоду ближче. Води було так багато, що колода вже билася їм об ноги. Демко спершу сів на неї сам. Марта сіла позад його й обхопила його руками. Колода одним кінцем трохи пірнула в воду.

— Ой, лишечко!—скрикнула Марта.

— Не бійсь! Пересуньмось дужче на середину, то буде краще.

Вони посунулись, і потоплий кінець ізнову зачорнів над водою. Демко ще раніше виламав собі на горищі доброго дрючка, щоб керувати своїм химерним човном.

— Марто, добре сидиш?

— Добре.

— Держись за мене дужче!

— Держусь.

— Ну, боже, поможи!

Демко розв'язав віжки на колоді—тепер вона була вільна. Тоді відіпхнувся від хати. Вода бігла прудко, і колоду понесло так, що аж закрутило. Демко хотів був повернути до берега, та колода не човен, а дрючок не весло, і вода погнала їх.

Колода була мало не вся в воді. До того вона хиталася, а як Демко або Марта перехилилися дужче,—пір-

нала тим або другим кінцем у воду. І парубок, і дівчина були мало не по пояс мокрі. Од води їм було холодно. Але вони на те не зважали, з усієї сили пильнуючи тільки одного,—як-би не обернутися. Демко часом сягав дрючком у воду, думаючи досягти дна, але не знаходив його. Та далі балка ширшала, то й вода мусила розливатися де-далі все ширше.

Пропливши ще трохи, Демко знов сягнув дрючком у воду.

— Хвала богові, є дно!—скрикнув він радісно.—От коли-б швидше на мілкіше місце!

Вони пропливли ще далі і враз почули, що вода дужче заклекотіла у їх біля ніг, і колода попливла прудкіше. Демко спробував дрючком,—дна вже не було.

— От тобі й маєш! Чого-ж це воно?

А колода ще дужче почала поспішатися. І Демко відразу пригадав що́ це: колода звернула не праворуч, а ліворуч. Демко похолов. Балка тут розходилася двома гілками, і ліворуч було глибоке провалля. Туди несла вода їх колоду. Коли їх кине в те провалля, то вже вони живі не будуть. От дурень клятий він! Чому він і досі не згадав про це, чому він не силкувався повернути колоду праворуч, а тепер занастив і дівчину, й себе.

А тим часом провалля наближалося. Його не видно, звісно, було, але вже виразно чути було, як шуміла вода, спадаючи в глиб. Треба було щось робити.

— Марто, а чи ти знаєш, куди нас жене?

— Знаю,—у провалля.

— А знаєш, що буде?

— Знаю... потопнемо...

І дівчина ще дужче притулилася до Демка.

— Голубе мій, молись, щоб бог нас простив, бо скоро смерть.

— Слухай, серце: я добре плавати вмію. Я кинусь у воду й попливу, а ти держись за мене.

— Куди ж ми пливтимем?

— Тут управоруч шпиль. Будемо націляти так, щоб впливти на його. Може потопнемо, а може й впливемо.

— Добре, кидайсь, бо ось-ось круча.

— Господи, поможи!

Демко перехилився з колоди і, простягнувши руки, ліг на воду, впоперек течії. Вода гнала його назад, але він боровся з нею, розбивав її грудьми. Марта однією рукою держалася за його, а другою пособляла собі пливти. Вони билися так який час, перерізаючи течію впоперек, і дуже мало посунулися наперед.

Та таки-ж посунулися! Що вони справді посувалися, це їм видко було, бо якісь чорні речі—дерево, гілки, чи ще щось,—пливло їм назустріч і минало їх, швидко линучи до кручі. Демко добре плавав і хоч мало що перед себе бачив, але плив і плив.

— А що, Марто, важко?

— Ні.

— Гаразд!

Але де-далі—сили меншало, це вже починав Демко почувати. Та зате й вода мов не так прудко стала йти. Враз Демко почув, що його нога черкнула об щось тверде. Він спробував ногою.

Шпиль!

І справді це був шпиль: Демко й Марта могли стати по пояс у воді й відпочити.

— А що тепер будемо робити?—спиталася дівчина.

— Он що!—і Демко показав рукою.

Марта глянула, і в темряві замаячило перед нею дерево. Відкіля це? Згадала!—це-ж той дуб, що сам росте на степу. Тепер він їх обрятує.

За кільки хвилин наша мандрівна пара вже була біля дерева, а потім і на дереві.

VII.

Корній прокинувся, як уже зовсім розвиднилося. Може-б іще спав, та застукано до його в вікно. Він схопився і вибіг із хати. Там стрів наймита.

— Біда, дядьку!

— Яка?

— Греблю прорвало й балку залило водою.

Корній повернувся і глянув на балку. Демкової хати не видно було зовсім. Сіро-руда широка течія виповняла балку, текла прудко і простяглась аж геть-геть у степ. Гребля була вся в воді.

— І Демкову хату потопило. Оце лихо! А я встав та пішов до волів, коли дивлюсь...

І балакучий наймит почав розказувати, як він побачив уперше воду, як ізлякався, як застукав у вікно. Він за своєю оповіддю й не помічав, що Корній мовчить і нічого йому не каже. А в тім, Корній і завсігди був мовчазний,—не було дива, що й тепер мовчав.

— Треба буде на село бігти, людей сповістити, а то тут мабуть не без нещастя!—казав далі наймит.

— Яке там нещастя!

— Та хто-ж його знає, що воно з Демком сталося. Може заснув, а вода його й тее...

— Демко поїхав у город.

— Ба ні, не поїхав. Тільки думав їхати, а не поїхав.

— Що ти плещеш! Я сам бачив, як він виїздив з двору.

— Та то-ж він не в город.. Я спершу сам думав, що в город, а тоді дивлюсь,—уже як спати на тік пішов,—аж він іде додому. То я й думаю собі: то виходить, він не в город їздив, а на село. То вже й не знаю, що він далі робив, бо заснув.

— Так біжи-ж на слободу швидше!—звелів Корній.—Та швидше-ж, кажу тобі! чого ти баришся, бісова личино!—гримнув він зовсім несподівано.

Наймит кинувся з двору.

Корній пішов у хату й сів, зіпершиися на стіл.

Він бачив, що наймит казав правду, що Демко справді ночував цю ніч дома. І коли він спав, то міг і не вийти з хати.

Цього Корній не сподівався. Він хотів знищити хату, прогнати з своєї землі того, хто (він так думав) не мав права на їй жити, прогнати геть настирного парубка, щоб він не в'яз до його дочки, але смерти йому він не хотів, він цього гріха на свою душу не бажав.

А зробив!

А може-ж іще не зробив? Може Демко вирятувався?..

Ні, коли спав, то не вирятувався: хатка низенька, у тем-
рві вода на неї шугнула—й край.

А він, Корній, душогуб.

Господи, невже цьому правда? Ні, цього не може
бути! Парубок здоровий, плавати вміє,—чого йому топ-
нути? Запевне вирятувався. Що там іще вигадувати!

І Корній силкувався сам себе впевняти, що так саме
зробилося, як йому хочеться.

Щось затупотіло біля вікон. То поприбігали люди.
Треба до їх вийти. Корній вийшов, силкуючись не ви-
являти перед їми свого непокою. Вкупі з людьми він
пішов ближче до води. Там стояли, гомоніли про те,
чого це греблю прорвало та як це її прорвало. Одні ка-
зали, що вона вже була стара, а оця велика вода від
дощів як наперла на неї, то й поламала; другі дово-
дили, що треба було частіше оглядати греблю; треті
клопоталися, щоб пошукати, де Демко. Ну, та вже коли
в хаті zostався, то туди не можна буде лізти, поки
вся хата в воді. Нехай вода спаде, тоді й можна буде.
А може поплив, і коли не виплив, то гляди, чи не при-
било тіло до берега. Кільки чоловіка пішли вздовж
балки понад водою, а інші zostалися вкупі з Корнієм,
стояли й розмовляли про нещастя. Раз-у-раз приходили
з села ще люди дивитися на лихо,—чутка про його вже
розкотилася по слободі. Коли враз почулося, що хтось
біжить, почувся крик, чи плач якийсь. Корній озирнувся
і побачив, що з шпиля збігала його наймичка Пріська.

— О, боже мій! Ой, лишечко-ж мені! Ой, шо-ж воно
тепер буде?—голосила дівчина, надбігаючи до людей.

— Чого ти кричиш?—спитався Корній.

Але вона нічого не відмовляла, тільки дивилася на воду, а тоді враз мов упала додолу й сіла, обхопивши коліна руками. І припадаючи головою до колін, почала голосити:

— Ой, Марточко-ж, моя, лебідонько моя, сестричко моя! Ой, нащо-ж я тебе пускала, нащо-ж я тебе з собою не забрала, а тепер поняла бистра вода твоє біле тіло!..

Корній кинувся до неї і вхопив її за плече.

— Що ти кажеш, дурна? га?—Він трусив її за плече, штовхав.—Кажі зараз, чого ти виєш?

— Ой, як-же мені не плакати, коли там Марта, коли там моя сестричка!..—відмовляла дівчина своїм голосінням.

— Де—там?

Дівчина махнула рукою на воду.

— Чи ти не здуріла? Вона-ж пішла з тобою до церкви.

— Ой, якби-ж то вона до церкви, а то-ж вона мене саму відіслала, а сама до Демка на часиночку, на хвилиночку забігла, та й досі-ж її нема!..

— Брешеш, гиродко! — крикнув несамовито Корній.—Брешеш! Кажі мені зараз правду, а то я тебе тут і вб'ю! Де Марта?

— Пішла до Демка, та й не вернулася.

Корній поточився, але вдержавсь, повернувся і пішов у хату.

Люди, вражені, мовчки стояли на березі, а серед їх сиділа дівчина.

Її голова, зіперта щокою на ліву руку, то припадала

до колін, то знову піднімалась, і сумний голос витяжний не переставав тужити:

— Ой, сестричко-ж моя, лебідонько! Золоте мое зернятко, дорога моя душечко! Та ти-ж мені вірненькою подругою була, раз-у-раз мене поражала, а тепер ти не та стала: ні словом до мене не промовиш, ні оченьками не зглянеш!.. Поняла тебе вода бистрая, холодная, твоє білеє тіло занесла...

VIII.

Корній увійшов у хату. Що це сталося? Щось страшне.

Еге-ж, він утопив свою дочку.

А з нею ще одну людину.

Він утопив свою дочку... Як вона була мала, йому було байдуже до неї. Але як вона зосталася в його одна, то всю ту любов, що на неї була здатна його горда й похмура душа, він оддав їй. Правда, він не попускав їй волі, він не хотів оддати її за Демка, але то було його батьківське право, йому здавалося, що їй буде краще за Демка не йти. Він був з нею похмурий, але це така вже в його вдача була. А тепер, як він утратив її, тепер тільки він зрозумів, яка вона йому дорога була! Тепер вона була йому незмірно, без ліку дорогша, ніж як була жива.

Та ще й як утратив! Своїми руками штовхнув у яму, втопив!

От до чого довела його гордість та прихильність до багатства! За той нещасний двір він ізненавидів Демка. Його-ж зненавидівши, а багатство влюбивши, не схо-

тів і Марти за його віддати, схотів прогнати парубка геть і ось—прогнав!

Убив двох людей, і з-межи їх одна то—найдорогше, що мало його серце на цім світі, то його дочка!

Душогуб, двічі душогуб!

Корній упав на піл і застогнав. Тяжким, нестерпучим болем тупим згнітило йому серце, душу. Він мов перестав розуміти все, що круг його було, що робилося, перестав розуміти, що він живе і чув тільки одно: біль, біль отой страшний...

Наймити кілька разів зазирали в хату, дивилися, що там, а Корній нічого не чув і лежав, упавши обличчям ниць на стіл, мов мертвий. І справді, все в йому на той час умерло, тільки той страшний біль і був живий.

Прийшов час обідати, і один наймит ізважився покликати хазяїна в другу хату до обіду. Це очутило трохи Корнія. Він підвівся й махнув рукою.

Наймит вийшов. Корній устав і сів на лаві.

Уривки з думок почали снуватись у його в голові.

Що він скаже перед богом? Бог його пита, як Каїна: де ти дів свою дочку?—і що Корній скаже на страшному суді?

Ох, якби він міг вернути те, що було. Демко був би йому таким любим сином, як Марта дочкою.

Демко? Марта? Вони сплять на дні у тій балці. Корній тепер знає, що це так.

Він ізнову застогнав з того страшного болю.

Хто це плаче? чого? Корній силкується пізнати цей голос і таки пізнає: це плаче Пріська. Вона так любила

Марту. І думає, що вона тут винна. І от ще й цю третю людину він нещасливою зробив: вона каратиметься весь вік, ізгадуючи про Марту.

Чи в неї так болить, як у його? А хіба вона вбила свою дочку та її судженого?

Як довго тягнеться! І доки-ж воно так тягтиметься?

Піти йому, пошукати їх. Ні-ні, він не може, не може! Бачити, як їх витягають із води пухлих, мокрих!..

Він стогнав, він вив з нестерпного душевного болю і сам не помічав, як бився головою об стіну.

Насунула темрява, ніч,—Корній сидів. Його очі нічого не бачать і він не хоче нічого бачити...

Ні, щось є... Щось довге... Біліє... Корній силкується розглядіти його й ніяк не може зрозуміти, що воно. А воно мов виростає, стає перед їм і йде до його, і йде. То людина. Тільки яка чудна людина: одутла, пухла. Чого вона мокра? І з зеленими очима... От вона зняла руки, простягає до його. І Корній пізнає щось то: це втоплений Демко. Ох, як він на його дивиться, як горять у темряві його зелені очі...

Несамовито скрикує Корній і кидається з хати. Помацки хапає в сінях налигач і тікає з сіней.

Швидше, швидше, а то він, той Демко, його дожене! А треба від його втекти, треба рятуватися від його, а то він і його, Корнія, затягне в ту воду. Не страшна вода, але страшний той Демко. Ні, не Демко, тільки його очі, зелені очі, як у жаби!..

Корній побіг у хлів. У темряві прив'язав до бантини налигача, зробив петлю.

А стривай: тут його нема?

Корній озирається і знов помічає те біле й довге. Він, він!.. Ні, не він... Це Марта. Ух, уся набрякла у воді... очі і в неї зелені, так і горять...

Корній не міг уже й скрикнути, тільки кинувся геть із хліва. Він спинився серед двору. Вночішній холод трохи очутив його. Ні, треба бути на дворі, а то в хаті він іздуріє. Тут небо, зорі...

Корній зостався на дворі. Він увесь тремтів, з острахом невимовним озирався, але не бачив тут уже нікого. Потроху притомність вернулася до його, він почав думати:

— Це вони по мою душу приходили. Смерть моя недалеко. Тільки-ж ставати на божий суд—душогубом!..

Якби на його накинута яку кару тут, на землі, щоб він, поки вмере, міг спокутувати свій тяжкий гріх! Тоді-б легше було йому ставати перед бога. Але-ж хто на його накине кару? Ніхто не відає, що він це зробив. Хіба покаятися перед людьми?

Корній думає про це, і ця думка ні трохи його не лякає. Ще й мов якусь полегкість він у душі почуває. Так і зробить: покається, нехай зашлють його на Сибір, може він хоч трохи спокутує свого гріха.

Але не верне дочки з водяної труни!

Він застогнав...

Уже світало, як він вернувся знов у хату. Він підождав трохи, поки зовсім розвидниться. Тепер треба йти.

Він устав і почув, що у дворі щось загомніло.

Може то вже довідалися, хто зробив, то прислано його в'язати? То й краще: швидше буде.

Він одчинив двері і став на порозі. І відразу побачив, що двоє впало перед їм навколішки.

— Тату, помилуйте, не занепадайте нас!..

Темрява обнімає Корнія, і, як підтятий дуб, він падає перед Мартою та перед Демком.

Поминуло кілька часу. В балці вже нема хатки: то її вода розваляла, а то таки й не треба було: Демко хазяйнує тепер у Корнієвій хаті.

Після того страшного випадку Корній довго був хворий.

Як він устав, то це вже була зовсім інша людина.

Він посивів, ізгорбився, але нема вже тієї похмурости в його: він і зостався неговіркий, як був, тільки-ж тепер тиха ласкавість виглядає йому з очей.

До хазяйства він не мішається. Усім порядкує Демко з Мартою, і люди не жаліються на їх, а знають, що в їх завсігди можна засягти братерської помочи.

А старий Корній утішається онуками...

1895. II. 4. м. Чернігів.

Д З В О Н И К.

Її звали Наталею. Вона була маненька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з півтора, батько був каліка та ще й п'яниця. П'яницею він був здавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшись, впав на льоду, переломив собі руку й тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім розпився, прогайнував господарство, продав землю,—зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли бував дома, а в тій хаті сиділа Наталя.

Сиділа й голодувала. Добрі люди помітили, що вона голодує, почали закликати її до себе обідати, а потім якось поклопоталися за бідну сироту, щоб узято її до сирітського дому. Наталю відвезено до губернії й там здано до того дому.

Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати.

Як приїхала, то стало все її життя по-новому.

Дома вона голодувала часом, а як не голодувала, то наїдалася хліба та порожнього борщу з буряками, бо каша не що-дня бувала; а тепер вона могла їсти добру

смашну їжу що-дня і скільки схотіла. Дома вона ходила в драній, латаній та задрипаній одежі, а тут була в неї одежа чистенька: влітку—легенька, взимку—тепленька, саме добре. Дома вона мерзла в обідраній нечупарній хаті, спала на голому полу, тільки в голови підмостивши поганеньку подушечку, а тут хати були великі, чисті, теплі, і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою. Дома її батько п'яний лаяв, а часом і бив, а тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити, чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла завсігди спокійним, рівним, однаковим голосом,—вона навіть не кричала ніколи. Це нове спокійне життя в достатках спершу здавалось Наталі, після її вбогого сільського життя, якимись розкошами, якимсь пишним, панським, трохи не царським, життям.

А все-ж Наталі тяжко було жити.

Чому?

Вона була зовсім чужа серед цього життя.

З самого початку їй довелося звикати до багатьох річей, цілком їй нових—починаючи з завички їсти м'ясо не руками, а ножем та виделкою. Вона ніяк не вміла пристромити шматок м'яса в борщі виделкою, а тоді відрізати його ножем: звичайно шматок вискакував з-під ножа і з-під виделки й ляпав додолю або на коліна Наталі, чи якій подрузі, а борщ розхлюпувався на стіл. Обляпана подруга сердилась і казала:

— От, ляпало недотепне! Селючка!

Олександра Петровна, начальниця, завважала Наталі, що так не можна робити, що треба бути обереж-

ною та охайною. Дівчина й сама це добре знала, дак коли-ж вона ніяк не могла керувати тими струментами! Зараз-же другого дні вона знову те робила, а Олександра Петровна веліла їй виходити з-за столу й обідати самій окремо після всіх. Вона мовчки покірно виходила з-за столу й сідала в куточку. Вона дивилася на дівчат, як вони в смак обідали, весело сміялися, як не було начальниці (хоч їм сміяться за обідом і заборонювано), і дожидалася своєї черги. Врешті дівчата починали вставати, соваючи та стукаючи ослонами, деякі зараз бігли з хати, а деякі зоставалися прибирати зо столу, начальниця виходила. Тоді Наталя мусила йти обідати. Їй хотілося їсти й вона мовчки сідала за стіл. Діти часто бувають нежалісливі,—обляпана Наталіним борщем подруга, а за нею й ще дехто починали кричати на Наталю:

— Селючка обіда! Ляпало обіда! Тікайте, а то всіх пообляпує.

Наталя кидала їсти. Їй було сором, тяжко, хотілося плакати, але вона не плакала, тільки губи в неї тремтіли, і все її обличчя якимось кривилося. Вона спускала свої великі темні очі додолу, її довгі вії виразно визначалися тоді на зблідлому обличчю. Так вона сиділа мовчки, аж поки дівчата облишували її й бігли в садок. Тоді вона вставала, голодна йшла в якийсь закуточок і ховалася там так, щоб ніхто не бачив, і сиділа доти, аж поки голосно дзенькне дзвоник, кличучи всіх до вечірньої науки. Вона вся здригалася з несподіванки, тоді тихо вставала і йшла.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі,

але дівчата все-ж дражнили її ляпалом. Це нечупарне прізвище ніяк не приставало до її тоненької невеличкої постати з чорноволосою голівкою, до її замисленого обличчя з великими засмученими очима. Але вже як приложили, то так воно й зосталося.

І з одежею клопіт. Це була зовсім не та сільська одежа, що в її звикла ходити Наталя,—та була така проста. А в цій Наталя почувала себе ніяково. А найгірше спершу було те, що вона не вмiла якось сама в неї вбиратися. Копається-копається й нічого не вдіє. Треба дождитися, поки Маринка, подруга до неї трохи прихильна, пособить. Але поки та поспіє, аж тут уже—дзень! дзень! дзень!—кличе дзвоник до снідання. Поспішається Наталя, руки в неї тремтять... боїться вона опізнитися, бо скоро дзвоник задзвоне, зараз бігти треба.

Та потроху й до одежі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти иншу «юпку», а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто—ту юпку, що зверху вдягають; її послано в «чулан», а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той «чулан»; їй велено вчитися «прилежно», а вона ніяк не могла зрозуміти—навіщо це вчучися треба лежати, коли їй краще сидіти. Багато її подруг, хоч і сами були такі спершу, але тепер сміялися з неї, а Олександра Петровна звала її нерозумною й казала, що вона зовсім погано вчиться. Наталя справді погано вчилася, але не через те, що ніби нерозумна була, ні! Дома вона все розуміла, до-

тепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла тих слів, «що в книзі пописано»... Вивчившись врешті читати, вона насмішила весь клас, бо прочитала: «усердно занявся делом», а переказала те так: «у середу занявся дом».

— І сгорел?—спиталася глузуючи вчителька.

— І згорів...—одказала Наталя, але, почувавши, що щось не так і страшенно червоніючи, зараз-же додала:

— Ні, цього в книзі не написано...

Голосний регіт не дав їй далі казати. Увесь клас реготавсь, аж сльози втирав. І в Наталі забреніли на очах сльози, але не з сміху.

З цього часу її прозвано *середою*, а *ляпалом* звати облишили.

Увесь клас нашорошував уха, як «середка» вставала проказувати вивчене: вона не тільки погано його знала, а ще й завсігди казала якусь кумедну нісенітницю, звеселяючи тим нудну лекцію.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне. Наталя блукала по її очима й думкою так, як дитина блукала-б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки

разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло»—може це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать»—це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить—репетувати; або от учора: вона думала, що «рожа», то квітка така, а їй кажуть, що це—пика... Може й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї замирала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе і своє знання, вона боялася того класу, як огню і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови й те, що там удержувалося так-сяк.

Еге, вона боялася класу і вся здригалася враз, почувши, як ударить голосний дзвоник, наказуючи їй до того класу йти. Дзень-дзень-дзень!—розкотиться скрізь, а їй так і в'явиться, як вона стоїть перед учителькою, блідне, червоніє, знову блідне, мучиться, силкується щось ізгадати—і нічого не може...

Ох, цей уже їй дзвоник! Як він їй упікся! Він дзвонив на день шістнадцять разів!

Другого-ж дня, як вона приїхала сюди, її вразив цей дзвоник.

Був ранок, і вона ще спала. Їй снилося рідне село й те, що так часто бувало з нею справді.

Зелена-зелена, квітками змережена, лука, на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. Ясно сяє над

Їми небо, пишно пахнуть навкруги квітки, всміхаючися до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками... Дзвінко та весело розкочується по всій луці дитячий гамір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно й весело, що тільки пташкам вільним щебетливим вільніше й веселіше, ніж їм... Та й вона, Наталя, мабуть уже пташкою стала, бо ось уже вона не на луці, а на вербі гіллястій над водою,—широко-широко розлилася весняна вода, поняла луки, городи, і верба тая, де Наталя сидить, теж у воді, аж гілля в їй купає... Сидить Наталя й голосно веснянки вигукує:

Розлилися води
На чотири броди...

І далеко по воді розлягається тоненький голосок:

Соловей щебече,
Садки розвиває...

Розвилися садки та густі-густі—як ліс. І справді це вже не садок, а ліс густий, а під дубком сидять вони вдвох. Наталя та її подруга Оксанка... Це вони сюди заховалися від батька Наталиного: він прийшов додому п'яний і хотів Наталю бити, а вона вирвалась і втекла, і тут вони з Оксаною заховалися... Вони одна одну так люблять... Обнявшись, оповідають одна одній про своє горе й щастя... Старша й дужча Оксана пригортає до себе маленьку Наталю пригортає й цілує... Ох, як гарно, як любо! Коли це відразу як гримне щось над їми... Озиралися вони,—аж позад їх батько Наталин п'яний... Скрикнула Наталя, як несамовита, схопилася й побігла...

— Стривай! Куди ти? Чи вона здуріла?

Кільки рук ухопило її, держать. Вона розплющує очі й бачить, що нема ні лісу, ні Оксани, ні батька,— круг неї дівчата, держать її й говорять:

— Як ісхопиться сонна, як побіжить!.. Чого ти?

Наталя спершу не знає, що їй казати, тоді відмовляє:

— Злякалася... щось загреміло...

— Загреміло? От дурна! Та то-ж у дзвоника вдарено, щоб ми вставали.

Озирнулася Наталя й бачить, що круг неї дівчата встають, убираються... Ще вся тремтячи з переляку, вона й собі почала вбиратися, коли це знову несподівано вдарив дзвоник і примусив її здригнутися...

Тяжко-сумний був той день Наталі. Вона почувала всією своєю душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Сльози бризнули з очей у Наталі, як вона згадала Оксанку... Як вона житиме тут без неї? Тут і багато та всі вони не такі: всі чужі, нема рідних, нема подруги... Вона втекла від їх, забилася в куточок і сиділа там мовчки. Діти знайшли її, силкувалися витягти звіттіля, займали її, але вона мало й озивалася. Деякі сміялися з неї, що вона така дика, деякі жаліли її; але й ті, що жаліли, не були такі, як Оксанка, і Наталі вони були чужі. Вона сиділа й мовчала. Діти її кинули.

І пішли дні за днями. Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася— дзвоника. Дзвоник будив її— вона вставала, кликав снідати— вона йшла, велів учитися— вона вчилася, випу-

скав з класу після лекції і знову наказував сідати— вона слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука— все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним, голосом. Тепер у неї не було своєї волі— він усю забрав. А вона не звикла до цього. Вона звикла, рано вставши, вибігати на волю і увесь день робити, що хочеться: бігати, співати, сміятися, борюкатися, плюскатися в чистих хвилях оточеної зеленими очеретами річки. Ото життя! А тут нема життя, бо він одняв волю.

Їй стало здаватися, що він живий і що навіть начальниця слухається його й через те вона така завсігди однакова... Її, Наталю, дзвоник знає і вмисне так вигукує, бо хоче їй дошкулити. Вона, звісно, знала, що це не так, але не могла збутися тієї думки.

І вона зненавиділа його.

Вона зненавиділа його всією своєю душею, всім своїм серцем, всіма своїми думками. Темними ночами вона думала про те, як-би його збутися. Розбити? Але-ж він міцний і високо висить. Утекти від його? Не було куди.

Зненавмсть задавлена почала перемінятися на одчай. Ніколи Наталя не вирветься з тієї тюрми, не збудеться свого ворога. Хіба що надзвичайне зробиться. Може хата ця, тюрма ця, згорить? Може проженуть її відціля? Може батько схоче назад її забрати? Може... багато ще де-чого думало бідне дівчатко, але нічого того не робилося, і вона знала, що нічого й не зробиться. Безнадійність страшна обняла Наталю...

А життя йшло все одним ладом. Вона їла, пила, спала, вставала не з своєї волі, а з чужого наказу. Не-

зрозуміла їй шкільна наука пригнітила їй мозок, упевни-
ла її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама
розуміти й повинна робити одно тільки: питатися стар-
ших та їх слухатися. Коли хочеш ступнути, то спершу
спитайся, а тоді вже ступни. Інші дівчата часто ду-
рили начальницю: робили крадькома, не питавшись.
Вона так не могла: дуже вже пригнічена в неї голова
була.

Може ще занадто правдива була й занадто полох-
лива. І вона жила дивним життям: життям без своєї
волі, без надії. З покірним нерозумним виглядом вона
слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого
їй не наказувано. З подругами мало коли й гралася, але
часто ховалася від усіх у садку й сиділа в гущавині сама
нерухомо. Спершу вона ховалася таким робом, щоб
виплакатися, а тепер рідко коли плакала, а тільки си-
діла й дивилася: як листя зелене коливається, як жучок
лізе. Їй подобалося це: їй тоді було спокійно. Подругам
і начальниці вона здавалася байдужою до всього, і дів-
чата вже продражнили її «сонною середою»—така вона
була з погляду. Хоч вона спала мало: вночі більше ле-
жала тихо, нерухомо і згадувала, як листя зелене коли-
валося, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала...
В душі маленькій дитячій глибоко й далеко від людського
ока ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало
боліти.

У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного
разу, як витягано з його воду, Наталя перехилилася
через цямриння й дивилася вниз. Глибоко-глибоко бли-
щала там вода. Як далеко!..

— Не перехилийся, бо впадеш та й утопнеш,—сказали їй дівчата.

— То що?—спиталася Наталя.

— От дурна! То жити не будеш.

Вона знову хотіла сказати: то що?—та спинилася й не сказала.

Але другого дні, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодязя й почала зазирати в його. Її чогось тягло туди. Саме в цю мить дзенькнув дзвоник, і вона аж уся затремтіла. Але дивна річ: з того дня тільки почує вона дзвоника, зараз їй згадується колодязь, і глибоко-глибоко блищить у йому вода. Що як упаде вона в колодязь, то чи довго падатиме, поки води досягне?

З того часу думка про колодязь не покидала її. Ворог її, дзвоник, шістнадцять разів на день нагадував їй про його. Як він дзвонив, їй здавалося, що він так і вимовляє: топись! топись! топись! Він з учив її до цієї думки, і ця думка запанувала над нею цілком.

От тільки що перехилитися через цямриння Олександра Петровна гостро заборонила...

Але-ж ця думка тақ її пече...

Вона мало не зовсім перестала спати за нею.

Запаморочена голова мало що стала розуміти до пуття. Вона не працювала, в їй цілком запанувало тільки дві речі: глибокий-глибокий колодязь і заборона перехилитися в його...

Одного разу Наталя обібрала такий час, що Олександра Петровна сама була в своїй хаті. Вона підійшла до її дверей і постукала. Серце в неї замирало...

— Хто там?—озвалася Олександра Петровна.

— Це я.

— Хто?

— Наталя.

— Чого тобі? Іди!

Вона ввійшла і стала біля порогу. Олександра Петровна сиділа за столом і щось писала. Її худе, сухе обличчя виразно визначалося проти вікна своїм профілем. Як і завжди воно було спокійне, без усміху. Наталя стояла й дивилася на неї.

— Ну, дак чого-ж тобі?—і начальниця повернула голову до Наталі і, з пером у руці, дожидалася, що та скаже.

— Олександро Петровно, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі!—промовила несміло дівчина.

— Що?!

— Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петровна встала, підійшла до неї ближче і глянула на неї.

— Ти хвора?

— Ні.

— Дак що-ж ти кажеш?

— Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися... Дозвольте мені...

— Не смій цього й думати!—аж скрикнула начальниця (Наталя ще не чула, щоб вона коли кричала).— Бач, що вигадала! Я тобі вельо не думати про це ніколи! Чуєш?

— Чую...

— Я тобі забороняю це. Розумієш?

— Розумію.

— Іди!

Дівчина тихо повернулася й вийшла.

Слідком за нею вийшла й начальниця наказати своїй помічниці, щоб та пильнувала нерозумну дівчину.

Того-ж дня колодязь накрито віком і те віко замкнено.

І того-ж дня Наталя занедужала, і нездужала довго... хоч і встала таки...

1897. м. Чернігів.

ПОКУПКА.

— Здорові були!

— Здрастуйте! А чого завгодно?

— Та он синові треба...—Голос у старого ввірвався.

Крамар Уласович глянув на сина. Молоде обличчя років двадцяти,—ще й вусів нема. На щоках рум'янець, як у дівчини. А сам худий, як смерть. Закашлявся, і кашляв довго, вхопившись за груди. Крамар зрозумів, що він хворий.

— Мабуть лікарства вам треба. Кажіть—якого. Всяке є: скопитар, липовий цвіт, синій камінець, грудна трава...

Уласович, проміж бакалією й крамом, держав і оті «лікарствія», бо знахарки й бабки іноді посилали до його людей, як у самих у їх на той час не було чого дати.

— А то ще є декохт: недавно з города привіз, дуже пользовитий,—додав він.

— Не хоче вже він нічого!—безнадійно махнув рукою сивий батько.

— Хіба не пособляється?

— Де там!.. До трьох бабок його возив, і до тройчатського Охріма, і до оврамівського лікаря... Скільки

він тих ліків попив та розтирок усяких порозтирав,— нічого!

— Чихотка?

— Атож...

— З чого-ж воно сталося?

— А бог його знає!.. Каже лікар: спав по весні на сирій землі, та й застудився. Ми на сирій землі змалку спимо, та й нічого. Де-ж таки, щоб із того сталося!

— Так бог дав!..—тихо сказав хворий і знову почав довго й тяжко кашляти. Батько дивився на сина. Його старе, порите глибокими зморшками, загоріле обличчя якось мов іще дужче зморщилося, зобгалося, а очі йому поняло безнадійним жалем.

Парубок позирнув по крамниці, де-б сісти, побачив ослона, сів і довго ще віддихувався, а батько все дивився на його.

— Оце тебе так пил давить, сину. Всю дорогу пил такий був...

— Еге, пил...

До крамниці вступили двоє селян. Поздоровкалися, привітали з неділею й побачили хворого.

— Ба! Це ти, Якове, возив мабуть свого Андрія до діда?

— Де там, Панасе! Уже й лічитися не хоче.

— Тату, нащо-ж його лічитися, коли однак не пособить?

— Сину, та ти-ж у нас один. Хто-ж нашу старість догляне? Кому-ж я хазяйство передам?

— Мотрі та Семенові все віддасте, тату. І то-ж ваші діти.

— Е, дочка—чужа дитина, а зять—не син. Та ти-ж іще молодий сину! Тобі-б же ще по степу з косою пишатися... Ти-ж іще й не нажився, й не нагулявся!

— Такий мені вік бог дав...—одказав усе тим тихим, рівним голосом хворий, тільки його обличчям мов біль перебіг.—Годі про це, тату,—набирайте чого треба.

— Та нехай і так, сину... Приїхали до вас, Уласовичу, набрати йому на смерть.

— Як то—на смерть?—спитав Уласович.—Він-же ще живий!

— А що-ж я з ім зроблю! Хоче за життя набрати всього сам, щоб похорон був такий, який самому до вподоби. Оце їздили до церкви—виповідався й запричастився, а тепер каже набирати.

— Еге,—додав парубок,—уже-ж я виповідався й запричастився... от наберу ще собі чого треба,—тоді вже на смерть зовсім готовий...

— Добре діло, добре!—промовили чоловіки:—як сам тепер схоче, так і буде.

— Ну, що-ж, можна й на смерть,—згодивсь Уласович.—Зараз вам треба попові та дякові хусток на свічку.

— І під псалтир,—додав батько.

— Глядіть-же, тату, нехай псалтир читають, як годиться, все, а не перекидають... А то мені погано буде й у труні лежати... Ви вже золотого якого накиньте.

— Накину...

— На хрест та на корогви треба хусток,—нагадував крамар.

— На хрест та на корогви не треба,—відказав хворий,—мати рушниками поперецьязують... Я, тату, не хочу білої труни,—наберімо чого чорненького, дешевого, —нехай виб'ють. І віко горбате нехай зроблять.

— Та це можна.

— Оце вам і чорненьке, саме годяще буде,—показував крамар.

Набрали на труну, щоб вибити, купили ще де-чого.

— Ще пряників дітям треба взяти,—нехай маленькі за мою душу поласують... А мед дома є...

— Усе, синку, хвалити бога, є,—от тільки тобі здоров'я бог не дає.

— А от і забули серпанку на руки.

— Еге, забули... Дайте й серпанку!

— Якби з півчими!.. Боже, гарно як із півчими ховали нашу пані!.. Несуть її в труні, а сонце так на неї й сяє, а півчі як заспівають, як заспівають вічну пам'ять!.. А народу сила... і всі плачуть... Хто й не любив покійну, дак і той плакав... Так гарно, що всяке вмерло-б, аби так поховано.

— Не стече в нас сили на півчих, сину.

— Та я знаю, тату... Ви тим не журіться,—це я так...

— Здається, ти й сам, хлопче, співав на криласі?—згадав Уласович.

— Співав... поки голос був...

— Хороша штука церковний спів...

— Хороша... усякий спів... Як вийдеш у степ та пустиш голос... Трава хвилями хвилює, сонце на **її**

вилискується... а воля навкруги, така воля!.. Так-би й полинув, коли-б крила... І співав-би, і жив-би, як той птах крилатий!..

— А ладану треба?—перепинив Уласович.

— Ні, ми в титаря візьмемо,—казав заїхати після служби... Усе вже тут купили, тату? Тепер треба до титаря: свічок, хрест у руки...

— А я-ж сподівався, сину, що в тебе плуг у руках буде!..

— Годі вам, тату!.. Не знаю, може ще чого треба? Коли-б не забути! Може ви, тату, що здумаете?

— Не думається мені, сину... Там титар скаже,— він сам знає, чого треба.

— Та й нам щоб не забути... Щоб усе було добре... Бо то-ж моє прощання-розставання з світом білим буде...

Заплатив батько, забрав по́купку й пішли. Старий звів сина з східців і посадив на віз.

— Грубий народ,—казав крамар Уласович до свого нового покупця, тутешнього вчителя.—Понімаєте: ще живий, а вже сам собі на смерть купує! Ніякого чувства! Та я тільки згадаю про смерть, то так увесь і похолону.

— І хочеться ото вам балакати про таке! От, лучче про смерть не згадувати,—відказав учитель, і його нервові обличчя так і перекривилося.

А батько з сином поїхали до титаря: свічок купити, хрест у руки...

У руки, що мали догодувати до смерти батька й матір та й собі збудувати нове щасливе життя.

1900. м. Чернігів.

ПАЛІ І.

Уже й не знаю, пані, як вам і розказувати про своє лихо, бо таке воно болюче, що й казати важко. Та таки треба казати... Бо ви-ж таки, пані, розумні, а пан на законах знаються, то можете мене, невидючу, напутити: куди мені податися, як мені своєму гореньку гіркому допомогти? Ви-ж, як у вас Харита моя служила, то нас раз-у-раз запомагали і добрим словом пораду давали. До кого-ж мені, вдові, тепер і податися?

От, думала при дітях віку дожити, що й смерти моєї доглянуть, а тепер он як!.. Вони добрі до мене—і дочка, й зять,—дак коли-ж лихо не минуло...

Що й почати—не знаю як... І все воно з сгарки повстало,—от як посварилася наша громада з економічеським управителем, з Паценком. Та де-ж таки й не посваритися? Скільки год ми в його степ на сіно брали... Ви-ж знаєте, що в нас сінця того, як кіт наплакав,—уже з початку зими не стає свого. А він узяв та торік і не дав. Він і давав, та по два карбованці на десятину накинув, та ще каже, щоб кожен хазяїн по три вози лози йому з болота привіз. Де-ж таки видно таку ціну та ще й одбутки? Кинулися наші по інших економіях, так де там! Усюди вже повіддавано. Та ще й те: округи

нас усе цієї та й цієї економії земля, а інші землі—хто й зна де. І як-же нам з такої далечини сіно возити? Шукали-шукали, бідкались-бідкались, та й знов до Паценка.

— Вже й по два карбованці доточимо, і лози привеземо,—тільки дайте сіна!

Так де тобі!

— Тепер,—каже,—дак і до мене, а то не хотіли. Не дам!

Давай наші просити, давай благати—ні! Як затявся не дати, так і не дав.

— Треба,—каже,—вас, мужлаїв, провчити, щоб ви знали, як слухатися. Сам покосю, а тепер у городі полк стоїть,—усе салдатам продам.

Косарів звідкись понаводив і покосив, і все до зілиночки у двір до себе позвозив, а в-осени справді все у полк продав, а нам не дав нічого,—щоб провчити.

І провчив-же!

Наші вже бачать лихо, та так із тим сіном беруться та потрошку товарів дають. Та хоч як береглися, а тільки до половини зими дотягли. А там хоч поріж скотинку, хоч сама хай здихає. Дехто попродав, а дехто кинувся по далеких світах сіна добувати. А воно ще, як на те, не дуже й уродило торік. Поїхав і мій зять Михайло. Їздив, їздив і таки добув два вози сіна. Та хіба-ж того надовго стане? І соломи вже не стає, бо й хліб-же не вродив. Поїла скотинка, що було, а сама вже така, що й ребра світяться. Як глянемо з Харитою на корівчину, так аж сльози побивають. Бички в нас були, пара доморослих—сами вигодували й викохали, такі гарні, уже на весну й у плуг можно було благосло-

вється,—продав Михайло. Тільки корівчина та коняка й zostалися. Насилу ходять.

Молока вже нема,—діти плачуть:

— Недобрі баба, недобрі мама: то давали молочка, а то вже й не дають.

А, мої голуб'ята! Коли-б я приміла, я-б вам свого серця вколупнула!... Коли-ж корівка не дає!

Пішли вони, двоє меншеньких, дівчатка, до корівки:

— А чого ти молочка не даєш? га?

А тая корівка стоїть, похнюпилась,—тільки жива. Облили мене сльози...

Так-сяк до весни дожили. Половини худоби село збулося: попродадо.

Прийшла весна. Повипускали бідолашну тую тварину на зелену зілиночку. А сами до Паценка:

— Помилуйте вже, не карайте! Як дайте, то дайте!

— А,—каже,—навчилися слухатися! Добре, дам, да тільки щоб ви мені байрачок одступили, бо він не ваш, а економічеський.

А байрачок—тб в нас такий клаптик серед поля є. Колись там лісок був, да вирубали, тільки три дерева стоїть та трава росте. І саме на межі з економічеською землею той байрачок. Дак ото й зачав Паценко позиватися: «це»,—каже,—«по планах виходить економічеське». А ми кажемо—наше. Позивались, позивались, і довго це було, і таки не випозивав нічого Паценко: нам той клопоть зостався. Дак ото тепер щоб оддати його. Чи то-ж видано? Тільки-ж там і є де пастися худобі нашій, а більше й ніде. Чи то-ж можна за так оддати його? Ні в світі божому!

— Ні,—кажуть наші,—ми байрачка не одступимо!

— Коли-ж так,—він одказує,—дак нема-ж вам і степу.

П'ять разів ходили до його,—не дав.

Тоді вже й наші розлутувалися. Де-ж таки? Це-ж усієї худоби, всього хазяйства збудься та й іди з торбами попід віконню. Провчаєш ти нас,—ну, й ми-ж тебе провчимо! Удруге вже не будеш так над нами коверзувати!

Надумали вони накарати Паценка.

А ми, жінки, того й не знаємо, бо вони від нас ховалися,—це вже тепер виявилось, як воно було.

Посходилися нишком у громаду та й давай радитися, що його робити. Рада в раду, рада в раду, а далі хтось і каже:

— Спалімо йому все сіно на степу: нехай ні нам, ні йому. Знатиме, що як нам не віддасть, то й сам не поживе,—то вдруге віддаватиме.

Котрі пристають на це, а котрі кажуть—ні. А далі всі й пристали.

— А хто-ж,—кажуть,—палитиме?

Присудили жеребки на двох кинути: кому припадуть, то ті й підпалять.

Почали кидати жеребок, а наш сусіда Гапон і каже:

— Страшно, як піймають: на Сибір запровадять. Давайте не сами будемо палити, а дітей пошлемо.

— Як-то дітей?—усі здивувалися.

— А так!—говоре.—Дітям нічого не буде, бо то діти: а ні судитимуть їх, а ні каратимуть, хіба чуба

намнуть, як довідаються; та й не довідаються, аби хлоп'ят метких та розумних на це добрати.

Знову рада в раду, рада в раду—і таки врадили дітей послати. Тут уже годі жеребок кидати, а заходилися хлопців перебирати—які розумніші. І таких щоб невеличких: щоб не суджено їх. Сама громада й вибрала: Гапонового Стецька, та Василя куминого, та нашого Петруся. І так громада звеліла, щоб сами батьки нищечком синів понавчали, як і що треба робити, та й послали. І заприсяглись усі про те мовчати, нікому й словечком не пробовкнутися.

Ото-ж як Михайло заприсягся, то вже він нічого й не сказав ні жінці, ні мені,—дак ми й не знали, що таке лихо на нашого Петруся впало. А він такий меткий та моторний хлопець, дак його й обібрано,—бодайби того обібрання й до віку не було!

Воно хоч і мале, тільки восьмий рочок йому, а таке втішне було... Все було Михайло з Харитою сваряться за його: той до себе тягне, а та до себе. А воно своєю білявенькою голівкою і туди, й сюди никає. І до мене прибіжить, приміляється:

— Бабусю! А чого на вас така свита драна?

— Бо нема за що нової справити.

— Як виросту, то зароблю багато-багато грошей та й справлю вам свиту теплу-теплу, бо ви старі, дак вам треба, щоб тепло.

— А мені-ж що справиш, сину?—вже не втерпіла мати й озивається.

— А вам куплю намиста й дукачів, бо ви молоді, дак щоб гарні-гарні були!..

Мати так і засяє.

— А татові шапку смушеву сиву—як у старшини...

Це ще як менше було, то так утішає нас. Мати й не наслухається його. А підросло, то вже й до роботи береться саме, і підганяти не треба. За погонича ходить, а на плуг поглядає:

— Тату, може-б ви одпочили, а мене за плуг пустили?

Дак ото-ж, кажу... Наші люди трохи вхопили трави, та мало і дуже далеко довелося наняти. Да що вже робить? І тому раді.

Минає весна, літо вже наступає. Поросли трави високі, поросла і в Паценка трава. Скоро й косити. Покликавали батьки своїх хлопців та й давай їх навчати:

— Отак і отак,—підіть і підпаліть! Та нікому не кажіть—і матіркам.

А хлопцям хіба що? Все малеча. Найстарший кумин Василь, та й тому тільки десятий год,—де-ж їм розбирати, що й до чого? Вони ще й раді.

Кумин Василь потім усе й розказував, як воно було.

Серед степу був зрубок невеликий. Там поміж травною хмиз сухий валявся, а то ще наші трое батьків нишком уночі туди соломи віднесли та й розкидали поміж зрубом і далі поміж травною,—щоб швидше зайнялося. І хлопців у той зруб направили,—воно-ж там і сховатися легше.

Набрали хлопці сірників та й побігли в степ. Зрубок од шляху далеко, до його стежечка—міжник серед трави біжить. Вони тією стежечкою хильці-хильці поміж травною та й прибігли у зрубок. Притаїлись там та й обзи-

рають, чи не йде хто, чи не їде. Діждалися такого часу, що ніде нікого не видно—ні серед степу, ні на шляху, та й ну до роботи. Нагребли купку соломи, почали підпалювати,—добре розгоряється. Літо пекуче було, все повисихало. Стецько-ж та Василь із цього краю пораяються, а Петрусь:

— Я,—каже,—ще з того краю в зрубі підпало, щоб швидше горіло.

Та й побіг.

А вітер такий,—аж реве! Поки там соломи нагріб та поки підпалив—може не зараз і зайнялося—аж уже й з другого боку полум'я сухим хмизом та соломою біжить. Він вискочив, а товариші вже геть од зруба навколішках у траві поприпадали та й дивляться, що з того буде. Прибіг і він до їх та й собі став дивитися, як огонь огня наздоганяє. А Василь кумин глянув на його та й каже:

— А де-ж твій картуз?

Лап він за голову,—нема картуза. А йому батько тільки оце новий картуз купив, дак воно страх йому раде було. Мабуть як вискакував зо зрубу, якась гілляка збила, а він за поспіхом і не помітив того.

— Це - ж, — каже, — я там його загубив. Скочу, візьму.

— Не ходи,—кажуть,—бо он уже як близько вогонь до вогню: ще згориш.

А вогонь так і насуває, так і жере і траву, і зруб. З одного боку цей вогонь розгорівся, а з другого той наступає. Тільки між їми ще невеличка смужка не спалена.

А йому-ж то жалко картуза. Як кинеться туди!.. А вітер як ірвоне, мов буря, полум'я як бухне,—так його й покрило... Тільки крикнув, та вже й нічого...

Тільки крикнув...

А хлопці злякались та назад у село. Прибігли, заховались у повітку до Гапона та сидять нишком,—уже бояться й признаватися, що скоїлось. Приходить Гапониха.

— Ви чого тут?

Вони мовчать... Білі-білі, та аж трюсяться. Вона таки в їх допиталась,—усе й розказали.

Гапониха до нас. Я та Харита в хаті були.

— Ой, сусідоньки! Чи не знаєте-ж ви, що ваш Петрусь ізгорів?

Ми так і понімили. А Харита широко очі розкрила та дивиться на неї, дивиться... А Гапониха розказує... І не дослухала Харита—як крикнула, як побігла.... Я за нею, а вона вже за двором. Діти маленькі гралися в дворі, побачили, що мати побігла, та в крик, та за нею... Я дітей поки припинила, а Харити вже й не видно. Побігла-б я за нею,—так де вже мені, старій! А тепер злякалась так, що й ноги не несуть. Коли на ворота Михайло возом.

— Михайле, рятуй сина!

Він як почув, так і стрепенувся:

— Чого це ви, мамо?

— Казала Гапониха, що згорів у степу.

Він уже й коня завертає. Я вчепилася за віз:

— Стривай, не кидай мене!

Скочила я на віз; Михайло погнав коня так, що

тільки курà по дорозі курить. Перебігли селом, вибігли в степ, аж усе небо в димах, а вже геть далеко широка смуга вогняна, довга-довга, іде понад землею, іде й жевріє, за собою чорну пожарину покидаючи.

Харити не видно: мабуть не шляхом, а навпростець міжниками побігла.

Жене Михайло коня, зуби зціпивши, блідий та страшний. Я за полудрабки держусь.

Серед пожарини кущики стремлять обгорілі. Ото-ж і Петрусь там.

А може хлопці збрехали, або може не побачили, як він вискочив на другий бік?

Добігли до зрубу, вскочили в його. Михайло попереду біжить, а я за їм плутаюсь... Не видно Харити. Добігли на край зруба...

Лежить вона там, і Петрусь лежить, вона біля його впала...

Нахилився батько над сином. Обгоріла, почорніла білява головонька... Обличчям до землі припало. Повернув батько голову синові та й застогнав:

— Очі,—каже,—очі!..

Все личенько спік огонь і очі виїв.

— Сину!... Сину мій!..

Мовчки підняв батько сина і поніс до возу. Ручка в його звисла, а в їй картузик недогорілий... одежа спопеліла, опадає.. Положив сина Михайло на віз, тоді жінку підняв і її біля сина положив,—вона й не почувла того.

Завернув коня, веде його сам. Я за возом насилу йду.

Згодом мабуть вітер Хариту обвіяв: очутилась, підвелась, мене побачила.

— Мамо,—каже.

А далі зирк на бік, а ті випечені очі на неї як глянуть!.. Скрикнула, зірвалася з воза та й подалася просто до села—біжить і кричить... біжить і кричить... Ми вже її і не здоганяли.

Уїхали в село,—люди обступають, розпитуються: а ми й слова не промовимо.

Уїхали в двір, уніс Михайло сина в хату, положив на полу...

Тільки положив, а тут уже й урядник набіг... А там становий, слідство, допитують усіх... І ховати не дають...

Аж на третій день поховали ми Петруся.

Усі ці три дні Харита і словом не озвалась ні до кого, і до сина не підходила, і не дивилась на його, на дворі й ночувала.

Перед похоронами підійшла до труни, глянула.

— Не Петрусь,—каже. І одійшла.

Друга моя дочка вже тужить по мертвому за матір:

Мій небожику, мій соловеечку!
Мій небожику, мій ріднесенький!
Мій робітничку дрібнесенький!
Мій орачику, мій косарику!
Та батько-мати твого зросту дожидали,
Як сонечка виглядали,
А тепер уже й не дждуться;
Та палке полум'я твое личко спалило,
Та жаркий огонь твої очі виїв...

Я за сльозами й світа не бачу, а батько аж до землі хилиться. Тільки Харита як німа.

А нащо-ж такої сумної
Невеселої хати забажав?
Та там-же тебе сонечко не зогріє,
Буйний вітер не обвіє!..

Народу за труною йде—сила. Усяке знало, через що Петрусь умер, дак і йшли, і великі й малі. Плачуть усі, тільки мати—ні.

І труну в яму спустили, і землею засипали,—вона нічого. Така й додому вернулася.

Тільки в двір, а урядник з соцьким та з десятником за нами та до Михайла:

— Ходім!

— Чого?

— Ще й розпитується! Підпалили панську траву, хлопця спекли живцем, а ще й не зна чого!

Потягли Михайла. А Харита в хаті і не бачить того. Я вже їй і не кажу. Поминув увесь день,—нема Михайла, а над вечір прибігає Гапониха, голосить:

— Ой, забрали-ж, забрали!.. І Гапона забрали, і вашого Михайла, і Охріма... В острог повезли...

— За що в острог?

— За підпал.

Глянула, а Харита стоїть проти нас.

— За підпал?—каже.—Ні-ні, там Петруся не було, це не він. Його не було: я скрізь шукала,—нічого не знайшла. Тільки купочку знайшла... купочку... тільки купочку обгорілу... А волоссячка білявенького нема... Де воно поділося, білявеньке волоссячко?..

І озирається по хаті...

Пані моя ласкава та добра! Порадьте-ж бо мені, що мені робити? Михайло в тюрмі сидить, кажуть,—на Сибір зашлють... А як-же ми будемо без його? Чи не можна його визволити!.. Ви-ж учені, ви-ж на те й по книжках дивитесь, щоб людям пособляти... Коли чого не знаєте,—в пана попитайте... Чи мені до лікарів дочку везти, чи мені що з нею робити? Бо кажу-ж вам,—от уже другий тиждень... Люди говорять, що вона вже в божій волі... Нічого не промовить, тільки все одну... Візьме двох меншеньких, дівчаток, припинить та й питає:

— Не бачили Петруся, дітки? Там його нема: там купочка тільки, попілець... А де ж білявеньке волоссячко?..

1900.
м. Чернігів.

ЯК Я ВМЕР.

Нехай всяке тепле серце
Нашим бодем іздригнеться!

П. Куліш.

I.

Я вмер.

Про це я вперше довідався з широкого друкованого аркушу, званого «Щоденне Слово» і видаваного справді щодня в місті Дніпріві.

В цьому аркуші, серед «помертвих звісток», я прочитав такий допис:

«Нова несподівана смерть: умер Євген Сагайдачний. Хто знав його, читав його писання, той розуміє, яка це втрата. Його невеличкі поемки та оповідання віршом—то справжня окраса українському письменству. Це—літературні перлини, наскрізь проняті сумом-жалем. І така велика сила авторового таланту, що він примушує читача з собою плакати й сумувати над недолею людською, та разом і високо підноситися духом угору, вбачаючи ті високості, до яких може сягнути непереможний дух людський.

«Але не дурно такі сумні поезії невчасно згаслого автора. Тяжке було йому життя. Він мусив без одпочину гиніти над нудною, нецікавою, нерозумною роботою, щоб добути собі і своїй сем'ї шматок хліба. Та праця мучила його, дратувала, вбивала йому силу. Тільки невеличкі частинки свого часу міг він давати літературі.

«Останніми часами він тяжко занедужав і поїхав на село. Сьогодні наспіла звістка, що він умер, і його там уже поховано. Смерть спіткала його на тридцять четвертому році життя. Земля тобі пером, чесний робітнику, талановитий і щирий поете!»

Я не знаю, чи були правдою в цій звістці хвали моєму талантові, але все інше не було вигадкою, опріче, звісно, одного... Чи й це, ця новина про мою смерть, також мала бути правдою?

Адже я таки й був дуже хворий, тільки мені здавалося, що я не вмер, а трохи очуняв на селі. Поїхав я туди без жінки й двох моїх дітей. Всім, на жаль, не можна було: мене покликав на село Дмитренко пожити в його літо, але покликав самого... А сем'я тим часом подалась у гостину до жінчиного батька, в маленьке повітове місто. Це було добре, бо не треба було платити за квартиру та своїм коштом харчуватися, а в нас останніми часами стало дуже сутужно на гроші: мої «літературні перлини» не давали мені, звісно, ніякого заробітку, службу мусив я покинути через хворобу. А як тая служба давала мені на місяць тільки п'ятдесят карбованців, то в нас, звісно, що-місяця нічого не зоставалося, опріче... того, що були винні в крамничку, чи

ще куди... що правда—винні небагато, бо жили обережно: які були вжитки, таке й життя.

Дак ото, подужчавши трохи на селі та занудившись вельми за сем'єю, я зважився її одвідати. До Дніпрова я доплуганився за півкарбованця з дядьком, що їхав з села у базар; звідси мав увечері залізницею податися до міста В., де жила моя Ксеія... А поки зайшов, просто з базару, до міської читальні й попрохав собі часописи за останній місяць. Бо на селі цього добра не було: моєму приятелеві Дмитренкові політика байдуже, то він газет і не читає, а я тим цікавлюся. Почав читати й начитав...

Кинувся до інших часописів, аж і там у двох уже є звістки: умер та й годі! І всі жаліють! Навіть більше: хвалять і кажуть, що вмерло щось надзвичайне.

Не можу зрозуміти!.. Може це не я?

Сиджу собі здивований серед зовсім порожньої читальні, коли це ввіходить двоє якихсь добродіїв, молоді ще хлопці: один студент, а другий у звичайній одежі. Я сидів у куточку, трохи затулений шаховою з книжками, то вони мене й не помітили. Посідали.

— А що, дала бібліотекарка останнє число «Розмови»?—питає студент.

— Ось.

— Що там є?

— Оповідання Радюкове... вірші... ось рецензія на театр...

— А некролога Євгена Сагайдачного нема?

Я нашорошив уха: мій некролог у нашому літературному органі... Якби я пішов просто до Савенка—

на його йде тепер мій примірник «Розмови»,—то вже й прочитав-би.

Але ні, добродій одказує:

— Ще нема.

— Ох-ох! Коли то ми доживемо до другого такого пишного поета!

І відразу я зареготався на всю хату.

Два читачі аж посхоплювалися з стільців,—так їх налякав мій несподіваний регіт. Вони глянули в мій куток, але, побачивши, що хтось сидить, заховавшись за великим аркушем часопису, подумали, мабуть, що чоловік щось чудне начитав. Заспокоїлись і посідали знову гортати «Розмову».

А мене все обнімав сміх, тільки я подужував його й сидів мовчки.

Я згадав свій перший виступ на літературну арену, як я, роками перед дванадцятьма, послав до «Поради» першу свою поему «Молоді надії». Це була тоді моя найголовніша праця. Я її переписував багато разів, виробляв, переробляв, не поспішаючись, бажаючи причепурити її як лялечку, і врешті послав до друку.

Півроку доживався відповіді, а тоді попрохав вернути рукопис. Ще півроку все писав до редакції, та аж на четверте прохання прийшов до мене відпис,—я його й досі пам'ятаю до слова!

«Високоповажаний Добродію!

Редакція «Поради» в справі Вашого стихотвору повідомляє, що годі го видрукувати, позаяк Ви допустилися в ему радикальних взглядів разом з маловаженим віри греко-католицької. Легко видіти, що отсі стихи:

Обридли всім плачі й зідхання,
Покиньмо гратися словами!
Де стільки лиха й бідування,
Там треба пособлять ділами!

ціхують собою напромок радикальний, позаяк тут не згадуєсь о національні святощі і натякаєсь на Ідеал соціялистичний. Також уступ:

Будь вільний духом сам, і всім
Давай на волі жити:
І тим, хто йде з хрестом, і тим,
Хто без ксьондза стає робити,—

захвалює атеїзм, а то єсть противно греко-католицькій релігії.

Опроче Вашим стихотвором ображуєсь моральність, позаяк героїня ваша цілуєсь з героєм до браковінчання.

Не можемо увзгляднити Вашого желаня що до звернення скрипту, позаяк той то скрипт затратився.

З глибоким поважанєм...»

Як мене вразив цей лист! Я був тоді такий молодий,—думав собі, що це щось надзвичайне. Скільки я потім ще відбирав отаких листів!.. І врешті навчився сміятися з їх так, як сміявся сьогодні.

Ох, це справді чудово! Послухайте лиш, як воно є.

Чоловік повинен платити людям за те, що за-для їх працює! Ніякий політико-економ певне не поняв-би віри, щоб таке могло статися, але-ж воно справді так, і це знав і знає мало не кожен український автор. Він творив, працював, а коли хотів друкувати, то мусив оплатити чорнило, перо, що в те чорнило вмочав, па-

пер, на якому писав, пошту, яка відвозила його рукописи, часопис, до якого він посилав те писання, і за це бути свідомим, що дев'ять кращих його творів підуть до редакційного коша, а ледви десяти, найгірше, видрукується з чудовими редакційними виправками. Бо коли автор писав:

Нове чудове почування—
До краю рідного кохання
Прокинулось, і за думками
Не спав він довгими ночами

то редакція, виправляючи «наріче українське, щоби стих був в язиці руськім», містила:

Чудне новее почуване—
До вітчизни любов-кохане
Прокинулось, і за думками
Не спав він довгими ночами,

а друкарня додавала в останньому рядку дві манюсінські помилки, і тоді виходило:

Чудне новее почуване—
До вітчизни любов-кохане
Прокинулось, і за думками
Не став він довгими ногами.

Не ліпше було й тоді, коли, добувши врешті право друкувати свою покалічену червоним чорнилом поему на Україні наддніпрянській, автор оддавав за неї в друкарню останні двадцять карбованців. І які марні були його надії не то на літературну славу, а навіть і на те, щоб вернулися ті легковажно відняті в сем'ї гроші,—про те знали тільки миші, добрі українські миші, що за-

всігди берегли рідних авторів од сорому признатися, що їх книги лежать у сховищу цілі!..

І от тепер—подумайте лиш!

Я, харпак, злидений писарчук у курній канцелярії, якого так часто зневажало «начальство», який хоч і раював иноді, списуючи свої думи й мрії, але мав яку сотню читачів і ціле море байдужости, а часом і зневаги до своїх творів, я—пишний поет! Чи це ж не чудасія?!

Очі знову несподівано зустрілися з початком некрологу: «Нова несподівана смерть. Умер»... Чорт віть що, яка нісенітниця! І як це могло статися? Піду до Савенка розпитаюся.

Савенко був мій товариш,—ми колись служили в одній канцелярії, тільки що він згодом перейшов на ліпшу посаду до земства, а я лишився там, де й був. Він завідував господарським бюро, що мало продавати селянам усяке добре насіння та деяке хліборобське наряддя, мав там собі й квартиру і не багато роботи,—жити добре було. Я любив його за веселу, жваву, хоч і легковажну й легкодумну вдачу, і як жив у городі, то ми часто бачились і один одному ставали в пригоді.

Дак ото-ж піду зараз до його. А в тім... Зараз-же можу зустріти в бюро людей, а раз що при людях не хочу з їм про це говорити, а друге—я-ж умер, то можу такого дурня з самого себе зробити серед зовсім чужих людей, що й годі! Піду ліпше ввечері, як споночіє і як Савенко сам буде. А поки буду мертвий. Це у всякому разі цікаво, хоча й не визволяє від почування, цілком суперечного такому становищу, також і становищу

моєї кешені: почування, що я хочу їсти. Витяг калиточку, порахував, скільки мені треба буде на білет до В. і таке інше, і виразно побачив, що мій голод має право виявлятися тільки на двадцять копійок. З їми пішов до дешевої їдальні, звідти до великого міського саду. Там заліз у гущавину й читав до вечора...

II.

По вулицях уже скрізь посвітилися лихтарі, як я зайшов у двір господарського земського бюро. Двері до Савенкової квартири були не замкнені, і я ввійшов у темний передпокій, нікого не стрівши.

— Хто там?—озвався Савенко з своєї світлиці.

— Я.

— Хто—я?

Чую, як він устає, йде. Ввіходить, держачи в руках свічник із свічкою, саме тоді, як я у темному кутку скидаю з себе пальто.

— Ти сам?—питаюся.

— Сам,—одповідає він,—але-ж...

Чути щось непевне у його в голосі. Піднімає вгору свічку, силкується дужче мене освітити.

Я виступаю з темряви і простягаю до його руку.

— Але-ж,—одказую,—здоров!

Якби ви бачили, як він зблід, як затремтіло в його це чисто виголене підборіддя, як він подався назад!.. Як широко-широко глянули його злякані очі, а рука з свічкою так трусилася, що світло аж ходором ходило.

— Чого-ж ти не хочеш зо мною здоровкатися?

Він роззявляє рота, хоче щось сказати, але чути

тільки, як цокотять йому зуби. Врешті вихоплюється йому з уст якийсь згук, щось от як: ва-ва-ва-ва...

Так бояться люди смерті, так бояться того, що зв'язує цей світ з тим—невідомим нікому світом!..

Чого-ж він тремтить? Він, раціоналіст, що не вірить ні в яке тогосвітнє життя!

Але мені стає його жалко.

— Дурню!—кажу.—Невже ти думаєш, що я справді вмер? Хіба брехливі некрологи мають силу вбивати хоч-би й хвору людину?

Я хапаю його за руку. Він силкується вирвати її в мене, але я не пускаю.

— Я не мрець холодний,—дивись, які теплі в мене руки! Чого ти сахаєшся мене?

Потроху він очунює, починає розуміти. Ми йдемо до його в хату, сідаємо. Його чепурне, з тонкими рисами, обличчя ще нервово-непокоїне, а біла викохана рука з довгими пальцями ще тремтить ледви помітно, закручуючи русяві м'які вуса.

— Розкажи-ж мені врешті, як це сталося? — каже він.

— Що?

— Та що ти... що тебе...

— Що мене на той світ ординовано? Але-ж про це більш ви, ніж я, мусите знати, бо я був не на тому світі, а тільки на селі і сьогодні звідти приїхав. Розкажуй ліпше ти, як це все сталося!

Він починає розказувати, і виходить дуже просто й дуже незрозуміло. У «Щоденному Слові» прочитав він мій некролог. Уражений кинувся до редакції і звідти до-

відався, що некролога прислав Семен Лучківський, наш знайомий, просто з свого хутора, де він завсігди жив улітку. Савенко зараз-же до його написав, але відповіді досі немає. Чи Лучківський вигдав такий недотепний жарт, щоб піддурити людей, чи його самого одурено,— Савенко не знав.

Враз він ударив себе по голові.

— Чого ти?

— Якби ти знав, що в мене має сьогодні бути!..

І зареготався. Я ще ніколи не бачив, щоб він так реготався,—так і заливається! Упав на канапу, та аж качається, аж криком кричить.

— Чи ти,—кажу,—не здурів?

— Ой!... Ой!.. Ой!...—репетує,—ха-ха-ха!... І ти здурієш... як я тобі... ха-ха-ха!... щось скажу!...

— Кажи!

Де там! Регоче й регоче,—слова не вимовить.

— Чи ти не панночка з гістериками? Годі!

Удовольнившись врешті з реготу, тільки сльози втирає та каже:

— А чи ти знаєш, що в мене сьогодні вечір з гостями?

— Ну, то що?

— І знаєш, через що той вечір?

— Де-ж би я знав, коли я лежав у труні мертвий! Підвівся, став, зняв руку вгору і проказав пишно:

— Сьогодні в мене літературні поминки по Євгенові Сагайдачному, нашому поетові, поминки з рефератами, співами, декламаціями і відповідною до випадку, дуже

доброю товариською вечерею, по три карбованці з особи.

— Савенку, ти не дуриш?

— Бодай-би я старим «філом» довіку лишився, коли брешу!

Страшенно божиться!

— Стривай,—кажу,—не занпацай своєї душі,—я вірю!

Почав він розказувати, хто буде, що, як...

— А що,—каже,—лепсько?

— Чудово!—відказую.

— Мусиш дякувати землякам, що хоч вони за твоє літературне життя й не дбали, дак дуже щиро дбають за твій літературний похорон. Тризна буде пишна: за вина й за горілки дбає Папушенко,—то-ж знавець!

— Та невже й цей буде?

— Не турбуйся: він рефератів не читає, навіть чужих не слухає... але-ж хіба може бути вечеря без Папушенка, а український патріотичний збір без вечері?.. Ох, і це все мусить загинути, бо ти ожив!... А в тім... спинився він,—знаєш? У мене єсть ідея!

— Яка?

— Пишна і оригінальна! Сила нечуваних вражаючих ефектів!

— Кажи!

— Ні, спершу ти повинен подати мені слово, що пристанеш до мого заміру і зробиш, що я скажу. Не страхайся: тобі нічого не треба буде чинити, тільки сидіти й слухати. Можеш ти це?

— Можу, аби не занадто дурне слухати.

— Уже яке буде!... Ти мусиш бути на своєму літературному похороні.

— Як то?

— Да так! Вечір відбудеться в залі господарського бюро. Я тебе садовлю осюди за стіну, в ту світлицю, де я сплю, з неї двері в залу. Вони завсігди замкнені і туди ніхто не ходить. Я їх одімкну, трохи відхилю і посаджу тебе біля їх у темряві. Тебе ніхто не помітить, а ти всіх побачиш і почувеш. А що?

— Але-ж... я... не охочий до підслухів.

— Яку дурницю ти кажеш! Коли-б це навіть були й підслухи, то я розумію, що це не морально про живих, але мертві... Сподіваюся, що серед їх мусить бути трохи інша мораль. Врешті тут ніяких і підслухів нема: ти будеш на своєму літературному похороні, а сподіваюся, що кожен мрець має-ж право бути на своєму похороні!

— Більш-менш... коли він справді вмер.

— Дурниця! Ну, в'яви собі, що ти в летаргії! Це не так важко. Адже більша частина наших земляків лежить у патріотичній летаргії по кількадесять років, та й нічого—почуваються дуже добре і не хочуть навіть прокидатися.

— А неправда-ж,—иноді й прокидаються.

— То вони тільки крізь сон белькочуть. Спробуй і ти трохи поспати. Ну, трісі! Побудеш так скільки схочеш, а тоді, в одну чудову мить, одчиниш двері і вийдеш перед товариство. Ох, яка це пишна картина буде! Які кольористі ефекти! Серед пісноти й нудоти нашого

життя!.. Подумай лиш, поете! Невже це тебе не приваблює?

Мене справді починала зваблювати оригінальність становища. Так воно трохи мов і не гаразд, та знов же це було таке невинне і такий з усякого погляду, високооригінальний unicum, що я не міг опертися спокусі. Ах, український автор має в своєму житті так мало веселощів, що може врешті дозволити собі, яко виняток, таку невеличку і зовсім не шаблонув порцію сміху!..

Я згодився.

Ми пробазікали вдвох іще з півгодини, аж поки вдарив перший дзоник. Тоді я пішов у темну хату. Вона була поруч із Савенковим кабінетом і мала двоє дверей: одні в кабінет, а другі в залу. Я замкнув перші і сів біля других. Савенко пішов одчиняти гостеві, наказавши мені:

— Тільки не поранься вийти: дослухай усе, а тоді вже й виходь.

III.

Мені добре було видно крізь трохи відхилені двері частину зали. Гості: пани й пані, молодіж і старші люди, сиділи й стояли. Серед модніх дамських суконь брало очі ясними блискучими колірами два-три вкраїнських убрання, та й поруч із білими комірчиками червоніли де-не-де з-під чорних сурдутів вишивані сорочки й кольористі стьожки. Чути було, як стиха брязкало намисто на дівочих шнях, але розмов уже не було, бо всі наготувалися слухати речника, що тільки оце сів за

окремий столик. Це був Тисовський, старий сивий дідусь, симпатичний і простий, директор однієї великої інституції. Давній і давно скам'янілий місцевий українофіл, але загально поважний чоловік. Він казав уступну промову—коротку, просту, але чулу. Він говорив, що Євген Сагайдачний був дуже талановитий і дуже нещасливий поет. Багато він зазнав лиха, і це зібралися люди віддати його дорогій пам'яті шанобу.

У мене аж очі сльозами зайшли, як я слухав цю щирю промову. Тепер я був певен, що дідусь Тисовський справді не міг мені дати посади в своїй інституції. Кажу: *тепер*, бо в той час (то було перед трьома роками) мені здавалось інакше. Але-ж мені так тяжко тоді було жити, що я певне не міг безсторонно поглянути на речі: втративши одну посаду, я п'ять місяців шукав другої, ми продали за малим не все, що в нас було... Мені здавалося, що від одного слова Тисовського залежить дати мені посаду в тій інституції, де він був найстаршим паном, і що за ті п'ять місяців не одному він її й дав... Певне, це моя помилка була...

Вмер батько наш
Та й покинув нас!..

Жалібно-жалібно озвалося по залі тужливе голо-сіння. Співців мені не видно, але чути їх голоси і ті слова жалю й сліз по втраті дорогого, любого... Боже мій! Це-ж про мене співають, бо і я-ж умер, покинув їх, а вони за мною жалкують, тужать по мені... І сльози закапали в мене з очей, мені стало жалко самого себе—моїх молодощів минулих, мого життя недовгого,

але тяжкого—з короткими квітчастими хвилинами любови й могутого надхнення, з довгими осінніми роками нікому не корисної праці, що вбивала тіло, вбивала душу... Цитуйте! Не співайте більше, припиніться! Бо не витримаю й заплачу голосно!..

От уже спів затих...

Хтось пішов по хаті за столик. Хто-ж то? Бичик! Маленьке, в'юнке, скрізь улазливе,—от-же й тут за стіл улізло.

— Високоповажане добродійство! — почав. — Мені припала сумна повинність подати вам життєпис нашого кебітного поета. Ця повинність і сумна мені й люба, бо ми були з покійним найкращими друзями, найщирішими...

(Друзями?—перепинила ті слова моя думка...— Які-ж то й друзі, як тільки й того, що робили в одній канцелярії? А надто я завсігди не любив цього Бичика за його злий лепетливий язик та за те, що встрявав скрізь, куди не треба).

— Так, він був мені другом... Ну й, звісно, мені не раз доводилось пособляти приятелєві в його справах... по-приятельському...

(Пособляти? Він — мені?)

— Бо він був поет, а поет—людина безрахубна, ніколи, знаєте, не розуміє, що то берегти гроші... Як є, то розкидає, а потім доводиться бідувати... Поезія й марнотратство, то так, знаєте, дві сестри рідні...

(Мое марнотратство?!)

Потім він коротенько подавав мій життєпис і казав, що я завсігди мріяв про високі ідеали.

— Ну, а життя, знаєте, далеко від тих ідеалів, так через те мій приятель мало стрівав однодумців... Навіть у своїй сем'ї не стрівав, бо там його не розуміли й не підтримували... Я, звісно, не про діти його кажу,—вони занадто малі...

То це він про мою Ксеню? Про неї, що тільки й живе моїми думками, надіями й пориваннями! Як він сміє так гидко набріхувати? Взагалі, як він сміє про все це говорити? Яке його діло?! Ні, мушу вийти припинити це!

Я встав був та й спинився: ні вже, дослухаю до краю хоч цього...

А він говорив далі:

— Ну, звісно, мій приятель таки трохи й сам був винен, що не багато придбав прихильників... Бо мав таку вдачу, що!.. От, знаєте, як звичайно: поет, посланець небес, «глаголом жечь сердца людей», і думає, що ніколи не помиляється в своїх думках, і обороняє їх дуже вже палко... І людям просто в вічі так і висловлює все, що думає, хоч-би воно їм і не любе... Я вже йому про це й казав, та й не раз, дак де там! Ну, та я йому це прощав... Але-ж не всякий, знаєте, міг його так розуміти, як я, та й прощати,—через те він і мав багато ворогів... Але ми були приятелями. Ми так часто читали один одному свої твори, і він дуже хвалив мої переклади з Лермонтова... (Я, знаєте, Лермонтова вже чимало переклав). Я подавав йому ідеї не до одного його поетичного оповідання віршом, а він звіряв мені написане до мого перегляду й редакції... Шкода тільки, що

писав він потроху і не справдив тих надій, на які давав право його талант...

І він говорив, говорив, говорив і так брехав, що мені ставало вже чудно. А люди, повіривши, ще й подякували йому оплесками, як він устав з-за столику.

А туди вже сідає новий речник. І цього добре знаю— Тищенко. Добросердний чолов'яга, закоханий у мої вірші та й у мене потроху. Оцей справді мені часто пособляв і навіть тоді, як я був без посади, прийняв нас з усією сем'єю до себе на квартиру, хоч йому й самому тісненько було жити (він учителював у міській школі і мав там у їй дві маленькі світлички). Його велике щире обличчя з кудлатою бородою і дитячі добрі очі мають сьогодні якийсь особливо поважний вигляд: розгорнув верчичок паперу, читатиме критичний огляд моїх творів.

І читав докладно, широко й довго. Багато було бібліографії, багато хвали й цитат з моїх писаннів, але-ж, боже мій! який дивний нетям! Я ніколи не думав, що він так мало мене розбирає, ця добряча душа! Яке нерозуміння моїх найкращих, найголовніших дум і почувань! Якими вбогими, шаблонними, банально-прилизаними, обмежено-пристойними появлялися вони, перейшовши через призму його «критики»! Невже я коли щось таке писав або казав? Коли такі й справді мої писання, то яке-ж я маю право зватися поетом за цю банальну січку з капустою? А він усе говорить! Любий мій! По правді, я тобі вдячний за твою простомовну, не лукаву до мене щирість, але-ж пожалій мої писання!..

От уже йому припліскують, навіть Савенко. То це всі згоджуються з їм?..

І коли вже треба було переглянути мої писання, то чому-ж цього не зробив—ну, хоч Дашецький—він-же професор літератури?..

Якась панночка, процвітаючи ясноколірними стрічками та блищачи дукачами й намистом, проказує мої вірші. І після попередньої критики я в кожному їх слові несамохіть шукаю тієї шаблонної дрібнодухої обмежености, за яку мене зараз хвалено...

Що це? Невже це він буде промовляти, Котовський? Чоловік, якому я завжди здавався запорохою в оці, який усе життя був мені найгіршим ворогом, шкодив мені скрізь спотиньга кусаючи, як зрадлива собака! І він має промовляти й лицемірно хвалити мене, шиплячи в душі зо злости?

Так, він сів за стіл, і я бачу просто себе його викохане, випещене панське обличчя, з коротко підстриженою борідкою, з ласкавим медяним усміхом червоних губів. От чую його солоденький голос:

— *De mortuis aut bene, aut nihil*— святе правило, і я його шаную більше, ніж хто інший. Через те я ні в якому разі не наслідую нічого казати про саму особу нашого небіжчика-поета. Говоритиму тільки про літературні його твори.

Мені полегшало: він мене не хвалитиме, тільки лаятиме,—це все-ж ліпше.

— Всі згоджуються, що Євген Сагайдачний мав пречудовий поетичний хист, бо-ж безперечно треба мати хист, щоб писати такі гладенькі вірші. Вірш у

його справді легенький, бо автор не надуживає його і здебільшого йде туди, куди веде його вірш, одмінюючи, відповідно до його, і зміст свого твору. Зміст-же в його звичайно дуже цікавий, бо дорогий наш поет писав на пекучі сучасні теми, добираючи такі, які обробляли вже всі поети-сучасники, і таким робом теми ті вже мали—сказав-би так—патент на цікавість. Зрозуміло, що в такій роботі він не міг не сходитися дуже з тими авторами, що поперед його про це писали, але він завжди брав у їх тільки найкращі, найпоетичніші місця. Це не значить, що високоталановитий автор не був оригінальний—навпаки, оригінальність його поглядів завжди виявлялася тим, що загально дозволене здавалось йому злочинством, а загально гуджене—хвальним ділом. Через те де-хто давав йому догану, що його докори за-для нас неоправдані, а його поради або неморальні, або практично-непридатні. Я-ж не буду ганити, бо кожен має право казати, що хоче. Твори незабутнього поета довго ще будуть у нас читатися, бо після Шевченка у нас занепад поезії, і ми не маємо кращих авторів... хоча він писав так мало, що його твори—крихотки, коли рівняти до того, що зробили інші письменники...

Досить мені вже того! Я відімкнув двері і вийшов у Савенків кабінет. У залі лящали оплески Котовському за промову. Я відчинив двері з кабінету в залу і став на порозі.

Саме в цю мить усе товариство встало (певне—це був антракт) і безладно рушило по залі, жваво розмовляючи.

Кільки чоловіка, і поперед усіх Котовський, ішли купкою просто до кабінету й побачили мене. І відразу їх обличчя відмінилися. Смертельна блідість окрила їх, очі спинилися, вирячившись на мене, рухи вмерли... Скам'яніли всі без згуку.

Тим часом заздріли мене й інші і вразилися так само. Всі зацікавилися, прикипівши до місця, і тільки дивилися, дивилися на мене божевільно-зляканими очима, просто страшними на цих блідих обличчях.

— А-ах!—почувся жіночий скрик, і кілька десятків людей, як одна людина, відразу кинулися назад, у ті кутки, де попереду сиділи, збилися в купу, як отара, тремтячи перед вовком. Між мною та їми стала порожнява великої зали.

— Прошу сідати, панове!—промовив я, проходячи до столика.

І всі, як один, сіли, загіпнотизовані безмірним переляком.

І я сів за столик.

— Прошу вибачити, панове, що я перепиню вам хвилини відпочинку... Але ви так багато говорили сьогодні про мене, що був-би я незвичайний, не озвавшись також.

Вони слухали, сидячи німо, нерухомо—цілком так, як от дитина посадить ряд ляльок, говорить до їх, як до живих, а вони слухають мертвими ушима і дивляться мертвими очима.

— Найсамперед дозвольте направити одну важну помилку: на жаль, я не вмер, я живий, і автори моїх некрологів трохи поспішилися.

По всій залі розкотилося широке вільне зідхання півсотні людей, і обличчя, ці білі кам'яні обличчя, ожили, заворушилися.

— Дивний випадок, якого творцем був певно без поезії Аполлон, привів мене на мою власну тризну, і я почув собі посмертний суд... Я дякую за слова прихильні та щирі до мене, які я тут чув. Дозвольте-ж і мені тепер сказати трохи—не про себе—ні!—але про нас, українських письменників.

Я замовк на хвилину. В залі панувала надзвичайна, мертва тиша. Більша частина сиділа, похнюпившись, інші—вступивши в мене очі.

— Я зараз тут чув докір, що одурюємо надії, мало творимо... Правда!.. Але... У поета в голові є мозок, а в грудях почування... Ці дві речі призначено на те, щоб служити поезії во ім'я щастя рідного краю й народу. Але поезія у нас має з усього тільки недогризки: той мозок з'їдає канцелярія, чи контора, а почування витрачується на еквелібристику між мріями про вільний світ широкий і порозумінням із слугами запаморочення. На поезію має поет кілька сонних од утоми хвилин, якщо їх не забере йому хатній клопіт... Наша інтелігенція! Чи є вона? Коли є, хай знає, що за скільки десятків карбованців на місяць продається мозок нервів і кров серця нашого поета! А вони-ж належуть рідному народові—цей мозок і ця кров! Ви чули, як продають невільниць у гареми? Гинь із зненависти до покупця, але кохай його, бо він тебе купив! Ось вам поетова душа-невільниця! Хай вона ридає, хай вона кричить, б'ючись у хижих кігтях,—ніхто їй не пособить: це-ж

так натурально—бути проданою на базарі,—до чого-ж тут крик? Лицемірство—всякі слова про любов до рідного слова й народу, доки існує цей ганебний продаж!

Серед пустині живе у нас поет. Його слова—глас вопіючого в пустині... Як мало живих серед цих трун із трупами духовних невільників чужомовного сусідського розуму! І йде український поет своїм шляхом сам собі, а люди, а його інтелігенція сама собі. О, якби ви знали, який він сирота духовний! Йому прихилити голову ніде, бо він живе великою ідеєю, відродження рідного народу, а серед вас... Це-ж тільки парад, ці ваші роковини й усякі збори, парад, годящий сьогодні тільки на те, щоб завтра про його забути серед крутеню всяких ваших діл!.. Діл!.. У вас мусить бути тільки одно діло: щастя рідного народу! Де воно в вашому житті, в ваших сем'ях? Там рабство, невілництво духовне, безмірно гірше, ніж рабство фізичне. Там батько не вчить своєї дитини віддавати рідному народові всі свої сили, всі свої думи, всі свої почування—все своє щастя і всі свої сльози. Там чужою мовою говорять, чужим ідеалам душу свою віддають, чужим богам, богам забуття рідного народу кланяються. Все чуже українському поетові в ваших кам'яницях, і труною, труною пахне від їх! І доки не огиднуть вам ті пахощі, доки не станете ворогами тим людям, якими есте тепер, доти сиротою блукатиме по-світу співець величних замірів, і його пісня тяжким риданням буде, палким докором вам, що хочете спати мертвим сном тоді, як уже світає світ...

1901. III. 10. м. Чернігів.

БОЛОТЯНА КВІТКА.

Високоповажному Костеві Паньківському щироприхильний Автор.

I.

Микола Горинович, адвокат, вертався з суду додому. Був початок осені, саме той час, коли більша частина дерев ще зелена і тільки деякі повбиралися в жовте й жовтогаряче вбрання і стояли мов у золотих шатах. Горинович дивився на їх, проходячи великим міським садом. Це був за малим не гайок з могучими старими кленами й дубами. Якимсь чудом вони позоставалися тут, у самому осередкові великого міста, повитого тяжким повітрям, серед височенних будинків та закованих у камінь вулиць. А проте сьогодні дихати було легше. Вночі йшов дощ, по небу снувалися хмари, але-ж дерева стояли чистенькі, повмивані, огидний міський пил прибило тим дощем, і чисте, вогке повітря якимось м'яко вливалося свіжою живучою течією в груди. Горинович широко дихав і йшов помалу-малу. Був утомлений та й так легко тут дихалося, що хотілося зостатися довше серед цих великих задуманих дерев, сісти й дивитися на

їх довго і прислухатися, як вони стиха-стиха шепотять своїм, потемнілим од хмарного неба, листом. Горинович любив дерева, любив їх спокійну пишну красу, і не постеріг, як зупинився й став дивитися.

— А що це ви так задивилися, колего? Красою природньою впиваєтесь?

Це товариш, молодий адвокат, вийшовши трохи пізніше з суду, наздогнав його.

Горинович трохи скривився: зараз ні до кого не хотілось озиватися.

— Ішов додому,—відказав, рушаючи знову,—та й спинився глянути на ці гарні дерева.

— От, не можу, як ви, кохатися в цій мертвій природі! Що тут гарного? Ніякого руху: росте-зеленіє-жовтіє-чорніє, тоді знову: зеленіє-жовтіє-чорніє... однамнітно страшенно! Волю одно личко пікантної панночки за всі дерева на світі.

— Ну, певне!—засміявся Горинович, згадуючи, якої популярности зажив чепурненький адвокат серед панночок.—Але мені це подобається: тут краса і спокій... і певність, що за цією красою не ховається ніяка гидка таємниця, зрада, інтрига... А за вашими пікантними личками це дуже часто трапляється.

— Ах, ця ваша... теорія... Адже справді можна це за малим не теорією вашою назвати, бо так дуже уперто ви на це натискаєте...

— На що саме?—спитався Горинович.

— Та на вашу думку, що за цим гарним часом, блискучим виглядом, що їм до людей повернені люди, завжди ховається якась гидка, часом злочинна таємниця.

— Не завжди, — відказав поважно Горинович, — а часто... частіше, ніж звичайно думають.

— Ото-ж... Мені аж дивно: як ви можете бути на суді оборонцем, маючи такі думки? Як ви можете обороняти, коли скрізь бачите злочинні таємниці? Легше-б уже бути вам прокурором!

Горинович усміхнувся.

— Навпаки! Самі ці мої думки й пособляють мені обороняти.

— Справді? А як-же то?

— Коли так часто трапляються злочинні вчинки, не покарані тільки через те, що добре їх заховано і невідомі вони громадянству, дак хіба-ж можна обвинувачувати того, хто здобуває кари собі тільки через те, що або він не вміє вчинку свого добре заховати, або вчинок випадком виявиться? Різнив-би я з своїми поглядами, зробившись прокурором.

— Так?—промовив панок.—Хіба що!.. Ну, та ця ваша теорія мусила пособити вам зробитися славетним адвокатом.

— Ну, славетним!..—усміхнувся Горинович, прощаючи з товаришем на розі, бо тут мали розійтися.

Пішов тоді сам і вже швидше.

Властиво цей Торський трохи й правду сказав, називаючи Гориновича славетним адвокатом. Коли він ще й не був їм, то все-ж стояв на порозі того принадного храму, де живе, так звана, слава. Ціла низка важких справ судових, у яких він уміло й потужно ставав оборонцем, учинили його ім'я знаним геть поза межі того великого міста, де він працював. Умів користуватися

з найдрібніших обставин, щоб знайти в їх виправдання обвинуваченому і заплутати й збити їми з тропи прокурора, а надто ще й був видатним промовником. Тим по часописах його прізвище почало вже де-далі частіше траплятися з додатками: «наш відомий адвокат», «наш талановитий речник». Було це йому до любови, ще й несло путящий заробіток. Хоч не минуло йому ще тридцятьох п'ятьох років, убився вже в добрі достатки. Через те був вельми бажаним подружжям: мужня постать, оточене чепурною чорною бородою, сміле обличчя, з високим лобом і темно-сірими променистими очима, трохи смутними. І в багатьох сем'ях батьки з матерями й дочки дуже та й дуже думали про його.

Та всі ті думки йшли в плин за водою.

Не сказати, щоб він цурався жіночого товариства. Навпаки, здавалося, що він залюбки бував серед його, хоч і не вельми часто, умів добре бавити розмовами панночок та паній і дуже їм подобався, але сам, здавалося, не вподобав досі ні однієї за всі ті п'ять років, що живе в цьому місті. Може бути, що саме через це кілька панночок та паній завсігди були більше або менше закохані в його, та ні одній не пощастило досі не то надіти йому на палець тієї маненької штучки, що блищить геть ліпше за те, символом чого вона є, а й просто похвастатися його ласкою... Що правда, озивалась, як звичайно в таких випадках, поголоска, ніби в Гориновича були якісь «сторії», ніби не всі панії, яких він віта у своїй господі, приходили до його в справах адвокатських. Були ніби й такі, що їм щастило з Гориновичем більше, ніж иншим, та ніби його, палкі спершу,

обійми дуже скоро ставали холодними і врешті замикалися зовсім на тяжкий жаль та гірке нарікання покривдженої тим прихильниці.

Не знати, скільки в цих оповіданнях було правди, бо ніхто нічого певного не міг сказати; правдою було тільки те, що Гориновичева постать, до всіх інших приваб, повита була ще й якимсь туманом принадної таємниці.

Чи знав про всі ці балачки Горинович, чи не знав,— певне тільки, що зовсім на їх не зважав. Жив рухливим моторним життям: працюючи в суді, давав іноді до журналів наукові розвідки з своєї спеціальности, а, купивши кам'яницю, зробився одним з найдіяльніших членів земського та міського зборів, викликаючи своєю працею в їх запекле гавкання обскувної преси. Але на цю гавканину зважав ще менше, ніж на залицання місцевої жіноти.

Горинович подзвонив коло своїх дверей.

Через гарно повбирані, закрашені коштовним малюванням світлиці, пройшов до кабінету, обставленого чепурними шахвами, повними книжок. На столі в себе знайшов принесену пошту. Передягся, вмився, і, поки обід, переглянув її. Часопис, нова книга «Кіевской Старины», кілька пакетів з паперами за-для його адвокатських справ,—ці кинув на вечірню роботу,—і ще кілька листів. Покликали обідати, і він облишив їх поки.

Обідав сам, їв досить просто і через те швидко вернувся до кабінету. Лігши на канапу, почав читати листи. Перші три трапились мало цікаві; останній був од його дядька, материного брата, старого чоловіка, члена по-

вітової земської управи в невеличкому губернському місті на лівому боці Дніпра. Горинович колись жив у його, і вони часом озивались один до одного листами, хоч і не дуже цікавими. Тепер дядько писав про свою сем'ю, про нові негарні течії в земстві і про інше таке. Наприкінці додав:

«Випадком потрапив у одну справу. Розкажую, бо знаєш цих людей. Певне пам'ятаєш мою звичку завсігди блукати над річкою, дивитися на верби й на воду. Саме так блукав я на тому тижні у вівторок: було свято, дак замість управи, пішов уранці на свою прохідку. Проминув верби (згадуєш?—що над ярком), перейшов луку та й доходжу аж до коліна, що загинає в цьому місці річка. Пам'ятаєш, який тут низенький та порожній беріг? Дивлюсь,—щось ніби чорніє на березі. Човен, думаю. Підходжу ближче,—не човен. Колода? Або-ж ні! Ще підійшов і добре бачу—лежить людина, ногами на беріг, а головою до води. Жінка, бачу; ноги в черевиках з-під мокрої чорної сукні врилися у пісок, а голова в воді: не зовсім у воді, бо мілко, а так водою її підмиває, і довге волосся розхвилювалося в воду,—так і в'ється. Підійшов ближче, і хто ж би то був?! Гламчевська, Юлія Петровна!.. і мертва!.. Можеш собі в'явити, як я вразився!.. Було багато клопоту, слідство і таке інше, поки її поховано. Виявилось, що сама втопилася,—знайдено потім дома її листа: «Не можу далі,—мій гріх мене гнітить, не дає жити»... Мабуть не знаєш про її життя після того, як ти виїхав. Через два роки по тому Гламчевський умер, а ще перед цим умер їх син. Усе добро припало матері з дочкою, Юлії

Петровні з Ангелиною. Та щось невесело їм жити було. Ангелина все не йшла заміж, а врешті таки пішла за Шрамченка,—такий собі, служить у контрольній палаті... Немолодий чоловік і дуже недобрий. Такий деспотичний, як і старий Гламчевський був. Ангелинине життя важке, і це мабуть убивало матір. Ця, кажуть, ще після твого од'їзду як прибіта ходила і ніби комусь признавалася, що покарає її бог і на їй, і на дітях... Воно так і сталося... Незабаром умер син, а там тяжке життя доччині,—почала вона страшенно журитися, жила сама собі; ні до кого не хотіла ходити, та й до неї мало хто ходив. Тільки їздила іноді в монастир, по церквах усе ходила, грошей дуже багато на церкві давала. Та мабуть не пособляло. Жила собі замкнувшись, нудьгувала на самоті й не могла подужати тієї нудьги... Стривав і Ангелину після материної смерті, — така пригноблена»..

II.

Він дочитав, і рука з листом упала на канапу. Згадки, давні образи, минулі події вставали в його душі і проймали душу ще й досі гострим, ще й досі не затихлим болем. Все, що вже минуло, все, що він силкувався забути і—здавалося—вже забув,—усе воно стало перед їм знову—як живе. День за днем, година за годиною переживав те, що вже раз було пережито, чув і бачив перед себе тих давніх людей, відчував давню радість і біль.

Вийшовши з київського університету, лишився на який час у Києві, сподіваючись адвокатського заро-

бітку. Та через щось йому не щастило: клієнтів було мало, і він три роки дурно бився й нічого не досяг. Щось не давало йому ходу, а що саме,—не міг зрозуміти. Думав уже про Одес; коли несподівано відібрав листа від цього-ж таки дядька. Старий писав, що в їх місті бракує добрих адвокатів і питався, чому-б він, Горинович, не приїхав туди? Певне ліпше-б йому тут велося, ніж у Києві.

Горинович замислився. Невеличкий губернський городок! Це, звісно, не Одес! Ну, а що йому досі дав великий Київ? Чи не буде таке-ж і в Одесі? Чи не ліпше йому справді послухатися дядька?

І таки послухався.

Там справді бракувало добрих адвокатів, і тричотири справи, щасливо скінчені, відразу висунули Гориновича наперед. З того часу забезпечений йому був добрий заробіток, і Горинович, звикши до великого міста, хоч трохи й нудився в сіренькому нерухливому городку, але з погляду заробітного не мав рації від добра шукати добра.

Жив трохи самотно: по клубах не бував зовсім, бо ненавидів карти, у гостях—зрідка. За це заробив прізвище «гордого». Але знав людей багато: в адвокатів широкі знайомости.

Так він прожив два роки й на третьому трапилась йому голосна справа: інтелігентна жінка, чепурна й молода, всім відома, як дуже гарна людина, вбила свого чоловіка. По малу-малу виявилась ціла драма: довідалися, як той, на погляд інтелігентний, чоловік (скінчив університета) розпалений страшенною, хоч і цілком

безпідставною, невірою до жінки, не давав їй просвітку своїми причепками, пильнував її вдень і вночі, не пускав з дому, мордував її всякими способами: бив, стягав у самій сорочці з ліжка й замикав—узимку—в холодну хижу й таке інше. Безщасна кілька разів нездужала тяжко, втікала до матери, та він її відтіля забирав. Утекла тоді в іншу губернію і стала там за вчительку, та чоловік листом до земства заборонив жінці вчителювати, і вона мусила покинути школу. Вернулася додому і вбила його того-ж дня, з того самого револьвера, з якого він попереду вже двічі стріляв на неї й раз навіть поранив трохи. Все це тепер виявилось, а попереду ледви чи хто й знав про це: безщасна терпіла мовчки й навіть усяким способом силкувалася заховати від людей своє ганебне становище вінчаної раби. З погляду подружжя здавалося так собі, звичайне, і тільки трагічний його кінець виявив правду.

Горинович боронив у суді безщасну жінку. На цю справу насходилося стільки народу, що маленька судова зала ледви могла його містити. Найбільше було жінок. Горинович промовляв справді так гарно й си́льно, як ще ніколи досі, і присяжні виправдали обвинувачену. Вийшовши після присуду Горинович із зали в коритар, зустрів чимало знайомих—вони поздоровляли його з гарною промовою та з щасливим послідком її, стискали руку. Саме в цю мить стала перед їм одна знайома панночка, симпатична, хоч і занадто екзальтована людина, і, вхопивши його за руки, почала їх стискати, тремтячим голосом кажучи:

— Спасибі вам! Спасибі вам, гарний, розумний,

добрий, що так оступаєтесь за безщасних жінок. Ліно, Ліно!—вхопила вона за руку свою подругу,—а чом-же ти не дякуєш?

І притягла Ліну ближче. Горинович глянув і побачив перед себе високу струнку дівочу постать і молоде чепурне обличчя, почервоніле від тієї несподіванки, яку їй учинила серед натовпу і перед незнайомим чоловіком подруга.

— Ольго, та ну бо! що ти робиш?—казала вона, зовсім збентежена.

— Не вигадуй!—не вгавала Ольга.—Я ж знаю дуже добре, як тобі сподобалась промова... Дозвольте вас познайомити: це моя подруга, Ліна Гламчевська, а це... ну ти знаєш, хто це!—промовила вона вже до подруги.

Горинович поклонився, вони подали одне одному руку.

— Дуже радий познайомитися і чути, що немудрі слова мої припали вам до вподоби,—промовив Горинович.

— Ну-ну, немудрі! Кажіть! Так говорить, що я аж заплакала! Лінка не плакала, бо вона нечувствевна, ні, вона гарна, а тільки на сльози кріпка... Ви йдете вже з суду? Ну, дак і ми з вами.

І, щебечучи, Ольга тягла за собою подругу, і всі троє вийшли з кам'яниці на вулицю. Ольга говорила не втихаючи, Ліна мовчала; Горинович зрідка відповідав балакучій дівчині, а сам придивлявся до її подруги. Вона була чепурна: тонкий, прямий делікатний ніс з ніжненькими ніздрями; прегарно вирисовані, хоч може трохи великі уста, трошечки важке, але гарне підборіддя.

Лоб тепер ховався під солом'яним легеньким бриликом, та карі очі, променисті й ласкаві, так принадно часом осявали Гориновича коротким теплим поглядом з-під довгих вій. Вона йшла смілою легенькою ходою, трохи нахиливши наперед голову, і мовчала, іноді тільки озиваючись на Ольжине або Гориновичеве питання.

— Вже й дійшли... Я до тебе сьогодні йду, Ліно,— промовила Ольга, спиняючись перед великою гарною кам'яницею, а тоді додала до Гориновича:—спасибі, що провели!

Подаючи Ліні на прощання руку, Горинович промовив:

— Дуже радий, що з вами познайомився... тільки... простіть... я не знаю, як...

— Михайлівна!—пособила Ольга.—Її звать Ангелиною, та вона не любить свого ім'я і просить, щоб усі звали її Ліною. Так і звіть: Ліна Михайлівна.

Ліна всміхнулася злегка і, стиснувши Гориновичеві руку дужим смілим стисканням, зникла в одчинених тим часом дверях.

III.

Так познайомився Горинович з Ліною і незабаром почав ходити до Гламчевських. Старого Гламчевського Горинович знав і попереду, бо раз, що мав з їм невеличке діло, а друге—цього чоловіка скрізь у місті знано й поважано серед місцевого панства. Був це чоловік немолодий, служив довго в якійсь канцелярії, потім кілька років був міським «головою», а тепер жив без ніякої посади, відпочиваючи від клопоту,—чоловік був з до-

статком. Гориновичеві щось не подобалось у його обличчю, хоч на око було це зовсім звичайне і пристойне обличчя: просивий, лисий, з чепурно підстриженою бородою, був дуже поважний з себе і вельми звичайний та ввічливий з людьми. Тільки його маленькі очі, безколірні, холодні, надавали всьому його обличчю той вираз, що так не подобався адвокатові. Жінка-ж його, Юлія Петровна, значно молодша за чоловіка, мала саме такі гарні очі, як і в дочки, тільки що трохи вже пригаслі і надзвичайно смутні. Була дуже мовчазна, хоч і звичайна з гостями; Гориновичеві через щось здавалося завсігди, що це бліде, мов застигле в одному нерухомому виразі, обличчя ніколи не живив сміх; тільки легенький усміх ледви пробігав часом на її блідих стиснених устах; а очі лишалися й тоді такими смутними... ні, здавалося, тоді ще мов смутнішими. І вся її худорлява постать завсігди була якась мов чим пригнічена.

Гориновичеві здавалося, що пригнічував її саме той холодний погляд Гламчевського, що вона тремтіла перед цим безколірним тупим поглядом. Помалу-малу, з усяких дрібниць, що не минали ока, звиклого до надзвичайної уважності, адвоката, Горинович усе дужче й дужче розумів, що цей, такий гречний у товаристві, пан поводився з жінкою цілком деспотично, а та ледви сміла проти його словом озватися,—хоч на око все було як годиться.

Сем'я була невелика: oprіч Ліни, ще тільки син—студент з медичної академії. Чув ще Горинович за стару бабусю, господинину матір, та вона була сліпа й виходила з своєї світлиці дуже не часто, чи й зовсім не

виходила.—принаймні Горинович досі ще ні разу її не бачив.

Певне, що не старі Гламчевські, та й не син їх (його Горинович мало й бачив) приваблювали молодого адвоката. Ліна—ось хто брав на себе всю його увагу, і через неї саму він бував у цій сем'ї, зовсім йому не цікавій. Досі ні одна дівчина не торкала йому серця так дуже, як ця—така чепурна й така багата на ту принадну жіночість, що непереможно вабить до себе мужчин, і з якою жінка повинна на світ народитися, щоб її мати... І Гориновича так швидко захопила вона, що він, уже закоханим будши, почав розважати—що вона за людина, ця дівчина.

Горинович був саме тих літ, коли здоровий тілом і духом, чоловік шукає собі подружжя і має якийсь ідеал дружини. І Горинович його мав.

Перше його вимагання було—краса. Ліна була не тільки чепурна, але гарна надзвичайно, мала вроду, достойну слова поета або фарб артиста. Але, oprіч цього, у Гориновича були ще деякі вимагання, і він виявляв їх трьома питаннями.

Чи добра вона?

Здається... Принаймні він ніколи не бачив, щоб вона з ким сварилася, щоб коли на кого гнівалася: завжди однаково спокійна, однаково ласкава. Певне—добра... у всякому разі — не зла.

Чи правдива?

Ніколи не помічав, щоб вона казала неправду. І очі в неї дивилися так ясно й щиро. І через те Горинович завжди впевняв себе, що вона дуже правдива. Сам не

любив брехні, і велико шанував щирість. Одного разу, проводячи її ввечері з гостей додому, сказав їй це й додав:

— А вам я йму віри в усьому, у найдрібніших дрібницях, — мені здається, що ви не можете сказати неправди. Адже так? І ви мені все по-щирості кажете?

Обличчя її не бачив: було темно; але вона відказала певним прихильним голосом:

— Все. І я не люблю неправди.

— О, так! Я в тому певен був!—загомонів він, чомусь ізрадивши.—Бо я такий собі вдався: поки людині вірю,—то вірю в усьому, без винятку; одному слову такої людини повірю дужче навіть тоді, коли-б усі казали навпроти. Коли вірю, дак уже вірю. Та вже-ж коли й піймаю ту людину хоч раз єдиний тільки на неправді,—перестаю їй вірити зовсім, і що вище вона в мене стояла попереду, то нижче тепер упаде. Тоді ця людина про мене вже пропаща, її тоді про мене вже нема.

— Еге, це зрозуміло,—відповіла вона просто, а Горинович, вертаючись потім додому, аж сам собі дивувався; чого це він так ізрадів з її відмови і чого він так до неї говорив, ніби перестерегав, щоб вона не говорила неправди? Адже-ж до таких пересторог він не має ніякої рації властиво.

Врешті, третє: чи вона розумна?

На диво коло цього питання він найбільше морочився. Вивчившись у гімназії, вона мала таку-сяку початкову освіту; щось там читала, переважно белетри-

стику; про те прочитала й кілька науково-популярних книжок, поширених тоді серед молодіжі,—от, по-други читали, хвалили, то й вона взяла. Це був її освітній капітал,—дуже малий. Горинович дбав, щоб побільшити його, давав їй читати книжки, розмовляв з нею про читане. Що правда, сама вона таких розмов ніколи не знімала, — все він починав. Говорив їй багато, виясняв, вона слухала добре, зрідка щось питалася. Надія Гориновича довідатися з цих розмов про її розум—не справдилася: вона ніколи не сказала ні одної нісенітниці,—так-же й казала вона мало що, більше слухала. Гориновичеві здавалось, що вона просто боїться говорити про науку, письменство, бо сама не певна в собі, бачачи, що знає дуже мало. Це ще не доводить, що вона нерозумна, тільки, що несмілива...

Це так міркував Горинович під час спокійніший, вільніший од того почування, що обняло його до Ліни. Здебільшого-ж просто впивався нею, її красою. Дивитися на неї, почувати її біля себе було йому безмірно любо.

— Чи таки-ж може вона бути нерозумна!—думав Горинович, дивлячись на її високий, чудово зформований лоб. І сказав їй якось:

— Який у вас гарний лоб!

— Справді? Чого це так—мені вже не раз казано, що в мене гарний лоб?—одказала Ліна.—Всі його хвалять.

Це не сподобалося Гориновичеві—перше, що в їй не сподобалося йому. Через віщо? Він завсігди був тієї думки, що красу треба скрізь, у всяких формах, шану-

вати й... хвалити. Та нащо-ж вона сама?... «Всі його хвалять!» Нерозумно.

Заспокоїв себе тим, що властиво-ж це вельми невинна річ,—просто їй гарно було йому, найближчій до неї людині, розказати про те, як її хвалять.

Більше не сподобався йому другий випадок. Вона зфотографувалась і, даруючи йому свого портрета, спиталась: чи добрий?

— Еге, риси всі так,—одказав,—одного тільки нема: ваших очей.

— Як-то?—спиталася.

— Нема того проміння, що б'є з ваших очей і мов аж у душу засягає...

— А знаєте,—жваво перепинила вона,—мені й Липовський казав: «Чудові очі у вас: як глянете, то так і проймають!» І ще каже: «Не дивіться на мене так!».

Це вразило Гориновича. Липовський був чепурний дурень, і Горинович ніколи не думав, щоб Ліна могла дозволяти йому щось таке казати собі. Він гостро, за малим не гнівно, вияснив їй, як це негарно.

Вона вислухала покійно й сказала, мов прохала простити.

— Я така ще дурна! Іноді роблю щось і негарне, не знаючи до пуття, чи можна його робити, чи ні. Ви мене вчіть, розкажіть мені, щоб я могла зробитися кращою.

Як можна було гніватися на цю ласкаву дитину, що прохала сама науки й направи? Ця відповідь цілком роззброїла Гориновича. І більше вже нічого підхожого в їх ніколи не було. Без ніякої перешкоди він міг упиватися її красою і заслухуватися її пісень. Вона добре

співала. Сівши в куточок, він дивився на її обличчя, на руки, що бігали по клавишах, а круг його літали співучі згуки її любого дорогого голосу... Як він любив такі хвилини! Ще більше, ніж ті довгі проходки в величезному міському парку тільки вдвох із нею, під віттям старих ряснолистих дерев. Та плавання човном—то було найкраще. Ідуть річкою кудись за місто, в веселому молодому товаристві, серед якого вони завжди були вдвох. Ідуть довго попід берегами, аж поки обберуть десь гарну місцину, пристануть, і тоді скільки біганини по квітчастій луці, або серед невеликого гайка, скільки крику, пісень, руху, світу, пахощів і молодости; і серед усього цього—вона, його чудова, його дорога, його найкраща в світі Ліна... Вертаються додому пізно ввечері, або вночі, не гребучи і пустивши човен за водою... Легенька хвиля ледви плеще об човен, місячне сяєво срібним пасмом лягає через усю річку... міниться й жахатиметься на дрібненьких хвильках... Хтось плеснув веслом, повернув човен, — він уїхав у те пасмо: з піднятого весла одна по одній падають, тремтячи й сяючи, блискучі краплі. Не видні досі в темряві обличчя стають видними, ніжно матовими, з м'якими, трохи невиразними рисами... На мить це, а далі знов усе зникає в темряві. Частина товариства співає й далеко несуть хвилі чудову пісню... А вони, Ліна й він, сидять поруч, і він чує, як еднаються їх душі...

Так проминула весна, літо, надходила осінь.

— Чого-ж я ще шукатиму?—думав собі Гориневич.—Хіба-ж я не знайшов, чого мені треба? Хіба моя повсякчасна мрія,—гармонія душі й тіла, щоб краса

тіла єдналася з красою душі,—хіба вона не здійснилася тепер у цій дівчині? Чи не гарна-ж вона, як зоря пишного ранку, чи не чиста-ж, як краплина роси на білій лілії? А цей спокій, ця добрість її—вони-ж віщують йому ясне, спокійне, лагідне життя з нею вдвох! І чого-ж іще дождати, коли він її кохає, коли він жити без неї не хоче, ні, вже й не може?...

IV.

І Горинович, і Ліна хотіли, щоб весілля було швидше. Та якісь там практичні перешкоди примусили старих Гламчевських одсунути його на місяць, і довелось підодждати.

Поки минав цей місяць, Горинович силкувався якомога ліпше влаштувати кубельце за-для їхнього життя вкупі. Наняв квартиру більшу, накупив меблів і всього, чого треба, щоб зробити з голих стін чепурне й принадне гніздечко. Серед того клопоту час поминув досить швидко, і за тиждень мало вже бути весілля.

У неділю Горинович прийшов до Гламчевських, як звичайно, зранку. Старі ще вчора виїхали на два-три дні до Києва. Він—за якимись своїми справами, а вона—дещо покупити дочці. Ліна й собі замірилась була їхати, та трошки занедужала й лишилася дома. Сьогодні Горинович стрів її вже зовсім здоровою, тільки трохи блідішою, ніж звичайно.

Вона простягла до його руки, а він почав їх цілувати. Думка про те, що ось-ось надходить день, коли він зіллється з нею в одну духовну гармонію, піднімала йому серце.

— Ліно! Ліно!.. як гарно!.. Швидше, швидше бути вдвох, тільки вдвох...

— Хочеш, щоб ми завсігди були *тільки вдвох?*—пошуткувала вона.

Він засміявся щасливим, радісним сміхом.

— Ба ні, моє ясне щастя! Тільки хочу, щоб ніхто не перешкоджав нам бути вдвох що-разу, як забажаємо. А жити треба серед людей. Щоб боротись і працювати. Боротись за кращі, ясніші ідеали, ніж ті, які панують тепер серед людей. Працювати, щоб побачити ліпші, ясніші дні.

Вони вже ходили вдвох по світлиці, він обнімав її за стан і казав:

— Адже ми будемо боротись і працювати? Правда? В цьому життя, без цього тільки сіреньке існування без мети. Тільки висока мета робить життя розумним і щасливим. І ми підемо до неї,—правда?

Вона слухала його й казала: «Еге, правда!.. Ти мій коханий... Правда!..» А він, щасливий і зворушений, з піднесеними почуваннями, все говорив до неї про те, чим палала й сяла тепер його душа, дивлячись у високості...

Вони сіли в куточку—там, де стояло кілька пишних гіллястих олеандр та фікусів. Жартуючи, вони звали це «своїм садом» і любили в йому «ховатися». І тепер сіли там на маненькій канапі, притулившись одне до одного. Вони стихли, очі їм заплющились, їх голови схилились одна до однієї. І ледви Горинович почув, як до його доторкнулось це кохане чоло людини, кращої й чистішої за яку він не стрівав на світі, відразу його

обняло могуче й страшне почування—мов зникає все навкруги його, мов немає ні цього будинку, ні людей, що живуть у йому, що живуть у всьому цьому місті, мов нема нічого,—тільки їх двоє: Ліна й він... І в їх двох з'єдналося все—увесь світ широкий і глибокий... Почування обнімало його, підносило вище й вище, примушувало напружуватись усю його істоту... він чув, що далі так уже не може бути, що це мусить якимось чином перепинитися...

Відразу Горинович почув у світлиці якесь тихе-тихе шамотіння, мов хтось ізлегка йшов, ледви ступаючи. Розплющив очі й закам'янів. Напроти його, там, у другому кінці світлиці, де були двері, стояла якась страшна істота і робила щось надзвичайне. Випроставшись рівно, вона протягала наперед свої руки, кощаві руки зсохлого кістяка, і, держачи їх долонями вниз, якось перебирала в повітрі пальцями. Перед очима в Гориновича ворушились довгі, закандзюблені, як кігті в хижого птаха, нігті; обголені по лікті руки трусились... вище ліктів брудними клаптями звисало щось,—воно колись було одежею... Голова держалася високо на бридко-тонкій худій шиї, а блідо-земляного коліру обличчя, ці кістки, обтягнені шкурою, було-б обличчям викопаного з землі трупу, коли-б не ті широко розплющені нерухомі очі... Біле довге волосся жіноче поплутаними нечистими пасмами падало на плечі, ледви прикриті чорним дрантям. Це дрантя висіло навкруги стану, б'ючись огидно-брудними торочками об страшно худі босі ноги.

Вона йшла наперед, стиха й обережно ступаючи, і

все мацала в повітрі руками, ворушила пальцями. Між Гориновичем і нею стояв стіл, а біля його канапа й крісла. Вона дійшла до їх, її ліва рука торкнулась до одного. Вона спинилася й почала обмацувати. Горинович зрозумів, що вона сліпа.

В цю мить Ліна розплющила очі й скрикнула с'тиха.

— Хто тут?—хрипким пригніченим голосом спитала сліпа, перестаючи обмацувати мебель.

Цей голос мов очутив Гориновича.

— Мабуть якась старчиха,—подумав собі і, покинувши Ліну на канапі, підійшов ближче до дивної гісті.

— Чого вам?—спитався.

— Хто зо мною говорить?—спитала вона, не відповідаючи.

— Та чого вам треба в чужій господі?—сказав Горинович.

— Не в чужій... у своїй,—сказала сліпа.—Моя господа... одняв її в мене...

— Хто відняв?—питав Горинович, нічого не розуміючи.

— Зять мій... Гламчевський.

І відразу Горинович зрозумів, що це мусить бути та сліпа бабуса, Гламчевської мати, що ніколи не виходила з своєї світлиці.

А вона казала далі:

— Ви чужий? Правда?.. Поможіть... коли бога в серці маєте... Бог вам заплатить!.. Обрятуйте мене!..

І вона благаючи простягала руки в той бік, відкіля чула його голос.

Гориновичеві почало здаватися, що вона божевільна.

Він повернувся до Ліни, хотів спитатися, що це, що тут треба робити. Ліна сиділа на канапі, якось прищулившись, зобгавшись, зціпивши руки, біла, як стіна. Він хотів кинутися до неї, але в цю мить сліпа досягла до його, вхопилася кощавими пальцями йому за руку й казала далі хрипким голосом, раз-у-раз уриваючись, мов їй важко було знаходити слова:

— Зять пограбував... усе моє... все... і дом, і земля, і гроші... а він одняв...

— Як одняв?—спитав Горинович, силкуючися зрозуміти, що це діється перед їм.

— Жила з дочкою... Умерла дочка... Коли-б не вмерла,—прийшла-б... Десять років не чула її... І Ліна... дівчина... онука... всі повмирали... Ні, не повмирали...—казала Параска,—живі... А до мене—ніхто... Десять років... Відколи відняв... Сліпа не бачить... Каже: окладний лист із земства... Підпишіть... Отак і тут... Я не бачу... Я підписала... А то не окладний лист, то документ... на все... щоб йому все... Забрав, мене замкнув... Щоб нікому не сказала... І ніхто, ніхто не... як це?.. не одвідав... десять років... Боже!.. За що? Десять років!.. ніхто!.. Рятуйте! Ви чужий... у вас серце... у моїх дітей нема. Рятуйте!..

Вона крикнула й захиталась. Горинович підхопив її, більше доніс, ніж довів, до великої канапи і положив на їй, підсунувши під голову подушку.

Підвівшись, побачив у дверях наймичку.

— Лікаря!—скрикнув.—Лікаря швидше!

Наймичка вибігла.

Горинович нахилився над сліпою. Вона здригнулася

кільки разів і стихла. Горинович притулив руку їй до серця,—воно не билосся. Вона вмерла, витративши всю силу на останній вибух.

Тоді Горинович повернувся до Ліни. Вона вже стояла бліда, прибита. Перед його поглядом вона спустила очі і стала нерухома. Горинович затремтів од страшного холоду, але перемігся.

— Правда?—спитався він і сам злякався свого дивного голосу.

— Я... я не знаю... Я була тоді ще малою,—відказала, ледви говорячи, Ліна. — Батько тільки Параску пускав... Завсігди замикав... Я не могла...

— Та ви-ж прохали, вмовляли, благали батька, щоб він випустив, не мучив?.. Кажіть-же!..

— Еге... я... еге...

— Неправда!

Вона мовчала.

Він рванув її за руку і притяг до мертвої.

На едвабній, шитій шовком, подушці спочила страшна голова людини, що сталася трупом давно, ще перед десятьма роками; брудне дрантя, брудні кощаві ноги лежали на пишному червоному оксамиті.

— Сиділи на цій її канапі, жили в її будинкові, закрашали себе цими золотими цяцьками, за її гроші добутими, їли й пили сласно, а вона вмирала з голоду, замерзала в дранті! І ви мовчали? Та кажіть-же!.. Кажіть-же щось!.. Виправдуйтеся!..

Вона стояла перед їм і тремтіла.

А Горинович почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське—вдарить її, уб'є цю зрад-

ливу гадину, що могла спокійно спати в одній господі з закатованою мученицею, жити з її мук і сміла казати слово: *люблю*.

Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди...

Він кинувся з хати, щоб утекти від такої... щоб не бачити її!..

1901.

м. Чернігів.

САМ СОБІ ПАН

Я їхав залізницею, третім класом, і, як звичайно, в вагоні з написом: «Для некурящих».

Ох, цей напис! Раз-у-раз доводиться воювати з подорожніми, щоб вони справді не курили,—це знає кожен, кому траплялося сідати до таких вагонів, сподіваючися заховатися в їх од огидної отрути димом з паленого листу. Будь ти дитиною, кашляй від тяжкої хвороби на груди,—все дарма: напуватимуть тебе тією отрутою, сміючися і з твоїх проханнів, і з твоїх протестів.

Цього разу трапилось, що в нашому вагоні людей було дуже мало, і з їх винявся тільки один курій—високий літній селянин у кудлатій капелюсі, з-під якої блищала пара виразних розумних очей. Він їхав з двома своїми товаришами, і з їх розмови я довідався, що цих трьох дядьків уже не вперше посилає сільська громада до міста клопотатися за одну громадську справу. Телер вони верталися додому і були веселі: справа клалася на добре: от-от уже добудуть свого. Трошки глузуючи, пригадували собі, як сьогодні тупцялись у якійсь губерньській писарні та розмовляли з панками. Дядько в капелюсі витяг тим часом з кешені критого кожуха куре-

цьке знадіб'я та й почав поважно длубатись у кисетині, добуваючи звідти тютюн та натоптуючи його в люльку своїми товстими робочими пальцями. Як він узявся був до сірників, я попрохав його не курити, показавши на напис.

— Хіба?—підвів він голову і глянув за моїм пальцем, читаючи:—«Для не-ку-ря-щих». А й справді, що тут не годиться. Вибачайте, не буду: коли тут таке право, щоб не курити, то й не куритиму. Бо, звісно, під яким правом чоловік є, то вже того права й слухайся. От якби тут не було тієї таблички, то хоч-би ви були й дуже великий пан, я-б вас не послухався і нічого-б ви зо мною не вдіяли,—казав він, помалу витруюючи назад у кисет тютюн із люльки.

— Тоді-б я нічого вам і не казав, бо й я корився-б тоді тому праву.

— Хіба?—спитався він, зашморгнувши зразу кисет і знову, як і перше, підводячи голову.—Оце добре, що в вас такий напрямок. А то звичайно так буває, щоб люди під право хилилися, а пан—ні. Це вже я вивірів і на оцьому курійстві, бо мені була така притичина.

— А яка-ж саме притичина вам була?—запитавсь я, зацікавившись.

— То справді притичина!—засміявся старий сивий дід, товариш мого курія.

— Чудасія!—додав тоненьким голосом другий товариш, худий гостроносий чоловічок, швидкий на рухи.—Я-б такого і не вдав, як Данило—не витримався-б. Бо це треба як затятися, то вже щоб і не зрухнутися з свого.

— Так може-б ви й мені розказали про вашу при-
году?—попрохав я Данила.

— А таки й розкажи, Даниле, панові, розкажи!—
задріботів тоненько гостроносий, крутнувшись до Да-
нила.—Воно чудне, ну й чудне!

Данило помовчав трошки, всміхаючися з-під рясного
темного вуса в невеличку бороду, і загомонів:

— Та що-ж там такого?.. От собі, звичайно, чоло-
вік щось робить, а тим часом то про те, то про се ду-
має, мізкує. Отак і я... Що так воно дивно на світі:
усі люди, а життя в їх неоднакове. От хоч-би мужик—
одно життя, а пан—зовсім інше. І шана кожному не
однакова: зараз пан увіходить куди, то лакей підбігає
і кланяється, і пальто панові скидає, і говорить: «по-
жалуйте, пожалуйте!», ще й двері ширшенько прочиняє,
щоб не зачепився, буває, пан; а наш братчик, сіром'яга,
туди-ж поткнися, то зараз: «Ну, ти, мурло! куди преш-
ся? завертай назад, мугиряко!»—І зараз тії двері, хоч
би й навстяж зяли, то зачинить... Ну, сказати, лакей—
то, звісно, панська помийняця,—яких помий туди влий,
такими й смердітиме... така вже в його душа... дак-же
й інші туди-ж...

Чого-ж воно так? Невже через гроші? Бо в пана
грошей багато: зараз він лакеєві тиць у руки, — він
йому й козушинку скине, і двері прочине... Або хоч
от на машині: сідаєш у третій клас, то там на тебе
кондухтор нагрімає, а іноді й межи плечі наштовхає,
а такісінький собі мугиряка, як і наш братчик, тільки
що з гудзиками... А пан за великі гроші сідає до першого
класу, то вже він там на кондухтора гримає, а той тіль-

ки все — «як завгодно»... Матері його ковінька, як-же воно недобре на світі зроблено!..

Ну, та вже, — думка в мене, — нехай собі там хто що хоче, а вже я дознаю, як воно так на світі жити, щоб ніхто тобою не поштурхував, а щоб сам собі пан був!

Іздать пани в першому класі, поїду й я!

Біс його бери, що воно дороге, отже я з того не зубожію. Хазяйствечко в мене хоч там і не велике, та не зовсім і мале, а син у мене один, — роботящий паруб'яга, — то все воно йому самому припаде... от там хіба ще за дочкою що дам, а більше нікого й нема.

От так собі надумавшися, — це було цієї осені, — та й лаштуюсь у дорогу, та й нікому не хвалюсь. У мене в городі було таки й діло до знайомого чоловіка. Як прийшов той день, — удяг добру чумарчину, узяв карбованців із двадцять грошей та й на станцію вже-б то йти. А жінка:

— Що це ти, чоловіче, в дорогу йдеш, а куди — й не кажеш? Що воно за мода? Мабуть уже знову за якимись громадськими ділами, — тільки гроші переводиш.

А я на сміх і кажу:

— Піду панського права добувати.

— Тю, — каже, — чи ти не здурів? Чи тобі на світі жити надокучило?

— Ні, — сміюся, — тільки надокучило мужицьке право.

— Що-ж ти робитимеш? — питає, а сама, бачу, вже й боїться, і роботу покинула, і не знає, що їй і казати.

— А що-ж я робитиму? Де пани бувають, там і я

побуваю, подивлюся, чи не можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів.

Вона як заголосить:

— Ой, лишечко! Пропав-же ти, пропав-же ти навіки! Та тебе-ж закатують, та тебе-ж на Сибір завдадуть або на Соколиний острів запроторять!... Та там-же гаду-гаду, що й ступнути хрещеній душі ніде!.. (І звідки вона те знає—про той гад?) Та діточок-же наших дрібнесеньких посиротять!..

А вони, ті діточки, таки й дрібнесенькі: сина цієї осени оженив, та й до дочки вже ті, що куниць шукають, рипаються... Гаразд хоч, що обох на той час у хаті не було, а то-б і їх стара до лементу призвела. Уже не радий, що й признався. Почав її вмовляти, почав їй те та се... Так-сяк розважив, затихла... Затихла, а сама своє думає: як випроваджала, то так сльози і бреньять на очах...

І шкода мені її, і самому неначе трохи смутно стало. Ну, а все-таки того, що намислив, не кидаюсь, простую на станцію.

Прийшов.

Узяв білета першого класу... таки дали, нічого й не сказали... Овва! Та й дорого-ж, нехай йому всячина!.. Це так, що не дурно панське право достанеться!.. Ну, та дарма: один той день, що батько в плахті.

Вийшов я до вагонів, подивився, де синім помальовано,—ото й моє. Так просто й чимчикую у первий клас... А назустріч із вагону кондуктор.

— Не сюди, не сюди!..—гримає.—Куди пхаєшся? Наперед іди,—там третього класу вагони.

А я таки собі тиснуся.

— Чи ти чуєш, мурло, що я тобі кажу? Не тут третій клас, а спереду.

— Та чого ви гукаєте?—відказую.—Мені й не треба третього класу, а першого.—Та й показую йому білета.

— А, панові білет несеш. Ну, йди, коли так... Та не барись там, бо скоро поїзд рушить. Та й побіг далі.

Брешеш, думаю, я сам собі пан. Та й посуваюся в той первий клас.

Іду, а самому таки трохи моторошно. Увійшов туди. Бий тебе сила божа!—відразу не розбереш, куди й поткнутися. Одначе проліз тісенькою вуличкою та й уступив у таке, що воно вже й не вагон, а таки зовсім панська світлиця: тут тобі й столики, тут тобі й постелі, тут тобі й тапчани...

Народу не дуже багато: панів кількоро та паній двоє, бачу... Сидять пани,—треба й мені сідати. Набачив порожнє місце, підійшов та й сів на тапчанику та так і пірнув у його!.. Ну, та й мняхко!..

— Мужичок, а, мужичок!—каже мені панок молоденький з білявенькими вусиками позакручуваними,—не туди попал: тут первий клас.

— А так,—кажу,—пане: первий.

— Ну, так зачим-же ти,—каже,—сюди, коли тобі в третій?

— Ні,—кажу,—мені імено в первий, а третій мені тепер не в моду, бо в мене білет не туди.

— Што ти,—каже,—вигадуєш аби що!

— Чого-б же я вигадував?—одказую.—Подивіться сами!

Та й даю білета.

Глянув він раз, два... знизнув плечима... Тоді зирнувся з іншими панамі... А ті слухають, щò ми говоримо.

— Справді,—каже до їх,—у його першого класу білет.

Тут іще дехто з панів підійшов, дивляться на мій білет та дивуються.

— Хто-ж це тобі дав?—питають.

— Ніхто,—кажу,—мені не давав, я сам собі купив.

— Нащо-ж ти його купив? Це-ж дорого, у третьому класі дешевше,—озивається товстий пан з такою бородою, що з щік теліпається, а посередині голе.

— А дешевше,—отвітую.

— Дак нащо-ж ти сюди купив?

— А ви-ж, пане, нащо сюди купили, а не в третій? Адже-ж і вам дешевше було-б.

Один пан, такий огрядний собі, з чорною бородою, засміявся та й каже:

— Правду говорить.

А той товстий пан, що шлях у його серед бороди від губів до шиї, вже трохи й сердитенько:

— То ти, а то я!—навчає.—Ти не рівняй, а коли вже сів тут, дак сиди тихо та чорт-зна-чого не розказуй.

— Та хіба-ж то я вас, пане, зачепив? То-ж ви мене зайняли,—відговорюю йому, та бачу, що воно сер-

дите, та вже й мовчу собі. І воно замовкло, і пішло в куточок до вікна та й сіло навпроти мене, тільки навкоси трохи, бо я з краю сидів.

Поки ми так оце балакали, вже й поїзд рушив, а трохи згодом і кондуктор ускочив,—той таки, що мене виряжав до третього класу. Дивиться на білети та цокає по їх. Дійшов і до мене та:

— Ти чого тут? Я-ж тобі казав, що не в цей вагон.

— Аж воно таки в цей,—одказую та й подаю йому білета.

Він зирк та й ні в сих, ні в тих.

— Дак це,—каже,—твій... ваш білет? — уже не знає, як йому й казати.

— Та мій-же, мій,—одповідаю.

Він тоді глянув так неймовірно по панах, а той огрядний пан з чорною бородою, читаючи книжку, та й киває з-за книги головою:

— Його, його,—каже.

Здвигнув кондуктор плечима, цокнув по білетові та й вернув. Подався далі.

Трошки згодом коли це підходить до мене той молоденький панок із білявими вусиками. Зіперся на стовпчик, утупив у мене очі та й питає:

— А ти-ж, мужичок, як це: завсігди їздиш у першому класі?

Випитує-б то—що воно за чоловік.

— Так, як бог дасть,—кажу.

— Чи, може, ти козак?—питає.

— Та козак.

— А де-ж ти живеш: на селі, чи хутір свій маєш?

— На селі.

— Далекі від станції?

— Де там,—зараз і станція.

— Ти-ж на станцію ходиш, чи їздиш?

— Як коли йду, а як треба то й їду,—відказую спокійненько: що то воно далі буде?

— А їздиш-же ти одним конем, чи парою?

— Як треба, то й трьома поїду.

— Возом, чи, може, чим другим?

— Як треба возом, то й возом, а як чим другим, то й другим,—одспівую паничеві, згадуючи свою гарбу.

— Ти-ж сам їздиш, чи, може, й наймит у тебе є?

— Чому нема?

— А хата-ж у тебе велика?

Докучило вже мені це.

— Та саме як на мене,—кажу.—А у вас, пане, яка: чи велика?

— Як?—говорить.

— Та хата,—кажу,—у вас велика?

— А тобі яке діло до моєї хати?—вже сердиться панок.

— Та ви-ж за мою питаєте,—відказую так собі плохенько.—А наймита ви держите, пане, чи сами на станцію їздите?

— Чорт-зна-що говориш!—одказав мені на те панок, та одвернувся, та й пішов.

Ну, дарма. Сидимо собі та й їдемо. Пани про своє гомонять, а я сам собі про своє думаю, та на всячину

роздивляюся. Мене покинули, вже й не дивляться на мене.

Добрий тютюн пани вживають, аж пахне. Наш так смердить, а цей — як ладанець. Якби такого чоловік заживав, то жінка й не вигонила-б у сіни з люлькою.

Е, а це вже не ладанець! Товстий пан із двоїстою бородою та закурив таку товстючу чорну цигарку, просто з листя кручену. Ну, та й міцна! Ця й мені дух забиває. Треба мабуть самому покурити, а то за-давить.

Отак собі думаючи, та й витяг кісет, та й набиваю люльку. Набив, закурив...

Коли чую: кхи-кхи-кхи! Я й не туди то, що це мої пани кашляють уже від мого люлечного. Зараз і підбігає той паничик із закрученими вусиками.

— Мужичок, а, мужичок, а зачим ти куриш?

— Та,—кажу,—пане, покурити схотілося.

— Не можна тут курить!—говорить.

— Адже-ж пани курять,—одказую,—от і в вас цигарка в руках.

— То, чуєш, табак не той, а в теб'я тютюнище такої, що весь вагон засмердев.

— Коли-ж у мене нема іншого. А хіба-ж,—питаю,—тут мужицького тютюну не можна вживати, самий панський?

— Авже-ж!

— А де-ж це написано?

— Отам!—та й показує на табличку.

— Ні, пане, я письменний: там написано про те, щоб не виходити з вагону, як поїзд їде, а не про тютюн.

Коли тут як зірветься з місця той пан із двома мичками на щоках, як набіжить до мене, як гуконе:

— Вон, мужлан, вон! Не смій курить твоєї смердючої гидоти!

А сам аж труситься зо злости, а червоне обличчя аж двигтить. Ну, мені спершу трохи моторошно стало, а далі думаю: чого? Та й кажу, пихкаючи собі люлечку:

— Ви, пане, не кричіть і не тупотіть, бо й мої такі самі гроші, як і ваші, а ота цигарка, що в вас у руці, може вона мені ще смердючіша, ніж вам моя люлька.

Як-же затупотить мій пан, як-же зарепетує:—Кондуктор! Кондуктор!

Та й побіг із вагону.

За малу годину вже й з кондуктором вертається. Зараз той до мене:

— Не кури!

— А хіба-ж не вільно?

— У першому класі не можна такого тютюну.

— А де це написано?

Тик-мик—і цей нічого не відкаже, тільки все:

— Не кури, бо я тебе виведу!

— Ні, не виведете, бо я білета маю. Нехай пани не курять, то й я не куритиму, а як їм вільно, то й мені.

— Дак ти-ж би хоч узяв та вийшов з вагону та постояв там на дворі та й покурив.

— Коли пани виходитимуть на дворі курити, то й я виходитиму, вже-ж!

Тут той панок із закрученими вусиками як підбіжить до мене, як кине мені на тапчан цигарку:

— На,—каже,—кури, чорт-би тебе взяв, та тільки не чади своєю смолою!

— Ні,—одвітую,—у мене й свій є,—нащо мені цей? Не кидайте мені, пане, бо я не собака.

Та коп тую цигарку пальцем та й скинув її додолу.

Як ізчиниться тут лемент та крик! Як збігаються всі! Пани лаються, панії дриботять та знов таки лаються, кондуктор лізе відчиняти того вітрогона, що вгорі, та собі верещить, а я мовчки сиджу та люлечку пихкаю.

— От буде станція, я тебе на станції виведу, їхати не дам далі!—каже кондуктор.

А той пан із чорною бородою глянув на його пильно та й питається:

— Хіба ви маєте право не давати пасажирам їхати?

Кондуктор верть,—поживився, як пес макогоном,—нічого не відказав, та й подався собі. Змовкли й пани, тільки сопуть та плюють, а той пан із чорною бородою чогось сміється мовчки з-за своєї книги.

Загула машина,—уже й станція. Дожидаюся я того кондуктора,—не йде мене виводити. І поїзд рушив, а його нема. Ну, й гаразд.

Я тим часом давно вже й люльку докурив, і дим од неї розвіявся, затихли й пани мої зовсім.

Проскочили ми так іще станцій зо три,—знов заманулося мені курити. Тепер уже,—думка,—вийду справді з вагону та надворі покурю: однак-же мене жінка вигонить, як я курю в хаті,—вона вже й звикла до на-

шого ручкового, а то-ж таки пани,—з незвички, то їм воно і в носі, і в горлянці тее... Треба й їх пожаліти, вже-ж... А свого права я вже доказав.

Одначе, тільки сягнув у кисет, по люльку, хотів тут набити, бо надворі вітер,—коли це той пан з чорною бородою, що мене обороняв, пересідає до мене.

— Куди їдете?—питає.

— Та до Ч.—відказую.

— Діло там маєте?

— Атож!—кажу, а то й не признаюся, чого саме їду, набиваю люльку далі.

— Чи не хочете,—говорить,—мого?

Та й подає мені повен капшучок цигарок панських.

— Та спасибі,—дякую,—у мене ще й свого потягне: вже коли курець, то маю свою люльку й тютюнець.

— Та свій і на далі здасться,—умовляє,—а я був-би дуже радий, якби мого зажили: який він вам буде на смак.

Подивився я на його,—сміється з мене вражий пан: не хоче нюхати ручкового, дак підносить турецького. А в тім, видко, що добрий чоловік,—може він щоб сварки не було та нападу на мене. Нема вже чого мені сваритися, коли він до мене по-людському озивається.

— Добре,—кажу,—коли ваша ласка, то й візьму.

Узяв, подякував, закурив та й думаю собі:

— Бач, як воно на світі діється: то як собаці кидали, а тепер уже як людині подають та припрохують. Еге-ге! Треба тільки не подаватись! Так-же я тепер і робитиму!

Ото собі думаю, а тим часом машина уже й до Ч. добігає.

Приїхав я до Ч.,—у мене, кажу-ж, таки й діло було там до знайомого чоловіка. До обід із тим чоловіком, а тоді купив дещо... Увечері-б можна й на машину, щоб додому, та в мене думка не така. Треба-ж іще подивитися, яково то самому собі паном бути. Куди-б же мені пити?

Розпитуватись у людей не важився, щоб, бува, не насміялися, а надумав собі так, що піду до тіятру. Хоч я сам у йому й не був, та таки попович наш мені розказував, що там штукуючи таке роблять, неначе справді воно є: і кохаються, і цураються, і миряться, і сваряться, ще й убивають одне одного... а що вже співають та танцюють!.. погано тільки, що без сорома при людях цілуються... А пани сидять та дивляться. Ото-ж піду й я подивитись, та й куплю собі панське місце.

Пішов, ходжу по городу та читаю по тих стовпах, де здорові газети наліплюють з отакелезними літерами—шукаю, чи нема де тіятру. Дак усе або вчора був, або завтра буде, а сьогодні нема. От мені не щастить! Ходжу від стовпа до стовпа, як дурний... Коли таки натрапив на своє. Хоч воно й не тіятр, та таки щось на його скидається: «у залі дворянського зібранія концерт».

Одміна його зна, думаю собі, що воно за концерт! Одначе, прочитавши газету, бачу, що там грають і співають,—ну, то можна й слухати.

А почому-ж там платять? Є місця по півкарбе-

ванця, і по карбованцю, й по два. Ото вже саме панські, як по два.

А де-ж це воно є? Написано: «В залі дворянського зібранія». Це-ж мабуть там, де пани-дворяни збираються... то я-ж знаю, бо колись туди сам до призводителя дворянського доступався за громадською справою. Чого-ж мені ще й шукати? Ото й моє—де пани, там і я.

Ну, поки ще рано, то вернувся на квартиру до знайомого чоловіка, дещо розпитався, куди та як у тому зібранні йти та й, діждавшись того вечора, простую туди. Підходжу до великого того дому,—от, що, знаєте, позад собору, аж там уже перед дверима народу-народу—тиск! Раз-у-раз тії хвалітони під'їзять та все туди, та все туди! Це-ж буде тіснота така, що й києм не протиснеш.

Ну, думаю, голубе, держись цупко, бо тут, гляди, ще дужче завихорить, як на машині в першому класі! Та так сміливо слідком за одним паном у ті-ж двері.

Тільки вступив, коли якесь лакейське опудало зараз мене за руку хап!

— Ти чого сюди?

— Не хапай,—кажу,—не поспішайсь!—та одвів руку, та й подався собі.

Іду далі так, як мені сказано, коли справді сидить за столом якась панночка і білети продає. Підійшов і собі.

— Дозвольте мені, коли ваша ласка, білета!

— Нету,—каже,—всі попродала; тільки в первих рядах есть.

— Отого-ж мені й треба—первого ряду. Давайте його мені.

— Два рублі,—каже.

— Дарма,—відказую,—давайте!—та й подаю їй два карбованці.

Взяла гроші й дала білета.

Там пани ще роздягаються, ну, а я собі був у чумарчині, то так просто й пішов у ту залу,—не питався й куди, бо мені вже розказано, де повертати.

Як увійшов, то тут уже—не буду брехати—таки стало мені дуже моторошно.

Хата така здорова, як клуня, та де!—ще більша!.. та вся блищить,—ну, незистино ще дужче, як у церкві!.. А повнісінько стільців наставляно... народ вештається, та все пани та пані,—які сидять, які ходять... Зроду-звіку не бачив такого,—якби не намірився йти, то мабуть-би вернувся, а то що дуже вже затявся...

Держись цупко!—знов кажу собі та все посуваюся, та все посуваюся помалу проміж панами та проміж стільцями, до свого первого ряду ціляючи... Та ще ті пані з довгими хвостами,—ну їй-же ти богові моєму,—одній так у той волок уплутався, як парубок у гарбузиння,—мало не впав... Щось мені за це й сказано, та не розібрав... Дивляться на мене всі та дивуються, одначе пускають... Помалу протюпав я до того первого ряду, знайшов свій сьомий номер та й сів. Біля мене нікого нема,—тільки геть-геть двоє якихся так, як і я, у першому ряді сидять.

Сиджу, мовчу й не озираюся. Дивлюся на ті здоровенні патрети, що по стінах, та на той хортоплян, що

грають на йому... А позад мене усе шамотаються пани, усе шамотаються, і вже чую, що щось мабуть про мене гомонять, бо раз-у-раз: «Смотри! смотри!» Зирнув я так трохи через плече,—коли пани купками позбивалися, гомонять та не мене показують. А це, бачу, один наближається до першого мого ряду, крутнувся разів зо два, та й став коло мене.

— Мужичок,—каже,—ти не туди попав.

— Ні, туди: ось у мене й білет є,—відказую, а сам собі думаю: точнісінько, як і на машині.

— То що, що білет,—каже,—то дарма, а можна тут сидіти тільки тому, хто в панській одежі, а в мужичій—ні.

— Хіба,—доводжу,—одежа слухає? Адже люди!

— Та люди-люди, да тільки не в такій одежі. Це дворянське собрание, дак мужикам не годиться.

Дошкулив він мене. Стривай-же думаю,—загну й я тобі карлючку. Та й питаю:

— А хіба,—кажу,—пани тут щось погане робитимуть, що не можна й дивитись на його?

А він собі круть, та й побіг од мене, нічого не сказавши. Біжи!

Коли трохи згодом тупотить знову щось до мене,—здається, той лакей, що одягу з панів ізнімав. Пришов:

— Мужичок, уставай, іди!

— Чого?—питаю.

— Нідзя, тут тільки господам можна, панам.

— Хто заплатив за білет, той тут і пан,—одказую.—Я заплатив, то й сидітиму.

— Іди, бо виведуть!

— Побачимо,—кажу.—Ви краще йдіть до свого діла, чого ви до мене причепились, як шевська смола?

Побіг і цей тим слідом. Може вже й годі, і покинуть?—думаю собі.

Отже не покинули! Бачу, суне до мене отой хватальний, що по базару ходить та перекупок ганяє, аж засапавсь, аж стільці валя,—так поспішається. Прибіг та як зашипить:

— Вон отсюда!

— Ваше благородіє,—кажу,—ви на мене не кричіть, бо я гроші віддав так, як і пани.

— Взять його!

Тут де не взялись отой самий лакейчук та поліцейський. Ухопили мене та й ведуть. Іду, не опинаюся, бо бачу, що вже не pomoжеться.

Ну, й сором-же було проміж того панського на-товпу йти! А вони, гемонські, ще й сміються!..

Коли це якісь паничі назустріч:

— За що ви його ведете? Він-же має білет.

— Не ваше діло, не мішайте у поліцейські діла!—загарчав хватальний.

Вивели мене в сіни, каже хватальний до салдата:

— Забери його в поліцію,—хай переночує, а завтра я йому по-своєму розкажу, як у концерти ходити. Еч, хамлюга, ще й у первий ряд!

Повів мене салдат.

Ідемо вулицею,—темно вже надворі, лихтарі скрізь посвітилися. Пройшли трохи мовчки.

— А куди-ж оце ми йдемо?—питаюся.

— Хіба не чув?—одказує.—У поліцію йдемо.

А бодай-би ти пішов круга-світа!—думаю собі, а сам питаю:

— Дак хіба це ви й справді в поліцію мене ведете?

— А веду.

— А нащо?

— Бо звелено.

— А що-ж у поліції буде?

— Закину тебе в темну, то переночуєш. Хіба не чув?

— Чув,—кажу.—А як переночую, то що буде?

— А тоді надзиратель буде тобі розказувати по-своєму.

— Що-ж то воно: по-своєму?—питаю.

— Хіба не знаєш?

— Не знаю.

— Ну, то завтра твоя морда знатиме.

Як почув я те, то так мені мов окропом хто в обличчя линув, а далі й дух перебило. Зроду мене не бито,—хіба коли мати, як пустував малим, сторч ган-чіркою вдарила. Це вскочив по самі вуха!

Ще помовчали. Тоді я й кажу:

— А що якби я зараз оце від вас та втік?

— Який швидкий!—одказує.—Помалу, бо попа звалиш.

— Ну, а якби таки втік?—знову я намагаюсь.

— То я-б тебе наздогнав і морду набив.

«А щоб ти і в старцях щастя не мав за таке слово!»—думаю та й знов у мене серце огнем узялось. Та

треба терпіти, щоб не було гірше. А він на мене скося позира та—

— Не оставайсь, не оставайсь позаду: іди лиш попереду!

— Та я,—кажу,—й не застаюсь, а я так собі думаю: що-якби я вам карбованця в кешеню вкинув?

— То тоді-б, наздогнавши, морди не бив, а тільки узяв за шияку та таки й потяг-би в поліцію.

— А якби два карбованці, то може-б вам важко було бігти?

— Ні, не дуже... Ти багач, білети в першому ряді купуєш.

— Ото-ж, що багато витратився,—кажу.—Ну, а як два з половиною, то вже мабуть заважуть, мабуть не підбіжите?

— Хто його знає... А що-ж я надзирателеві казатиму?

— Скажете, що втік по-темному, а ви зачепились, упали та й не наздогнали.

— Хто його знає... Давай три, то може й важко буде.

Вийняв я три карбованці та й укинув йому в руку.

А ми дійшли саме до темнішої вулички. Я й метнувся туди,—біжу, аж земля під мною горить, аж дух мені забиває. Озирнувся,—уже його в темному не побачу.

Тоді завернув у другу вулицю, чую,—торохтить... іде звожчик. Підождав та так на його й скочив.

— На станцію та швидше? Чи виспіємо на поїзд?

— Поганятиму, то виспіємо.

— Дак паняй-же!

Поки до станції, то все боявсь, що спізнюся, а як увійшов у станцію, то вже не знаю як і білета вхопив, як і в вагон ускочив.

І що-ж би ви думали? Аж поки поїзд рушив, то трусивсь. Не страшно мені тих полицейських самих, та страшно тієї ганьби та зневаги.

От так я того права добувавсь... та й не добувсь...

Вернувшись додому, то й жінці довго не признававсь. А далі таки й сказав. Вона на мене мокрим рядном, що стільки грошей перевів!..

— Тобі,—кажу,—байдуже, що з мене так назуцалися, тільки за гроші клопочешся!

— Так тобі й треба!—гримає,—не витівай аби чого!

Ну, що ти їй казатимеш? То, як їхав, дак аж плакала, а як цілий вернувся, дак і байдуже,—аби гроші!

Та то-б іще дарма, а то біда, що хоч я їй наказував, щоб нікому ані телень, одначе вона таки розказала про все своїй сестрі Хотині, а в тієї язик, як лопа-тень,—так усі й довідались.

Сміються тоді з мене: панського права,—кажуть,—добувавсь.

А воно й неправда: не панського, а таки людського. Та де воно в нас є?

1902. XII. 5.
м. Чернігів.

ПАН КОЦЬКИЙ.

Через що в мене до всіх живих тварин на світі таке почування як до чогось рідного? Через що думка про їх збуджує в мене милосердність, терпимість і любов? Через що я лічу всіх тварин до своєї сем'ї так саме, як і всіх людей?.. Через що тварина зостається мені другом, братом, товаришем, якого я шукаю, якого люблю?

Е. Золя.

Я не люблю котів, бо вони завжди мають ворожі заміри проти пташок.

Але цей придбав мою прихильність.

Випадком трапилося, що він народився на канапі в моїй світлиці. З цього часу канапа зробилася найулюбленішим місцем, де він пробував.

На згадку про звісного казкового героя, що подужав усіх лісових звірів, його наменовано Паном Коцьким. Одначе в йому не було нічого геройського і він виявляв таку повагу до кожного звіря, що завжди тікав од кожного, а найбільше від трьох здорових псів, бо кожен з їх мав такого рота, що в йому вільно могло міститися з пару Панів Коцьких.

Змалку виявляв надзвичайну любов до письменства.

Лазив залюбки по великих полицях з книжками і

був дуже лихий на товсті томи, коли вони не хотіли з їм гулятися, а важко й гучно гупали додолу. Коли хто працював за столом,—злазив на стіл, сідав і дивився. Так він довгий час що-дня уважно слухав, як читано український переклад однієї великої поважної книги, що саме тоді готовано до друку за кордон. Але найбільше, здається, прихильний він був до повістярства, принаймні він вельми цікавився моєю повістю. Я тоді писав «Під тихими вербами». Що-дня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл,—знав, що там уже є про його місце. Сидів і дивився уважно, блищачи своєю шерстю темно-мишастою, скрізь однаковою. Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало по паперу моє перо. Мабуть часом йому здавалося, що я не так пишу, як треба, і він граціозно й злегенька спиняв перо своєю лапкою.

— Котусю, не перешкоджай!—казав я йому, і він знову сідав тихо.

Одноманітний рух пера врешті втомляв його. Підгортав під себе лапки й лежав який час дивлячися, потім бгався в клубочок і солодко засипав, смачно й голосно зідхаючи вві-сні.

В дванадцять годин, чуючи, як я встаю з-за столу, він прокидався, стрибав зо столу і потягався, роблючися дуже довгим. Тоді йшов часом зо мною на прохідку в сад, але звичайно швидко мусив вертатися назад і то через трьох згаданих псів з занадто великими пащами і з занадто собачими замірами—зхламати бідного kota в один мент. Перекидаючи з полиць важкі томи з фолькльорними записами, мусив знати про початок

ворогування між собачою й кошачою націями і певне гірко нарікав на того необачного свого далекого предка, що, занапастивши взятий до схову білет, подав собакам casus belli і тим зробив неможливим якесь порозуміння між Паном Коцьким з одного боку і згаданими куд-ляями з другого.

Уже як ми перейшли на другу квартиру, де не було ні одного собаки, міг, скільки хотів, бігати садком і городами і лазити по деревах. Видимо любив природу, але наш квартирний господар казав, що він любить тільки драти своїми кігтями ніжну кору на гарних молодих вишеньках. Може бути, це робилося з палкої прихильності до цього гарного дерева—так само, як ще палкіша прихильність його до пташок примушувала його страшно турбуватися що-разу, як він їх бачив.

Любив усіх—малюсіньких і великих.

Але мусив любити—платонічно.

Коли бачив, сидячи в хаті на вікні, як жваві горобці метушились по землі й по гілках, або важка ґава перелітала двір, махаючи своїми незграбними крилами, починав нервово крутити хвостом, не перестаючи дивився в вікно й озивався якимись дивними коротенькими згукми. Тоді відбувався діалог. Я казав:

— Коте?!

— Няв!..

— Ти чого там?

— Няв!.. няв!..

— Знов за пташками?!

— Няуу...

Ще кілька реплік з обох боків і нарешті грізна моя:

— Коте, геть зараз відтіля! Чуєш?

— Няаа!..—тонесеньке й жалібне, і бідний Пан Коцький стрибав з вікна додолу.

Трохи инакше було на дворі.

Забачивши пташок і певний бувши, що ніхто йому не читатиме грізних нотацій, підкрадався до їх тихо, хитро... Ох, але вони були ще хитріші і без ніякого жалю до бідного кота зникали в повітрі.

І що-ж йому після цього було робити, як не обмежитися на платоничному коханні?

Я гнівався на Папа Коцького за пташок, але дуже гніватися не міг. Люди, нагомонівши за довгі віки силу всячини про гуманість, милосердність і т. и., що-дня вбивають найнемилосерднішим способом мільйони живих істот, щоб годуватися їх тілами,—чим-же Пан Коцький був гірший за їх? Він навіть був кращий з багатьох поглядів...

Я певний, що він за все своє життя не піймав ні одної пташиної істоти, бо врешті—був занадто лінивий, щоб довго клопотатися з цими невдячними тваринами, коли пішовши до пекарні завжди міг одержати дуже смачну порцію. З тієї-ж причини цілковито гордував мишами,—були йому зовсім не цікаві й могли собі вільно гуляти, де хочуть, аби не бігали дуже вже близько коло його носа.

За чай і за обід акуратно приходив що-дня, сідав за столом на лаві біля мого стільця й дожидався, поки йому що дадуть, хоч часом і трохи нервово. Так звик бути цей час на своєму місці, що не забував цього навіть тоді, як не міг деякий час їсти. Він занедужав; зо

два тижні ні рісочки не брав у рота, одвертався, на-
навіть тікав, коли йому підносили їжу. Але скоро ми
сідали за стіл, він уставав з канапи і, охлявши від хво-
роби й довгого голодування, ледви плентався, але таки
йшов до нас, здирався на лаву й сидів увесь час з нами
нешасний, засмучений і страшно худий. Видимо вва-
жав себе за сем'янина — п'ятого в нашій невеличкій
сем'ї.

Згодом, як ми вже переїхали до Києва, то не було
ні його влюбленої лави, ні зайвого стільця біля самого
столу. Через те сідав або долі, або на стільці, що
стояв поблизу столу; але ледви дівчина-наймичка вста-
вала, щоб принести нову страву, зараз він стрибав на її
місце за столом і вельми неохоче покидав його, як вона
верталась і мусила знову сісти.

Любила його вся сем'я, бо вдачу мав дуже ласкаву.
Ніколи не дряпався й не кусався вмисне. До нас що-дня
бігало любе дівчатко чотирьох років, дочка нашої гос-
подині кватирної. Було дуже прихильне до Пана Коць-
кого і промовляло таким ласкавим голосочком:

— Нася кіціцька, нася!..

Ходило за їм слідком, ловило його й починало но-
сити, тягаючи способом найнемилосерднішим,—часом за
задні лапи, а головою додола, бо «нася кіціцька» була
штукою занадто тяжкою для його. Пан Коцький спершу
терпів, потім почав тікати від своєї щоденної любові
мучительки і врешті пручатися. Тут уже часом трапля-
лося, що якось і кігтем—правда, дуже злегенька—за-
чепить, і справа кінчалася драмою—плачем, а Пан Коць-
кий чим дуж тікав на моє ліжко.

Це місце полюбив рівно з канапою і спав на йому вночі.

Страшно любив, щоб його лащено, а найбільше, як траплялось йому яке лихо. Проходив тоді й дивився такими виразними очима і нявчав стиха жалібно-благальним голосом, просячи, щоб його полащити, погладити, пустити на коліна,—тут він спав залюбки.

Ніколи не гнівався, навіть тоді, як його карано. Мав який час одну погану завичку, од якої довелось одучати його карами. Вчинивши злочинство, дуже добре розумів свою провину, турботно бігав по світлицях і дивився такими очима, які виразно говорили, що хлопець прошкодився. Кару приймав через те як зароблене, і хоч йому боліло часом може й дуже, ніколи не пручався і мовчав. Звичайно після цього його викидано. Він утікав швидко, але згодом вертався й ніколи не платив злом за зло, а приходив і жалібно прихильно зазирає у вічі: зараз ставало шкода, що й покарано його...

Опріче згаданої поганої завички, у всіх інших випадках слухався слова, хоч часом доводилось довгенько з їм погомоніти, поки він згоджувався послухатися. Наприклад, любив сидати на буфеті, а це йому заборонялось:

— Коте, чого ти там сів?

— Няв...—якимсь таким голосом, мов питає або не розуміє казаного.

— Геть відтіля, там не можна сидіти!

— Няв, няв!..—жалібно й благально.

Розмова тяглася далі, і він одмовляв на фрази своїм нявканням, що-разу з іншою інтонацією. Врешті після

останньої грізної фрази нявкав зовсім уже безнадійно і зоскакував додолу, а звідти на коліна до кого, або на стілець.

Ми виїздили до Києва, і він їхав з нами пароплавом. Помандрував трохи по каюті, а потім спав усю ніч біля мене. Тільки оте свистіння голосне дратувало йому нерви,—раз-у-раз збуджувався й схоплювався, і видимо не розумів, нащо люде вигадали таку турботну штуку, як оті свисти.

В Києві жити йому погіршало. Садка не було, у дворі повно людей і собак. Мусив сидіти в хаті. А надто почав нездужати. Після першої своєї хвороби ніколи вже не видужував цілком. У Києві знов занедужав так, що кілька день не їв. Видужав і навіть погладшав, але зробивсь нерухливий і сонливий. Хвороба через місяців два вернулася знову. Не їв три дні і почав уже турбувати нас. Ніч спав на канапі. Після третього його голодного дня вночі я почув крізь сон, як щось упало, і потім мій котусь занявчав біля дверей у передпокої. Я засвітив, він лежав перед моїми дверима.

І враз він закричав-заголосив жалібно-болючим голосом і поліз з того місця, де лежав. Поліз передніми лапами, бо задня половина його тіла була паралізована і тяглась за їм без життя.

Я вніс його в свій кабінет і положив долі на плахті. Знову крик і знов поплазував, волочачи за собою половину свого мертвого тіла. Видимо, як тільки біль дужчав, він силкувався втекти з того місця, на якому чув біль, думаючи, що на іншому цього не буде. Не можна

було положити його на ліжку, бо раз-у-раз кидався лізти. і впав-би, як з канапи.

Раз-у-раз біль припікав його. Він то кидався лізти, то перекидався на спину, то тулився до моїх ніг, до рук. Я сидів над їм, безсилий йому пособити, хоч його плач і стогнання гостре й хрипке з нестерпучого болю різали мені душу.

Якими очима, повними муки й благання, дивився він на мене! Як він розумів, що я прихильний до його і як він прохав своїм поглядом і плачем пособити йому. Кожне доторкання моєї руки, кожне лашчення видимо заспокоювало його на мить. Я що-хвилини сподівався, що він умре від муки і бажав йому смерті, щоб він не мучився.

Але він мучився. Він не вмирав, він хотів жити і все благав мене допомогти йому, рятувати його й так припадав до мене своєю гарячою головою, так дивився на мене благальним поглядом. Виразно видно було що він вражений тим, що я не пособляю йому. Погляд був такий розумний, такий свідомий, як у людини, і я виразно побачив, відчув усією своєю істотою, що ця звірина є така само істота, як і я, і що в хвилину найтяжчого лиха її психика напружилась до того, що рівняється з людською. Це була людина, змордована мукою й німа.

Прийшов ранок. Він ще жив, але біль притих,—стогнав він тільки часом. Я мусив іти з дому і вернувся на обід,—він ще жив. Плакав і стогнав з болю і плазував за моїми жінкою й дочкою, щоб лежати біля їх ніг,

спиратися об їх головою й почувати, як їх рука лащить його. Я не міг без сліз дивитися на його.

Уже й передні ноги ворушилися погано. Я не сподівався, що він доживе до вечора, але він дожив. Лежав у кабінеті й мовчав у ліпші хвилини, а як дуже боліло—кидався (лазити вже не міг), хотів підвестися й падав безсило. Тоді кликав мене жалібним плачем. Я приходив, клав його й лащив, і він затихав.

Так було всю ніч. Лежав півпритомний, а потім починав плакати. Не нявчав, ні,—зовсім одмінився голос. А плакав, як дитина мала плаче—тонко, жаліючись, навіть пхикав по-дитячому. Я приходив, випростував йому лапки, які від борсання раз-у-раз підгорталися йому під тіло, гладив його, говорив до його, і він затихав на півгодини. Мій голос ще розумів, і коли стогнав злегка, а я озивався до його, зараз-же змовкав. Коли я мовчав—плакав доти, поки я приходив і торкався до його. Тоді поглядав на мене вже помертвілим поглядом і затихав під моїм лащенням.

Ніч була без міри тяжка. Я відчував, що вмирає істота, яка розуміє, відчуває, любить і мучиться, і яка любить мене.

Попрохав води, я йому подав. Пив довго, бо ледви міг потрошку ковтати.

Мука то гіршала, то затихала. Він тепер уже плакав, мало коли й одпочиваючи. Враз його вхопило тяжким болем,—він закричав і кричав довго...

Вся задня половина тіла була вже холодна, задні лапи й хвіст залякли й негнулися, передні також були мертві й холодні, хоч і не такі тверді.

Він був мертвий на три чверті, а все мучився, і мука не меншала, може гіршала. Я налив у мисочку води і крапнув туди опію, щоб він заснув і не так почував біль і вмер ві-сні. Він покуштував і не схотів пити.

Я ложечкою влив йому ту воду в рот і дуже пожалів про це: шлунок зараз-же вернув усе назад, і я побільшив тільки його муки за ці кілька хвилин.

Затих трохи, а потім знову плакав і дивився широко розплющеними, знову ясними очима, а часом стогнав, аж кричав.

Я то підходив до його, то втівав до себе на ліжку, щоб не дивитися на його муку. Так проминула ще година.

Враз я почув, як він почав дихати швидко й хрипко й голосно всіма грудями, всією своєю істотою. Враз голосний, тяжкий, напружений стогін,—мов боровся він з ким і знемагав у останній боротьбі. І все затихло. Голова безсило одкинулась назад. Очі були широко розплющені й повні безмежної муки і страху.

Він умер, мій гарний, мій любий Пан Коцький. Не буде більше звеселяти, бавити, розважати мене, не буде прихилятися до мене, дивитися на мене своїми розумними очима.

Велика таємниця одлучення живого духа від матерії сталася. І вона була мені такою самою таємницею, якою буде колись і моя власна смерть тим, хто її бачитиме.

1904.
м. Київ.

БРАТ НА БРАТА.

I.

Учитель ладинської школи Євген Корецький, прокинувшись в своїй камері 18-го листопаду 1905-го року, зараз згадав, що сьогодні як-раз виходить два місяці відколи він попавсь у неволю. Він поїхав до Києва, потрапив туди саме тоді, як вийшов маніфест 6-го серпня про Державну Думу. Всі розуміли, що після всього того, що було—після кривавої війни в Манджурії, року напруженої боротьби дома, після всіх тих віч, страйків, бунтацій, пожежі й крові, несамовитих погромів і народніх бунтів, після всього того це було занадто мало, занадто блідо. Кожен розумів, бачив, що це не може нікого задовольнити, що всі країни, всі народи величезної держави, стиснені й досі в старих путях, не заспокоюються цим малим здобутком і справа відбуватиметься й далі... Люди з запалом читали прокламації, в яких пояснюлося, через що реформа не може, і не повинна нікого задовольнити...

З такою прокламацією в кешені, з купкою нових книжок на політичні теми та з папером, олівцями й підручниками, купленими в школу, їхав Корецький з Києва;

і як вийшов з вагону на вокзал у своєму невеличкому городі,—зараз-же його арештовано.

На допитах йому казано:

— А, вы там конституционные приговоры составляете!.. Народные избранники!.. Школа украинская!.. Контроль над бюрократией!.. Ну-с,—так обождите немного: вы очень поторопились!..

Відома річ, що й арештовано його найбільше через ту справу з «конституційним приговором». Звісно, справник уже давно намагався в шкільній раді, щоб Корецького скинуто з учителювання... Але все-ж ця справа наробила тоді великого шелесту в їх невеличкому городі. Корецьким і його селом зацікавилися поступові люди з місцевої інтелігенції... Пішла справа навіть у пресу,—ну, звісно, що все це взято було до уваги, і Корецький мусів «обождать немного» та й дожидає вже два місяці...

За ці два місяці йому тільки раз дозволено побачитися з жінкою—на десять хвилин при жандарі... Навіть дітей не пустили, хоч Таля взяла була обох... Тоді ще її не прогнали з школи, де вона була в його помішницею; але тільки через те, що за неї в шкільній раді оступився Моловський... Другого разу його може не бути, і тоді... З чого-ж тоді вони житимуть? А може вже й тепер треба про це питатися? Хіба він знає? Скільки вже часу ніяких звісток з волі! Спершу він мав деякі, бо приходили до тюрми нові арештовані. Знав, що з Японією вже замирили, знав про всякі розрухи... Але от уже три тижні нікого нового не приводять, забрали й тих, що сиділи з ним у камері,—ні газет, ні людей: нічого не знає, що діється за цими мурами.

Знає тільки, що там життя кипить, люди борються, добиваються... Горіла його душа, пориваючися й собі туди-ж... Хотілося робити й боротися і було страшно жалко за своїм селом. Дев'ять років вибув він там у школі. Багато його школярів єсть таких, що купчаться коло його й Талі, як одна духовна сем'я. Скільки книг з іми прочитано, скільки розмов було!.. Трохи знання таки дано їм... Він з Талею передали їм частину свого власного я, вони мов уже рідні їм зробилися—як-же не жалко їх покидати? А надто тепер, коли весь народ зворушився, рветься до кращого життя, коли їм усім так треба допомоги—словом і ділом... Звісно,—

Раз добром налите серце
Вік не прохолоне!—

ніщо не зможе знищити зовсім ту національну й політичну свідомість, яку дали вони вдвох своїм учням, але все-ж народ живе в такій страшній темряві, що серед неї легко зблукатися навіть тому, хто, здається, ніби й знає дорогу!.. І так-би хотілося їх усіх бачити... Найбільше Петра та Якова.

Та де там їх побачиш, коли й Талі до його не пускають... дітей навіть!.. Чого-ж уже дітей не пустили? що тії діти могли вдіяти? І де вони тепер усі троє? Чи здорові? Ще ніколи не було йому так сумно, так жалісно-боляче без їх... без тихих Таліних очей, без веселого щебетання дитячого...

Хоч-би на хвилину, на одну хвилину побачити!..

Сірі брудні мури—загиджені, заплямані, холодні—стискали його з усіх боків. Тільки там, крізь ґрати не-

величкого вікна, високо, мало не під стелею, видно було клаптик блакитно-ясного неба з кінчиком білої хмарки. по краях прозорої, як серпанок. Осінній день удався теплий, сонячний і здавався Корецькому тут, серед цієї брудної темрявої камери, не осіннім, а весняним. Думка несамохіть нагадувала обсіпані білим цвітом вишні, запашні, блискучі листочки на березах і довгі сріблясті віти вербові, похилені над молодими гомонливими хвилями веселої річки, що повилась серед широкої зеленої луки з розкиданими по їй плямами жовтих квіток. Яке все було гарне, безмірно-прекрасне, весняне... Як-же без його жити? Хіба-ж це можна? Хіба-ж риба може без води жити? О, як він тепер розумів, як добре розумів тих нещасливих!... Непереможною силою тягло їх з тюремних мурів, і вони йшли ні на що не зважаючи—ішли під кулі вартових, на голод і блуканину в сибірській тайзі, не спинялись перед смертю своєю, чи чужою, щоби тільки побачити над собою широку блакить небесну, щоби почути повівання вільного вітру, щоби припасти намученими грудьми до матери-землі й цілувати її, цілувати божевільними поцілунками, ховаючи лице в пахучій молодій траві!.. О, за один такий день можна йти на все, зробити все!...

Брязнули ключі коло дверей, грюкнув засув. Принесено звичайний уранішній чай.

— Гораченького!—промовив салдат-доглядач, ставлячи на стіл жестяний чайник і кладучи франзолу.

Корецький нічого не відказав йому. Машинально, не думаючи про те, що робить, став поратися з чаєм, потім швиденько випив його, мов роблячи те, чого не міг не

зробити з повинности, ліг на ліжку, заплющив очі і знову почав мріяти.

А що, якби справді спробувати? Не всі-ж утечі кінчаються нещасливо. Бо доки його тут держатимуть, це невідомо. Може навіть зашлють кудись на північ, або на Сибір... кудись між Якуті... Хіба там менше небезпечности смерті? Аби грубий деспот-тюремник виявив свою грубість трохи в більшій мірі, а невільник запротестував проти цього,—от уже й готова якась якутська трагедія... А якби зараз вирватися туди—на зелені луки, під сонячне небо! Ох!..

Він зірвався з ліжка і обійшов камеру попід мурами, озираючи їх. О, дуже міцні! Він спинився перед вікном, подумав... Звичайно, коли перепиляв-би ґрати та мотуза путящого, то можна бути внизу... Але-ж унизу під вікном буде двір, а треба бути за двором. Ну, то як-же?

Корецький почав пригадувати собі, що він саме бачив, проходячи двором, уявляв план його, та ніяк не міг дорозумуватися, де саме він опинився-б, коли-б ізліз мотузом з вікна у двір. Здається, це вікно з причілку. Коли так, то тоді, ставши на землі, він повинен пройти до рогу будівлі, перейти двором до середньої брами, нею вступити в другий двір, тоді знову брама й аж тоді воля.

Так. Але-ж саме в його під вікном ходить вартовий, біля першої брами другий, а брама замкнена і ключ у воротаря... так саме й з другою брамою. Нарешті там, за останньою брамою, знову вартовий...

Що-ж він з ними з усіма робитиме? Поперед усього свій вартовий, той, що під вікном... Корецький устав і підійшов до вікна... Ось чути його ходу. Він обходить

частину будинку: проходить проз вікно, завертає за ріг, тоді знову назад проз вікно й завертає за другий ріг, стріваючися з другим вартовим. Ну, то треба...

А що це за галас такий там, на волі? Мов який ярмарок чи базар. Але тут,—він добре знає,—ніколи не буває ні ярмарків, ні базарів... А такий галас, мов величезне стовпище людей гомонить і вигукує... Ні, вже затихло...

Дак треба скористуватися з того часу, як вартовий завертає за ріг тюрми й не може бачити його вікна. Чи можна встигнути?...

Але галас на волі не втихає. Чути якісь окремі вигуки, тільки не розбереш що... А! догадавсь: це певне не на волі, а в дворі: привели або виводять великий гурт рештантів, вони стовпились у дворі й чогось галасують... Може сваряться проміж себе... може з начальством лаються, «неповиновеніє оказують», як каже доглядач, а може так просто галасують...

Ану, порахує ще він, скільки часу вартовий буває за рогом тюрми. Підождав, поки вартовий, здавалося йому, підійшов до рогу будівлі й почав рахувати. Раз, два, три... нарахував усього сто тридцять один... То треба держати віршовку напоготові, прив'язану... За яких 15—20 секунд можна бути вже внизу, долі—саме тоді, як вартовий буде за заднім рогом, і пробігти до брами...

— Щоб набігти на другого вартового, що стоїть на тій брамі,—підказав він сам собі.—Ні, це дурниця, з цього нічогосінько не буде.

То це весь його план руйнується й нема ніякого способу?

Але що це?... Знов крик іще дужчий...

— Урра-а-а!...

Чого ті рештанти радіють? Не розуміє!... Якась дурниця!...

Хіба підкопатися? Ще-б пак,—з другого поверху!.. Пробити поміст і пролізти в перший поверх... там сидять «уголовні»... треба, щоб і вони згодилися тікати... Ну, але з їми справа небезпечна: коли-б навіть і згодилися, то в їх завсігди так трапляється, що вони когось задавлять або заріжуть... якогось вартовника, або що... ну, а він — убивати людину... Ні-ні, — з ними треба облишити!...

Ну, а які-ж інші способи? Просто коридором?..

Але все-ж брами з вартовим не минеш!—знову сам себе перепинив.—Яким-би способом не вийти,—завсігди вийдеш у двір, а з двору брама з вартовим неминуха... Н е м и н у ч а, — підкреслив він слово думкою.

Безнадія вже впивалась йому в душу, всмоктувалась у неї, мов п'явка в тіло... Ліг на ліжку, закинув руки за голову, заплющив очі. Не хотів думати, не хотів почувати... Але почував—її, ту п'явку, що всмокталась у душу...

Скільки ще буде тут? Місяць? Півроку? Рік? Поки впаде режим?..

Поки впаде!

Вірив, що це буде, що неминуха це річ, але коли вона здіється?.. Всьому є кінець, але коли він буде?

А гинути тут, або там,—серед сибірських тундр, далеко від рідного краю!..

Коло дверей забрязкало замком, грюкнув, одсува-

ючися, засув. Чого це вони знову пруться? Звичайно-ж у такий час не ходять, а сьогодні спокою не дають!

Не ворухнувся і навіть не розплющив очей, як хтось увійшов до камери.

— Вас требують у контору,—почувся голос.

Корецький розплющив очі,—перед ним стояв один з доглядачів.

— Чого?

— Не могу знать... требують... І щоб немедленно...

— Може жандарський офіцер приїхав?

— Не могу знать...

Корецький ліниво, нехотя підвівся, взяв бриля й пішов попереду, а за їм слідком доглядач. Перейшли коридором, зійшли вниз у двір. Він був порожній. А де-ж ті рештанти, що галасували?

— Що тут у дворі за крик був? Рештанти чи що кричали?—запитався він у доглядача.

— Не могу знать...—одказав той звичайною фразою, а тоді трохи помовчавши, додав:—То не в дворі... там, на вулиці, значить... крик...

— Чого-ж?..

Той стиснув плечами.

— Без понятія народ... Вольнення...

Може-б він казав ще що, але в цю мить до їх підійшов старший доглядач і він замовк. Пішли втрьох по східцях нагору, і незабаром Корецький опинивсь у конторі,—в невеликій брудній хатинці.

Вгорі на стінах два старі царські портрети, якісь інструкції в рямцях,—їх так позасиджували мухи, що вже мабуть і не дочитаєшся, що там написано. Пів-одчинена

шафа з паперами... два столи, позастилувані синім папером, обляпані чорнилом... на столах купи паперів... За більшим сидить начальник тюрми,—товстий, брезклий чоловік з заспанім обличчям. Він зиркнув на Корецького.

— Тут нащот вас бумага...—Витяг папірець і глянув у його.—Освобождаетесь...

— Як?—спитався Корецький, не ймучи віри.

— Освобождаетесь, говорю... Распишитесь в получении ваших денег и часов...

Він штовхнув до Корецького якусь книгу. Корецький, не читаючи, розписався тремтячою рукою, упхнув до кешені, не рахуючи, гроші, годинника...

— Отведи их—пусть соберутся,—звелів начальник старшому доглядачеві! — Тогда освободить, — могут идти...

Вернувшись до камери, Корецький не поскладав, жужмом покидав у кошик свої речі й ледви міг діждатися, поки салдат ізв'язав їх. Тоді не пішов, а більше побіг коридором і вниз по східцях,—ледви салдат з кошиком за їм поспівав.

Тільки вони вийшли в другий двір, зараз Корецький почув, що за брамою на вулиці якийсь гомін. Та він про це не думав. Пас нетерплячими очима руки забарного воротаря, що, не поспішаючись, методично стромляв своїми товстими пальцями ключ у замок, повертав його там, одмикав... Нарешті відімкнув, витяг замок, грюкнув, одсуваючи, засувом... Корецький нахилився тим часом, узяв з землі кошик за віршовку і ступив в одчинену хвіртку на вулицю.

І враз опинився серед стовпища: юрма людей стояла коло самісінької брами—мужчини, панночки... З несподіванки він спинився, дивлячись на людей.

— Корецький!—кинув хтось серед стовпища.

— Урра-а-а!... Корецький!... Урра-а-а!...

І враз хтось вихопив у його з рук кошика, його самого підхопили чийсь руки, багато рук, і він заколихався над головами великого стовпища, що залило весь майданчик перед тюрмою. Просто перед Корецьким маяв величезний білий прапор з написом червоними літерами: «Амністія». Далі червоніло ще кілька прапорів—менших.

— Урра!—загреміло ще дужче.—Урра, Корецький! Хай живе свобода!...

— Панове, що ви робите? Не терзайте ви так чоловіка!...—почувся знайомий Корецькому голос.—Треба на звожчика!...

— Звожчика!.. Давай звожчика!..—загукало кілька голосів. Корецького спустили додолу.

Стовпище розступилося, покидаючи прохід, і на кінці його Корецький побачив фаєтон.

— Прошу вас, Євгене Петровичу,—промовив той же знайомий голос, і Корецького взяв під руку чоловік з чорною бородою,—добре знайомий йому адвокат Яковенко. Між двома лавами людей—панів, робітників, паній, панночок—вони пройшли до фаєтону. Корецький сів у його, з ним Яковенко, а навпроти ще двоє людей,— всі троє стискали руку Корецькому, здоровкалися з ним, поздоровляли «з визволенням», але Корецький не розумів, хто ті двоє, і не розбирав, що з ним діється.

— Рушай до думи!...—звелів Яковенко.—Швидше!
Коні рушили. Але все стовпище посунуло за фаетоном, обступило його, і він мусів їхати ходою.

— Ну, хвала богові,—таки добилися!—казав Яковенко.—Знаєте: прокурор і жандари ніяк не хотіли вас випускати. А я кажу... я був у депутації од мітингу... я кажу: для самої влади краще, коли випустите його, ніж коли доведете до нещастя... Адже перед тюрмою стоїть стовпище, готове що-мить розбивати браму... Ну, вони й сами поміркували... Згодились... Тепер ми просто на мітинг... Всі вимагають, щоб ви там були, хочуть вас бачити...

— Який мітинг?—ледви міг спитатися Корецький.—
З якого приводу?

— Як з якого?—здивувався Яковенко.—Ах! то ви, бідолашний, нічого не знаєте!... Ви не читали телеграми... Панове!—гукнув він у стовпище.—Він не читав телеграми... Дайте телеграму!... Швидше!...

— Телеграму! Телеграму!...—розкотилося між народом, і кільки рук з великими аркушами простяглося до фаєтону. Яковенко взяв один і подав Корецькому.

— Ось читайте: «Высочайший манифест»... Конституція!...

Тремтячи як у пропасниці, почав Корецький читати. Очі не слухались, якимось перескакували по словах, якийсь туман застилав літери...

— Читайте голосно!..—голосно хай хтось читає!..—почулося гукання.—Знову хай читають!...

Яковенко взяв у когось із рук ще один аркуш, устав у фаєтоні, що ледве посувався серед стовпища, і, держа-

чись однією рукою за передок, другою піднявши вгору білий аркуш, почав читати маніфест:

— ...«даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы слова, собраний и союзов»,—одбивалося в вухах у Корецького голосне читання, але зараз-же його покрили ще голосніші вигуки:

— Урра-а!... Да здравствует свобода!... Да здравствует конституция!...

— ...«Установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог воспрять силу без одобрения Государственной Думы»...

— Ура!... Да здравствует Государственная Дума!...

А Яковенко читав уже іншу телеграму. Уривки долітали до вуха Корецькому:

— «Известие о подписании конституции распространилось в Петербурге... Едва они собрались, как принесли со станка оттиски манифеста.... Предложили почтить народ, мужественно завоевавший свободу»...

— Ура!.. Хай живе народ!... Хай живе свобода!... Геть тюрми!... Амністія!... Амністія!...

Корецькому стиснуло горло, він почував, що коли не вдержиться, то зараз, зараз у його ринуть з очей сльози. Він заплющив очі і зціпив зуби.

Процесія помалу посувалася, і Яковенко тим часом розказував:

— Уночі ми получили манифеста в редакції... Зараз-же рішили випустити його окремим плакатом... У десять годин він уже по всьому городу гуляв... Народ висипав на вулиці,—ну, звісно, мітинг... Стали говорити. Амні-

стія—перше слово... Панове,—каже доктор Лавренко,—поки дадуть амністію з Петербургу,—не забувайте, що в нашій тюрмі сидить борець за волю—Корецький. Добивайтесь, щоб його випущено!... Ну, звісно, в такі хвилини юрба не міркує довго... Так і шугнули до тюрми,—хотіли силоміць... Та вже ми вмовили взятися до легального способу... Ну, ото й вибрали депутацію з нас трьох: я, доктор Юрковський та Павло Семенович...—і він показує на тих двох, що сидять навпроти Корецького, і тоді тільки він пізнає їх.

А Яковенко все говорить. Він швидко, поспішаючись, уривками переказує Корецькому події двох останніх місяців: з'їзд земських і городських діячів, повсюдні мітинги, розрухи по городах і селах і, нарешті, величезний страйк залізничників та інших робітників, що спинив, спаралізував економічний рух усієї величезної держави... Все це Корецький чує, але спершу розуміє тільки частину казаного, уривки... Та помалу починає призвичаюватися до всього того, що тут із їм трапилося, починає розуміти його і своє становище серед цих нових подій. І невимовна радість обнімає його, аж із глибу душі починає рости щось велике, гарне, непереможне... І воно хоче вирватися на волю, виявитися чимсь—криком,—чим-небудь, аби тільки виявитися!

— Стій! Стій!

Фаєтон спиняється й Корецький помічає, що стовпище побільшало.

— Виходьмо... приїхали,—каже йому Яковенко.

Він виходить. Яковенко бере його за руку й починає протискуватися кризь натовп.

— Пропустіть... пустіть, панове!... говорить адвокат.—Дайте пройти до помосту,—дуже пильна справа.

Люди нехотя поступаються і пропускають у вузький прохід—щілину, що зараз-же знову затуляється за їми.

Корецький з Яковенком довго протискуються тим проходом, аж поки нарешті ноги їх намагають щось, ніби східці.

— Обережніше... обережніше... не впадять!... Отут східець...—каже Яковенко й тягне за руку Корецького вгору, все серед того-ж натовпу.

Корецький силкується не впасти, намагає ногами серед чужих ніг якісь ніби дошки і сходить усе вище й вище, увесь час дивлячися вниз і пильнуючи своїх рухів.

— Ну, прийшли!—говорить Яковенко.

Корецький підводить голову і бачить перед собою стіл, поставлений на якомусь помості, а за столом якогось добродія... Він зараз-же пізнає доктора Лавренка й розуміє, що це голова мітингу. Біля його за столом ще двоє: один сидить, а другий, зовсім незнайомий Корецькому, молодий, чорнявий чоловік з худим обличчям, говорить промову.

І враз спершу стиха, а далі все голосніше й голосніше чується навкруги:

— Корецький!... Корецького привезено!... Випустили!... Визволено!... Корецький!... Корецький!...

Голова мітингу Лавренко повертається й бачить Корецького. Він швидко встає і стискає йому руку.

— Який я радий...—але голос уривається йому, а навкруги змагається все дужчий і дужчий крик:

— Корецький!... Корецький!...

Чорнявий промовник замовкає. Лавренко махає обома руками на натовп, просячи мовчання. Як трохи притихає, він голосно на весь майдан, гукає:

— Громадяни! Воля справді наступила... Перший день нашого конституційного життя вже зазначився: перед нами вже не в тюрмі, а на волі один з борців за його, за щастя народне,—Євген Петрович Корецький.

— Ура, Корецький!... Ура!... Хай живе воля!... Ура, Корецький!...

Корецький бачить перед собою море голів, а над ним—геть скрізь по майдану—купаючись у золотому сяйві, в'ються, то згортаючись, то розгортаючись, червоні прапори з якимись написами... А он один білий—це той, що написано. «Амністія»... і чорний... Прапори мають, море голів хвилюється, руки знімаються вгору—махають брилями, білими хустками... І навкруги з будинків—у вікнах, на ганках і навіть на покрівлях теж товпляться люди, махають хустками, прапорцями, і могутий голос визволеного народу гремить аж до осяйного, радісного, щасливого неба:

— Хай живе воля!...

Помалу крики втихають, руки з брилями й хустками втомляються махати. Корецького садовлять тут-же за стіл. Чорнявий оратор може кінчати свою промову. Корецький дивиться на стовпище. Воно залило весь майдан і ближчі частини вулиць, що сходяться до його. Студентські кашкети, робітницькі брилі, жіночі брилики, дорогі панські брилі, навіть циліндри,—все змішалось в одну величезну мішанину... Он кільки селянських шапок,—мабуть селяни з ближчих сіл... Он три

білих хусточки сестер з Червоного Хресту... І скрізь, скрізь червоні стрічки—в петельках, на брилях і бриліках... Он якийсь хлопчик без шапки. Зліз на лихтарний стовп і обв'язує його смужкою червоної китайки. А он два офіцерські мундири... ні, то військові лікарі... і в тих навіть червоні стрічки в петельках пальта... Поки Корецький роздивляється, чорнявий промовник говорить про важність моменту, про велику справу визволення пролетаріату, та його видимо, не дуже слухають і ледви він змовкає,—зараз зривається новий крик:

— Корецького... просимо Корецького сказати!.. Хай Корецький каже!..

Лавренко повертається до Корецького.

— Мусите говорити.

Корецький блідне і, не змагаючись, устає. Про що він говоритиме,—сам не знає, але почуває, що те велике й гарне, що наростало йросло у його в душі, зараз вихопиться на волю. Він простягає руку і весь майдан стихає.

— Громадяни!—починає він.—Не вам мушу я розказувати, якими святими сльозами, якою благородною кров'ю змочено шлях визволення... І ніколи цих сліз і крові не пролилося стільки, як тепер, та зате-ж і ніколи не добувалися ми такої відповіді, як тепер. Це вперше почули ми слово, що нагадує те, чого ми хочемо. Поки що—це тільки слово, на папері написане, але від нас залежить, щоб воно сталося ділом... І на це ми повинні тепер оддати усю свою силу, весь свій розум, всю свою любов до волі.

Він говорить і враз помічає там, серед стовпища, просто помосту, щось знайоме... Блакитна вуалька на простенькому бриликові, а під ним... Невже це вона? Невже це Таля?... Так-так,—вона, запевне вона!... Дивиться на його, сміється, киває йому... Безмірна радість обнімає його всього, він усміхається широким щасливим усміхом і слова сами рвуться йому з уст:

— Тут, у нашому городі, може на цьому саме майдані, де ми тепер зібралися відсвяткувати зорю нового життя нашого, сходилася колись козацька рада, рада вільного, рада визволеного українського народу. Тяжкою боротьбою добув собі народ волю, визволився з пут, щоб справдити в рідному краї ідеали громадської волі, рівності... Правда, ми програли тоді, сили темряви й неволі, сили похмурого деспотизму були дужчі за нашу молоду новонароджену волю,—вони зламали її... Але ті ідеали, за які наш народ боровся, не жаліючи свого життя,—ті ідеали не могли в душі його зламати ніякий деспотизм, ніяка темрява. І та велика переміна, яка тепер робиться,—не чужа вона нам: ми ждали її, вглядали її в темній неволі кріпацтва, в тяжкому поневірянні після кріпацького життя, боролися за неї,—і ось вона прийшла, сподівана й рідна нам! І коли був час, що народ наш порізнівся з інтелігенцією, то тепер цей час минувся: народ виріс, народ зробився вже свідомим творцем свого власного щастя і та свідомість об'єднує його з інтелігенцією в одну велику сем'ю. І ця сем'я борців іде назустріч золотому сонцеві визволення робочих мас, визволення рідного народу і всіх народів з іржавих пут старої неволі... Воно горить, сяє вже, це золоте сонце, і

кличе нас: вперед! вище! до високостей щасливого, вільного могутого робітницького життя!..

Буря оплесків, криків: «браво! слава!» громом гремить серед майдану і знову мають хустки й прапорці, і сяють радісні очі з-під брилика з синьою вуалькою...

II.

Вже було над вечір, як Корецький їхав удвох із жінкою додому. Вони були на майдані, аж поки скінчилося віче, потім, укупі з Яковенком, опинилися в редакції газети—Корецький трохи працював у їй, даючи туди дописи й невеликі статійки, а тепер пішов на збірку співробітників: мали обміркувати справу, як далі держатися. Постановлено було: стати цілком на той ґрунт, що маніфестом 17-го листопаду заведено волю слова, й не посилати газети на попередню цензуру. Корецький узявся перекласти по-українському й пояснити маніфест, щоб завтра-ж можна було його видрукувати й розіслати після-завтрього вкупі з газетою та й так пустити між люди. Яковенко ручився за друкарню, що вона не зречеться друкувати на підставі маніфесту,—він навіть уже забігав туди по дорозі і трохи поговорив там про це. Видимо було, що пресі належатиме у всіх дальших подіях величезна роль, ще більша, ніж досі... Корецький дуже добре розумів усе те й залюбки згодився пристати до роботи. Певний був, що трохи згодом вернеться знову до своїх школярів і цього йому дуже хотілося, але поки що—газета була справою перворядної ваги. Він мав у їй говорити переважно для села, і вимовив собі право писати по-українському.

Після цього Корецького закликали ще на одну збірку, але хоч і кортіло там бути,—дужче хотілося додому. І тепер вони їхали вдвох. Поштарський возик торохтів шляхом, малий хлопець поштарів то ляскав багатом, то щось мугикав собі під ніс. Таля оповідала про те, що діялося в їх дома й на селі, поки він був у неволі. Діти були здорові, вона також... Другого вчителя в школу досі не присилали й вона, як могла, сама справлялася з усією роботою. Це було й добре: коли-б прислано вчителя, трудніше було-б Корецькому вернутися на стару свою посаду. Ну, але завтра він школярів не побачить: довідавшись вже опівдні про маніфест, вона зараз пустила дітей додому, зробивши їм за-для такої події на завтра свято, а сама мерщій у город... Як ставилися діти до арешту свого вчителя? О, дуже добре! Він не може собі уявити, як дуже поширилася тепер свідомість у їх на селі. Пам'ятає, як перед двома роками зроблено трус у лікаревого сина-студента й арештовано його? Тоді темнота сільська казала, що він «хвальшиві бумажки робив». Тепер-же, як його арештовано, то по селу скрізь так і казано: «забрано, бо за мужицьку волю оступавсь». Діти-ж це чують... ну, та й дуже вони його, Євгена, люблять... Це, що він вертається, наробить їм багато радощів,—от він побачить...

Як їх організація? О, дух у їй чудовий! Було кілька збірок. Тричі збиралися в лісі на Петровій пасіці. Вона не на всіх збірках була, але це дарма: там тепер усім порядкує Петро. Такий, як і попереду, більш думає, а мало говорить, та кожне слово до діла. О, він знає, як треба порядкувати,—він ще дужче їх згуртував!..

І Яків... Такий талановитий хлопець, дотепний, тільки часто гострий і не тактовний. Дарма,—Петро все залагоджує. Він найсвідоміший і найнепохитніший за всіх буде.

— Знаєш, Якова та Йвана, Петренкового Йвана... їх кликано на допит—за тебе питалися... Чому саме їх, а не кого іншого,—ми не могли зрозуміти... Вони прегарно там поводитися і тепер тільки підсміюються з тих...

— А взагалі селяни як?—питався Корецький, нахилиючися до Талі і пригортаючи її до себе близько, близько...

— Слухай, поштар-же...—шепотіла вона, пручаючись.

— Він куняє,—сміючись одказав Корецький, цілуєючи її в очі.—Ну, то як-же взагалі селяни?

— О, в тому-ж то й сила!.. Наша організація... трьох десятків душ у їй ще нема... а зуміла пригорнути до себе все село... Тільки такі багатирі, як Семенюта, Старостенко, Карпенко,—тільки ті держаться окремо й вороже... вся біднота пішла за нашими... У громаді—куди наші, туди й уся громада... Бач, я-ж іще й не сказала!.. Яка я роззява!.. Недавно-ж уся громада постановила: вимагати, щоб тебе випущено й вернено в школу... Списали постанову й послали... Багатирі та їхні полигачі—чорносотенники—хотіли були протестувати, та громада так на їх загукала!.. Урвалася вже їм ниточка!.. Наші гору взяли... Ах, Геню!..

Голос у Талі радісно тремтів, як вона швидко про все це розказувала. Її справді обнімала безмірна ра-

дість—і того, що Євген вернувся, і того, що конституція, і того, що в їх на селі так гарно!..

— Ах, Геню!.. Розумієш ти? Тепер уже зовсім не те!.. Зовсім!..

І вона сіпала Євгена за руку, і все розказувала й розказувала, переливаючи своє почування і в його, примушуючи й його тремтіти радісним тремтінням. І враз серед оповідання засміялася, сама себе перепинивши:

— Ні, ти не знаєш... Просто диво!.. Степан Валюшний... ну, отой—Стукачів зять.. Розумієш, приходять колись... «Дайте мені соціал-демократичеську прокламацію».—«Нема, кажу, в мене соціал-демократичеської прокламації!» «Дуже погано»,—каже,—«треба, щоб була, бо наша партія за демократичеську республіку стоїть».—«А яка-ж ваша партія?»—питаю. «Як-то—яка? Наша соціал-демократичеська російська партія... До нас агітатор приїздив і завів у нас партію...» Думала, що побріхує, як звичайно... Розпиталася—аж ні. Служив він щось місяців зо два чи зо три в городі... чи на заводі, чи дворником десь,—не знаю доладу... Вернувся на село вже з книжечками, а тоді й справді за його слідом приїздив аж двічі агітатор, організував їх... На другій збірці було там кільки й наших... та вони не пристали...

Таля глянула на хлопця-поштаря, що дрімав на передку, і зовсім притулившись на груди до чоловіка, заговорила тихше:

— Був і в мене... той агітатор... Умовляв, щоб і ми до їх... Звісно, я кажу, що ні... А він усе впевняє: весь народ вже свідомо горнеться до соціал-демократизму і

незабаром, каже, ви опинитесь з своєю маленькою купкою зовсім самотними «за бортом...» Саме воно!—думаю собі...

— Багато-ж там людей?—спитався Корецький.

— Вони кажуть, що більш як сто... Але Петро довідався певне, що тільки сорок сім.

— Все-ж досить багато за такий короткий час.

— О, вони дуже рухливий народ! Бігають, метушаться, раз-у-раз у їх збірки, літератури багато...

— Не знаєш, хто там у їх?

Таля назвала декого.

— Так собі люди,—промовив Корецький.—Ну, та все-ж добре, що вони ворують людську думку.

— Та це добре... погано тільки, що трохи задираються з нами... А завзятий народ. Валюшний, дак той навіть таке каже: «Знаємо ми ваш парламентаризм!»—«Та що-ж ти знаєш?»—питає Петро. «Господство буржуазії»,—каже,—«а вас ми розкасируємо!»

Євген і Таля обое засміялися, уявляючи собі Валюшного з його витрішкуватими очима, з його наївною вірою, що над скарбами горять свічки вночі й через те він таки найде колись скарб, і з фразами про «парламентаризм» і «господство буржуазії».

Вже смеркалося. Вони їхали в темряві м'якою накоченою дорогою, близенько пригорнувшись одне до одного. Хлопець-поштар давно вже дрімав, похитуючись на передку, і коні сами собі бігли добре знайомим шляхом. Ось уже замигтіли перед ними вогники в вікнах ладинських хат, і незабаром вони в'їхали в село. По-

штар прокинувся, свиснув на коней, ляснув батогом, і коні побігли швидше.

Дарма, що буденний день, а на вулиці було чимало народу, найбільше чоловіків, і всі про віщось жваво розмовляли. Корецький зрозумів, що це—відгук сьогоднішньої події. Він-би залюбки спинився поговорити з ними, та додому тягло ще дужче. І вони швидко минали людей, здоровкаючися з ними. Дехто пізнав Корецького і в темряві чулися голоси:

— Дивись: учитель!.. Вернувся!.. Вже випустили...

Ось нарешті й школа. Та половина, де клас, темна, а друга, де їх квартира, дивиться великими освіченими вікнами. Їх дожидають.

Коні спинилися перед рундуком. Корецький перший збіг на східці й кинувся в хату. Спинився на мить, засліплений світом... Було повно людей... Стіл серед хати... самовар парує на столі...

— Євген Петрович приїхали!...—скрикнула, сплеснувши руками, наймичка, баба Химка.

— Татоцко приїхав!... Татоцко приїхав...—задріботіла маленька білоголова Ліда, в'ючися коло колін у батька.

Корецький ухопив її на руки, та й почав цілувати їй щоки, великі сірі очі, ручки...

Тоді спутив її додолу, натрапив на бабу Химку, поцілувався з нею, потім побачив перед себе сивобороде обличчя шкільного сторожа, діда Терешка, і з ним почав цілуватися... Враз почув поважний дитячий голос:

— Як це ти, татку, з усіма здоровкаєшся, а мене не помічаєш?

Шестилітній чорноголовий Володько заявляв претенсію за неувважність до його особи. Серед сміху покривджений вмить опинивсь у батька на руках, обняв його за шию... Держачи його на одній руці, другою Корецький стискав руки Петрові й Якову і цілувався з ними, а Володько вже пручавсь:

— Ну, тепер пусти: я-ж не маленький, щоб на руках сидіти.

Знову сміх...

— Ми вас тут уже давно дожидаємо,—казали гості.

— А ви-ж як довідалися, що я приїду?—спитався Корецький.

— Дак ми-ж у городі на мітингу були,—відказав Яків.—Ще й Іван Петренко з нами... Тільки він ще в городі зостався, а ми зараз вернулися додому після мітингу... Та вже все село знає, що вас випущено...

Ледви посідали за стіл,—почулася тупотнява в сінях і ввійшло ще троє товаришів: один, так само, як і Петро з Яковом, колишній школяр Корецького, тепер уже молодий батько, а двоє—старших хазяїнів з тих, що ходили на читання до вчителя й потім пристали до громадки. Знову почулися привітання. Таки посідали, заходилися пити чай... Говорили, уриваючи, перескакуючи від одного до одного, поспішаючись про все сказати... Петрові й Якову страшенно сподобався мітинг.

— От якби й у нас, у Ладинці, зібрати такий мітинг!—казав палкий Яків, і очі в його так і блищали іскрами енергії й радощів.—Як-би це добре було—розказати про все людям!

А Петро, завсігди мовчазний, так і сів увесь своїм

нечепурним тихим обличчям з глибокими сірими очима. Як звичайно, трохи горблячися над столом своїм міцним тілом, він казав:

— Треба!.. Дуже треба!.. Люди цікавляться... Дехто як вернувся з базару з города та як привіз звістку про маніфест, то зараз деякі кинулись до попа питатись: який там маніфест про волю вийшов.

— А що-ж піп казав?—спиталася Таля, наливаючи чай.

— Не знаю.

— А я знаю,—озвався Панас, один з старших хазяїнів, високий чоловік з підстриженою бородою:—Двое йшло—Демид та Корній...

— А, Демид!—перепинив Корецький.—А як його порубана рука? Загоїлася вже зовсім? Бо я тоді не вспів догоїти...

— Загоїлася—вже робить. Каже, що ви його знову на хазяйство настановили...

— А на читаннях буває?

— Ні, після вас ні разу не був.

— Шкода... Ну, то що-ж піп?

— Ну, то вони ото пішли, дак і я з їми: ану, думаю, послухаю, що піп казатиме. Каже: все те брехня, ніякого маніфесту нема.

— От такої!—здивувався Корецький.—Та невже?

— Та хіба-ж ви не знаєте, який він у нас?

— Та знаю; але щоб уже й маніфесту не признавав, то цього від його несподівався.

— І багатирі наші,—казав далі Панас,—не призна-

ють маніфесту; кажуть—то пани та «демократи» вигадали.

По хаті озвався сміх.

— Вигадали!.. Ну, вони дуже скоро побачать, що це не вигадка!..

Корецький почув, що щось дряпається до його на коліна. Це була Ліда—лізла з своєю найулюбленішою лялькою. Батько посадив її на коліна.

Знову загомоніли, але дівча все вовтузилося і штовхало батька.

— Що тобі, Лідо? Нащо ти мені ляльку даєш?

— Соб татоцко грався...

В хаті засміялися, але Таля поважно пояснила:

— Вона рада, що татко приїхав, і дає йому свою ляльку.

Батько дякував дочці й обіцявся конче погуляти з нею і з її лялькою, тільки трохи згодом. А Володько, стоячи навпроти, прихилившись спиною до шахви, поважно і трохи погордливо промовив:

— Татко не може гратися лялькою... Мужчини в ляльки не гуляються... Я таткові намалював книжку.

— Яку книжку?—спитався Корецький.

— Книжку зробив і всю малюнками змалював, щоб тобі було на що дивитися... Я завтра тобі подарую, бо сьогодні тобі ніколи... А не ляльку...—І потім додав, поглядаючи на Лиду:—Страшенно маленькі дівчата люблять лазити на коліна.

— Ну, ти, великий,—засміявся Корецький,—іди краще й ти сюди, до мене.

Великий спершу завагався, але не вдержавсь і собі поліз на друге коліно.

Баба Химка принесла вдруге нагрітий самовар і як вона його становила на стіл,—щось завовтузилось у Корецького біля ніг.

— Катай, Катай прийшов!—закричав Володько, скакуючи з колін.

— Собака вскочив: це-ж я двері кинула!—скрикнула баба Химка.

Величезний чорний пес радісно виляв хвостом, штовхав носом у коліна Корецькому і клав на їх свої товсті лапи.

— Не займайте його, не займайте!—кричав Володько Химці, що хотіла виганяти Катая.—Він прийшов поздоровкаться з татком!.. Мамусічко, дай йому булки... Адже сьогодні татко вернувся,—треба й йому булки!..

— І скибоцку... і скибоцку ковбаси!..—жебоніла Ліда.

Зчинився гамір і метушня. Нарешті Катая залишили в хаті, дали йому булки і скибочку ковбаси, і він розлігся біля ніг у Корецького, пораючися з своєю вечерєю.

Одчинилися двері і увійшов Іван Петренко ще з двома товаришами.

— Знаєте, що в городі робиться?—попитав він, ледви вспівши привітатися.

— А що?

— Ходять по городу якісь хулігани та й розказують, що це хвальшивий маніфест,—«домократи» вигадали... А вигадали на те, що хочуть землю щоб не му-

жикам, а щоб жидам досталася... бо всі демократи—то або жиди, або з жидами полигалися...

— Ну, та й дурниця!—вигукнув Яків.

— Он, кажуть, у «домократичеських» бумажках написано «равноправие євреєв», а землю щоб усім,—ну, значить і жидам... А ви знаєте, скільки жидів? То це тепер мужикові вдвоє менше припаде землі через жидів... Це вони нашим-же селянам, що в базарі були, розказують. Бач,—кажуть,—які жиди плодючі, а як дати їм землі, то й удвоє плодитися будуть; і не схаменеться мужик, як усю землю посядуть... а мужик тоді в найми до жиди... Цар хотів, щоб усю землю мужикам оддати, а демократи—щоб пополам із жидами... Це так селянам... А городським кажуть, що жиди вам торговлю перебивають та дурять вас, та десь за горо́дом наче-б то в ікону та в царський портрет стріляли... І поліцейські, чи що, якісь із тими хуліганами: так, кажуть, так...

— Оце вигадали чорт-віть-що!

— Треба,—кажуть хулігани, «жидів» і всіх «домократів» бити... і всіх тих, що за демократів та за ма-ніфест... погром треба зробити...

— Ну, ні,—погрому ми їм не попустимо зробити,—промовив Корецький.—Нам справді неминуче треба зібрати в Ладинці мітинг і все це людям вияснити.

Почали радитися, коли збирати. Завтра була середа, буденний день,—народ за ділом... Краще-б у неділю... Одначе, щоб якого лиха чорносотенці тим часом не наробили... Ну, гаразд—спробувати завтра після обід... Корецький уранці швиденько сходить на часину в ре-

дакцію, а Петро з Яковом оповістять про мітинг тим часом. Стали обмірковувати, як упорядкувати віче, хто й що там говоритиме...

Було вже пізно, як порозходилися гості.

Корецький залишився сам у своїй світлиці. Лямпа привітно освітлювала за столом всю цю захистну хатку, полиці з книжками... портрети письменників на стінах... велику гравюру в рямцях: Рафаєлева мадонна в кріслі з Христом на руках... білий Шевченків бюст на столі...

Корецький переступив у другу хату. Там стіл уже був порожній, діти спали й тільки біляву та чорняву голівки видно було з-під ліжників. Талі не було.

Він вийшов у садок і пішов стежкою. Ніч була свіжа, але не холодна. Далекі зорі мигтіли привітним промінням. Корецький пройшов аж до кінця стежки, туди, під великі дерева, де був ослінчик. Там, на тому ослінчикові, він побачив темну постать.

— Ти, Талю?—спитав він, підходячи.

Це була вона, але не відказала нічого. Сів біля неї і взяв її за руки. Враз почув, що вона хлипає.

— Талю!—злякався він.—Що тобі, серце? Ти плачеш?

Таля припала йому на груди й заплакала ще дужче.

— Талю, моє дороге серденько! Скажи, чого ти?

— Господи, невже-ж таки справді... справді?..—шепотіла вона крізь сльози.

— Що? Що справді?—питався Корецький, не розуміючи.

— Невже-ж таки справді нічого цього не буде?

— Чого?

— Цього всього... Цих тюрем... засланців... неволі... мук... шибениць... крові... І люди будуть жити вільно— як люди, не як раби... і як брати... і ніколи воно не вернеться?.. Ніколи?.. Невже ми дожили до цього?

І вона знову вся затремтіла з ридання. А він пригорнув її, гладив і цілував їй голову і, не почувуючи, як його власні сльози капали Талі на обличчя, казав:

— Не буде, серце, не буде неволі!.. Скінчилося її панування... Буде нове життя... вільне... братерське життя... щасливе...

І вони плакали вдвох сльозами великого щастя, сльозами намучених неволею і визволених невольників...

А вгорі над ними мигтіли зорі привітним сяєвом і теж, здавалося, казали:

— Не буде... не буде неволі!..

III.

Другого дня, тільки вставши, Корецький вийшов у шкільний сад. Громада дала до школи величенький двір— десятини з півтори, і за дев'ять років пробування в цій школі Корецький, працюючи то сам, то вкупі з школярами, зробив з того двору путящий садок. Молоді яблуні, груші й вишні вже третій рік добре родили і що-року на Спаса Корецький робив своїм школярам, що працювали в садку, маленьке свято, наділяючи їх садовою.

Він пройшов стежкою, поміж берегами зеленої росяної трави, аж до краю садка. Там кілька старих дубів та липа, що росли тут ще з давніх давен, робили гарний холодок,—тут він укопав столик з ослоном. Він згадав, як учора знайшов тут плачущу Талю, і весь учораш-

ній день ожив перед ним одразу. Як казка чарівний і дивний був той день... така казка, що перед нею блідли найфантастичніші з усіх казок, які він знав. Убогий па-рубок, що заходив у город, шукаючи роботи, і несподівано ставав там царем, не міг почувати й половини того, що чував він, Корецький, вийшовши несподівано з тюрми, щоб промовляти на вічу до визволеного народу!..

Він підійшов до краю саду, до тину. Зараз там починався яр, а по той бік його, просто саду, стояли півзруйновані будівлі старої цегельні. В одній з тих халабуд торік вони ховалися—він з Талею й дітьми,—як їх зненацька захопив дощ. Ішли від Петра й дощ ударив такий, що треба було зараз-же ховатися. Забилися в найдальший куток, де не протікало, і там сиділи, сміючися, на купці старої соломи. Яр тут робив коліно попід селом, попід горбами, і перія хат, видна відціля ззаду, теж робила коліно і здавалась величезною дугою, один кінець якої був школа, а другий, просто проти неї, геть далеченько, Петрова хата, з якої видно було сюди тільки покрівлю. Корецький стояв і дивився на село, потім знову пішов садом. Було тепло. Він позирнув угору на синє небо, на сонце, що вже височенько підбилося, і несамохіть почав проказувати:

Висне небо синє,
Синє, та не те;
Сяє, та не гріє
Сонце золоте.

— Ні, ще гріє!—подумав він, усміхаючись, і залюбки почував на своєму тілі його тепло.—Та й як би-ж

воно не гріло—тепер, коли невольникам засяла воля?—додав він і сам собі радісно засміявся.—Хоч природа й байдужна до наших радощів і мук, але тепер мусить же й вона радіти!

І, все ще всміхаючися, він широко дихнув запашним холоднуватим повітрям.

«Дышется легче, в три четверти груди...»—вихопився йому з пам'яті вірш Некрасова про закордонні вільні краї.

— А ми хочемо й будемо дихати на всі груди!—сказав він сам до себе в голос і знову засміявся.

Почув галас і гавкотню. Озирнувся до школи й побачив, що стежкою бігло троє: поперед усіх величезний чорний Катай; вчепившись йому в спину однією рукою, поспішався за ним Володько, а трохи далі швидкошвидко копотіла коротенькими ніжками білоголова Ліда. Катай з великої втіхи гавкав, діти верещали і всі втрьох бігли просто на Корецького.

— Чаю пити мама кличе!..—силкувався перегукнути Катая Володько.

— Цаю, мама!.. цаю, мама!..—пищала й собі Ліда.

— Гав-гав-гав!—додавав своє Катай.

Катай плигнув Корецькому аж на груди і вимазав його лапами, діти опали батька. Втихомиривши їх усіх, Корецький пішов додому. Назустріч їм уже йшла Таля,—її худеньке личко було все рожеве, вона трохи шулилась од сонця, що било їй просто в вічі, а біляве волосся здавалося золотим у сонячному промінні.

Сівши в хаті за стіл, Корецький знайшов на своєму місці зшиток з написом на першому боці друкованими

літерами: «Дарую татові Корецькому!» Це був зшиток Володькових малюнків: там були—все з підписами—і «татко, як він у школу йде», і «мамуся Ліду веде», і сам Володько, і баба Химка з дідом Терешком, і Катай—усі страшенно схожі один на одного, тільки Катай трохи одрізнявся од інших. Усі були вертикальні, а він горизонтальний. Корецький залюбки зостався б розглядати ці малюнки й базикати з дітьми, але вже був час іти в город, у редакцію. Нехотя взявся за шапку.

Але на порозі зустрів його Петро, зблідлий і за-турбований.

— Щоб тобі таке, Петре?—здивувався Корецький.

— Ви нічого не чули, Євгене Петровичу?

— Нічого... А що?

— В городі жидів б'ють...

— Та ні!..

— Я оце тільки з городу... Ходять хулігани з дрюч-ками, з ломами... Розбивають крамниці, все, що там є, розтягають, або трощать на гамуз... Жидів, які попадаються, б'ють без жалю... Я сам одного вбитого бачив...

— А що-ж поліція?

— Поліція... По городу кажуть, що вийшов дозвіл на три дні жидів бити... Поліція ходить слідком та дивиться... та сміється...

Корецький споважнів... Видима провокація...

— Та тут ще й у нас не без лиха,—казав далі Петро.—Вже з тих хуліганів кільки душ і до нас прибігло... Зібралися в Семенюти... Там уже з ними і Карпенко, і Старостенько, і Валюшний...

— Як? Валюшний?.. Та він-же...

— Еге, минулося!.. Тепер уже кричать усі гуртом: «Демократи хочуть землю в нас одібрати та жидам оддати,—не попустимо!» Ходять улицями, білий хлак собі почепили... Приїхав становий та їм назустріч: «А што реб'ята, какая сотня гору бере: красная чи чорная?»—«Чорная, ваше благородіє!» «Хто у вас тут первий зачинщик?» Вони всі:—«Учитель Корецький!» «Ви його провчіть, реб'ята!»—«Провчимо, ваше благородіє, так, що не буде й рясту топтати!» «Нет, зачем так,—штоб чого плохого не вышло: ви его только потрепайте хорошенько!»—«Та ми вже знаєм як: не буде більш не то на мітингах, а й ніяк говорити!» «Ну, как знаєте! Крепко держітесь... Ура!»—Тоді всі: ура! Він поїхав, а вони пішли під монополію та й стали там пити... Треба поспіщатися, Євгене Петровичу, а то щоб скоро й тут вони не були...

— Євгене, що-ж це?!..—почувся тремтячий голос; і Корецький побачив перед себе зблідле Таліне обличчя з широко розкритими очима.

Корецькому теж забило на мить дух, але він перемігся. Трохи помовчав і промовив:

— Талю, тобі треба забрати дітей і піти звідси.

— А ти, Євгене?.. А ти?..

— Я зостануся тут.

— Але-ж подумай, Євгене: вони-ж тебе вб'ють!..

— Не вб'ють... Я повинен бути тут, щоб спинити їх, умовити, втихомирити... школу зберегти... А ти йди!..

— Ні, в такому разі і я повинна тут бути, і я зостануся!

— А про діти й забула, Талю? Вони-ж можуть так

їх перелякати, що на все життя зостанеться...—промовив Корецький, показуючи на Ліду, що спокійно гралася з собакою, та на Володька, що вже прислухався до розмови.

Таля глянула на дітей і похилила голову...

— Але-ж ти!.. Ходім і ти з нами!—говорила вона, вхопивши його за руку.

— Не можу, моє серденько,—тихо відказав Корецький, помалу визволяючи в неї свою руку.—Не барися,—пожалій дітей!.. Иди до Петра... Візьми з собою Химку, хай вона понесе Ліду... А Петро проведе вас...

— Треба сповістити наших,—казав Петро.—Я вже до декого по дорозі забігав, та як на злість, тільки Якова та Панаса дома й застав... Василь та Дмитро в городі, Іван десь пішов... Треба ще до декого...

— Але поперед усього одведи їх...

Діти вже були готові,—можна було йти. Але Таля знов спинилася.

— Євгене! що з тобою буде?..

— Нічого не буде... Я їх умовлю... Ідять!..

Він поцілував жінку, дітей, що нічого не розуміли, і повів їх з хати в садок. Пішли не вулицею, а через яр. Корецький стояв на хвіртці і дивився їм услід. Підождав, поки яр перейшли раз, удруге і покрились за вербами на горобах,—тоді завернувся додому.

Дома нікого не було, бо й дід Терешко одпросився ще зранку за-для свого діла додому. Корецький пройшов у клас, обійшов його мовчки, вернувся назад у свою світлицю, пройшов і по їй, поторкав полиці з книжками... перейшов до Таліної хати, поглянув на дитячі ліжка, по-

торкав засув на вікнах... і схаменувся: чого це він ходе? Треба не ходити та дивитися, а подумати, щó робити.

Вернувся до своєї хати, сів біля столу. Він заспокоював Талю, але сам не був спокійний. Надіявся, що вмовить їх, але...

Якби були товариші з громадки, його учні,—можна було-б од погромників одбитися: певне їх уже не так багато... Але їх нема... та й оборонитися нічим—з готими руками не оборонишся... Ні, коли він чим пере-може, то словом... не словом власне, а всім своїм попереднім життям, усім, що він тут робив і зробив.... Адже громада не раз йому дякувала...

Так, громада... Але він матиме тут діло не з громадою, а з погромниками—з звичайними хуліганми або з людьми, доведеними до хуліганства брехнею про віддану жидам землю...

Ще й з п'яними... Що таким людям уся його попередня робота, все його життя?

Одначе, не можна-ж так зоставатися, треба-ж щось робити, приготуватися до боротьби!..

Приготуватися до боротьби... проти кого? Проти того народу, з яким укупі хотів стати за його право жити людським життям?

Ні, це не може бути!.. Щоб ті самі люди, з якими він дев'ять років жив, як свій, працював, які знають усе його життя і всю його прихильність до їх, щоб ці самі люди прийшли його розбивати?!.. Це щось не-людське, щось таке, що не міститься у його в голові, чого він зрозуміти не може. Це не може бути!

А в душі почував, що це бути може, певний був, що це наближається...

З улиці почувся гомін... Спершу тихий, потім усе дужчий та дужчий...

Устав, підійшов до вікна... Гомін побільшав, чути було багато голосів, але нікого не було видно за завороткою.

Корецький вийшов на рундук і відразу побачив, ступнів п'ятдесят од себе, стовпище.

Попереду, галасуючи, без шапки, розхристаний і видимо п'яний, швидко йшов високий худий чоловік з розкудланою білявою бородою. Він вимахував руками і раз-у-раз вигукував:

— Рішу!.. рішу!..

Це був Гаврило.—Корецький пізнав його. Зараз біля його йшов здоровий парубок у піджаку, з картузом на потилиці—Михайло старшиненко, розбишака й п'яниця. Далі сунула купка старіших і молодших чоловіків, теж видимо не тверезих—чоловіка з десяток. В руках у декого були ломаки, а вгорі над ними теліпався на дрючку білий хлак з написом, якого Корецький не міг розібрати. За ними, трохи віддалік, ще душ двадцять, а ще далі і по боках—дитинчата, зацікавлені надзвичайною подією. Вся юрба галасувала, ворушилася і швидко наближалася до школи. Корецький зійшов з рундука і став на землі.

— Он він!.. Он він стоїть!..—почулися голоси. Стовпище пішло тихше і спинилося за кільки ступнів од Корецького. Галас стих.

— Здорові були, люди добрі!—промовив Корецький.—А що скажете доброго?

Всі мовчали,—ніхто не зважувався відповідати...
Враз почувся голос із середини:

— А те скажемо, що не бунтуйсь!..

— Не бунтуйсь!.. Рішу!..—крикнув Гаврило і протяг обидва кулаки до Корецького.

— Хто-ж бунтується?—спитав Корецький.—Я стою собі спокійно коло своєї хати, а ви прийшли до мене з кулаками, з ломаками... Хто-ж бунтується?..

Стовпище знов замовкло, а Корецький говорив далі:

— Може я покривдив кого,—так скажіть, люди добрі! Кожен чоловік помиляється: може й я яку кривду кому зробив,—нехай скаже. От ви, Демиде,—озвався він до молодого ще чоловіка з темною борідкою і з ломакою в руці,—може ви що скажете? А як ваша рука? Чи не болить тепер? Добре робите нею?

Демид почервонів і ніяково заговорив:

— Та ні... спасибі вам... як ви вигоїли, то тепер усе добре роблю... Дай, боже, вам здоров'я!

— Хвалити бога!.. А з вас, Семене, вже не править Семенюта ті півсотні?

— Ні, я нічого... Спасибі, що поклопотались тоді в городі—не править...

— Кажіть же, люди добрі, кому й яку кривду я зробив?—питався знову Корецький.

— Та ні... Кривди од вас не знали... спасибі вам!.. Запам'ятали нас завсігди... То вже дякуємо...—загомонили серед стовпища окремі голоси.

— Може діти не так учив? Може навчав їх красти, пити, батьків зневажати?..

— Ні, за дітей спасибі... Діти нічого... Гарні діти виходили од вас...

— Та що ви його слухаєте?—скрикнув налазячи Гаврило, але його зараз-же спинили:

— Стривай, не репетуй!.. Дай чоловікові сказати!.. Ще поспіємо, коли що...

— Та що казать!—скрикнув сердито Семен.—Яка там кривда!.. Ніякої кривди од вас не було!.. Це нас збили та й годі... Маніфестом отим!..

— Маніфестом? — перепинив Корецький. — Гарний маніфест цар дав і сьогодні не треба нам ні гніватися, ні битися, а брататися треба. Такий маніфест, щоб не було знуцання з людей, щоб виборні з народу люди кращий лад завели...

— А землю?!.. А жидам землю мужицьку оддати, то не ви, прокляти демократи, вигадали?!—заверещав чийсь голос, і Корецький побачив перед себе перекривлене зо злости обличчя Валюшного.

— Жидам землю! Землю жидам!..—репетував Гаврило, соваючи кулаки.

— Люди добрі!..—почав був Корецький.

— Бий його, брехуна!—скрикнув старшиненко Михайло і, розмахнувшись з усієї сили, вдарив Корецького в висок.

Корецький схитнувся, але вдержавсь, ухопившись за штахетки.

Але ту-ж мить кулаки посипались йому на голову, на обличчя, на плечі.

Він підняв був руки, щоб захистити голову, і враз побачив перед себе по звірячому злобне обличчя Демидове, а в його руках високо підняту ломаку.

Корецький бачив, як вона мелькнула в повітрі, як упала йому на голову,—і враз утратив притомність.

IV.

Сонце дуже пекло в голову й він прокинувся.

Але сонця над їм не було, тільки голова горіла, мов її припікало літнє сонце. Хотів доторкнутися до неї, і почув, що руці боляче ворухитися. Таки звів руку, доторкнувся,—щось мокре й липке застигло в його на лобі. Глянув—і побачив на руці кров.

Силкувався зрозуміти—де він і що з ним.

Вгорі було небо, заслане сірими хмарами. Помалу пересувалися, то купчилися, то розлазилися—нудні й огидні. Дивився на їх і не розбирав, де вони взялися. Нарешті зрозумів, що він не в хаті, а на дворі. Збоку біля себе побачив штахети, торкнувся рукою вниз,—лежав долі. Здивований хотів швидко підвестися, але в голову стукнуло так, що впав назад і мусів кілька часу полежати. Тоді помалу підвівся й сів, зіпершись на штахети.

Глянув на школу й побачив побиті шибки. Відразу згадав усе: п'яне стовпище, кулаки, ломаку в Демидовій руці... потому мабуть був погром...

Сидів якийсь час, потім послідував і встав. У голову стукало, світ туманів у очах. Помалу, спираючися на бильця, зійшов по східцях на рундук і ввійшов через сіни в свою світлицю.

Просто перед порогом лежали черепки з кинутої об поміст лямпи і смерділа калюжа керосину. Розламана на шматки полиця валялася серед хати, а замість книжок скрізь було накидано купи роздертого, пом'ятого, потоптаного ногами паперу. Стіл жалібно похилився додолу, держачись тільки на одній нозі, а все, що було на йому—папери, каламар, рямці, бюст—усе в друзках лежало долі; і білі грудочки гіпсового Шевченка втоптано було в чорну калюжу з каламаря. Вся хата була закидана якомсь мішаниною шматків дерева, клаптів паперу, склянок, лика з роздертого матрацу і чогось такого, що його вже Корецький не міг і пізнати, чим воно було—таке воно було побите, знівечене, потоптане. Здавалося, ніби якийсь величезний страшний цій залізний помолотив усю хату на гамуз. Дуже щиро понищено було книжки—Корецький не міг побачити ні однієї цілої—тільки клапті та порожні поламани оправки. По всій хаті лежали великі картки з ілюстрованого Данта, а на купі побитих пляшечок з шкільної аптечки лежала частина «Історії культури»,—він пізнав її під малюнками. Переступаючи через увесь цей мотлох, підійшов до дверей у другу світлицю і саме на порозі побачив рямці з великої Рафаелевої Мадонни: зірвано її зо стіни, кинуто так, що вона одним кінцем зіперлася на поріг, а потім продавлено наскрізь чоботом. Чобіт оддавив голову дитині й Мадонні і позоставалися тільки скалічені безголові тіла. Корецький підняв малюнок, подивився й нащось положив його на купу потовченого мотлоху.

Тоді переступив у другу світлицю...

Здалося, що то сніг. Придивившись, побачив, що то

пух білий з розірваної подушки. Він укривав увесь поміст і купу уламків, що лежали долі. Два дитячих ліжечка залізних, поламані й покручені, скорчилися, як дві калічки, посеред хати, а шматки порубаних сокирою матрасиків розкидано було скрізь. На одному з шматків та сама лялька, що вчора приносила йому Ліда, лежала впоперек, розкинувши руки, але без голови; черепки з неї валялися біля стіни: певне хтось розбив їй голову об стіну, а тоді кинув. Комод лежав, вивернувши пробиту чимсь стіну, а шухляди з його валялися зовсім порожні. Порожня була й одержна шахва з вивраними дверками, але трохи пороздираної одержі де-неде валялося по хаті.

У кухню тільки глянув, проходячи проз неї—там була купа побитого череп'я. Вийшов у сад.

Зараз од вікон тяглися білі смуги пущеного на вітер пір'я. Далі...

Далі не було зовсім саду. Квітчані грядки витоптано—чорніла порита земля. Сила молодих дерев лежала викручена з землі, жалібно виставивши під холод осіннього неба ніжні обірвані корінці, перемішані з землею. Од більших дерев стояли самі стовбури з пучком гілок угорі, а знизу все було обламане, оббите ломаками, і купи гілок то з зеленим, то з пожовклим листом умирали коло кожного дерева долі. Тільки великі дуби й липа стояли незаймані; але від столика під їми зостався тільки стовпчик, а ослін був переломлений на двоє. Той самий ослін, на якому вчора, під зоряним небом, Таля й він плакали з радощів, що вже не буде більше неволі й мук, насильства й крові...

Проїшов далі і вийшов у хвіртку. Стежка від неї збігала вниз, в'ючися по кручуватих ребрах яру. Корецький пішов нею, помалу ступаючи. Побачив на стежці ніж з виделкою; трохи нижче блищав долі загублений грант з самовару.

— Певне несли сюди...—подумав Корецький.

Аж на дні в яру знайшов ще одну загублену річ: блакитненьку Таліну хусточку. Цю вже він підняв, спинився і дивлячись на неї, почав згадувати...

Таля... Що саме він мусить зробити... щось до Талі... Але що саме?.. Торкнувся рукою до лоба, знову почув кров і спустив руку...

Таля... Таля...

Ах, так!.. Треба довідатися, що з Талею, з дітьми...

Пішов швидко-швидко, деручися кручуватою стежкою вгору. Видрався скоро і стояв уже біля цегельні, але в голову знову застукало, почала обнімати млюсть. Боявся, що впаде, не хотів лежати тут і ввійшов у темну шопу. Хитаючися, пройшов аж до краю її, аж туди, де колись ховався з дітьми від дощу, і впав там на соломку, втративши притомність.

Два знайомих голоси:

— Та нема його тут,—казав один; і Корецький добре пізнав Валюшного.

— А, біс його батькові!..—Дали ми, брат ти мой, зівка!—одповідав другий, і це був старшинин Михайло.—Утьок уже! Треба було тоді вернуться до його та глянуть, чи тьоплий, чи вже захолов.

— Ну, так треба-ж було додому поодносити,—одказав Валюшний.

— Набрались бебехів тягти, а діло забули... Я взяв часи—і доволно з мене: буду я всяку дрянть таскати.

— А Захарко!.. Захарко!..—зареготався Валюшний.

— Хо-хо-хо!—додав свого Михайло.—І знам'я своє покинув та за самувар!..

— Та горо... ха-ха-ха!.. городами!..—не вгавав Валюшний.—А вода з його дзюрить!..

— Ну, брат ти мой,—дали чосу!.. Хоч і не добили, а дали... І попользувались наші... На мене піджак—як улив... А в тебе шапка як?..

— Прийшласть,—одказав Валюшний.

— Добра шапка,—похвалив Михайло,—на десять год стане... Чорт його знає—хтось гроші виняв з партаманету... Партаманет знайшов, а деньги якийсь сукин син уже витяг... А в учителя, должно, були... Ну, брат, пайдьом дальше!.. Пошукаємо ще... Ех, еслі-б найдіть: вже-б я його погладив по головці оцією залізячкою.

— Добрий шворінь...

— Пайдьом дальше!..

Вийшли. Помалу затихала хода...

Корецький зрозумів: вони шукали його. Але вже не було ні страху, ні бажання втікати, чи боронитись. Якась байдужність страшенна... і втома... Сон налягав на очі. Заплющив їх і зразу-ж заснув.

Прокинувся, як уже було зовсім темно. Вдивляючися в темряву, ледви помітив трохи ясніший клаптик хмарного неба, видний крізь двері в другому кінці шопи.

Підвівся і встав,—почував у собі силу. Голова не боліла вже так. Міг іти. Куди?

Відразу все згадав. Не знає, де Таля й діти і що з ними. Страх обняв його. Кинувся з шопи й вибіг під небо.

Глянув через яр на школу: ні одно вікно не світилося. Дома нема її,—мусить бути в Петра. Позирнув туди, де уявляв собі Петрову хату, але й там було темно. Невже він так довго спав, і це вже була глупа ніч? Хотів глянути на годинник, але не знайшов його. Згадав, що Михайло хвалився його годинником. А, он що: його шукають, можуть убити... треба бути обережним... Та все-ж мусить зараз піти до Петра, довідатися про Талю й діти.

Враз помітив по той бік яру, коло школи щось... щось, мов чоловік верхи... Він об'їздив сад, повертав коном туди й сюди. Потім десь узявся й другий такий, з'їхалися й тоді повернули назад та й покрилися у темряві.

Силкувався зрозуміти, що воно таке, та ніяк не міг догадатися. І враз його думки перепинив якийсь згук—жалібний, безнадійний... Він перебив тишу й потягся в повітрі довгою-довгою ниткою... Там, у темряві, біля школи....

— Гаву-у-у!.. гаву-у-у!..

Було стільки суму й одчаю, стільки болю в тому витті, що ставало моторошно. Корецький пізнав голос: це був Катай.

Покинутий, самотний—він плакав на зруйнованому дворіщі...

Він плакав... йому було жалко... А ті... а тим, що руйнували...

Але де-ж Таля? Катай побіг тоді з нею...

Швидко пішов, простуючи до Петрової хати. Пройшов до яру, де він завертає, зійшов наниз і знову вдерся просто до Петрового городу. Переліз через тині, плутаючись у якомусь посохлому бадиллі, пройшов до току, а з току фірткою в двір. У хаті не світилося. Гавкнув був собака й кинувся до Корецького, але, пізнавши його, зараз стих і почав лацтитися.

— А хто там ходить?—почувся тихо Петрів голос, і з-під хати одрізнялася темна постать і пішла назустріч Корецькому.

— Це я, Петре...

Петро кинувся до його, вхопив за руку і, не кажучи ні слова, повів назад на тік у клуню. Ввійшли в середину, Петро причинив двері й мовчки повів його серед темряви аж у найдавший куток.

— Сідайте тут!—промовив пошепки Петро й сіпнув Корецького вниз. Обидва посідали на снопи. Тоді, схилившись йому до вуха, Петро зашепотів:

— Прислано вас арештувати. Селом їздять козаки й шукають вас скрізь... Були вже в мене, в Якова, в Панааса... Кажуть: попадемо—живого не випустимо...

Корецький зрозумів тепер, що то за їздці були біля школи.

— А Наталя Миколаївна, діти—де?

— Не турбуйтеся... Вони живі й здорові...

— Та де вони?

— Одвіз я... в Гайки...

Гайки—то був хутір Таліного батька, заможного козака, сумежно з великим селом Грабівкою.

— Ми так надумали,—шепотів далі Петро,—що хоч Наталю Миколаївну тут і не займають, та все-ж краще їм бути, поки що, далі від Ладинки. Вони спершу не хотіли їхати,—все за вас журилися... хотіли вас шукати... Та я вмовив... Вони-б шукали, а за їми слідком козакі їздили-б... Та трохи таки, признатися, й прибрехав: сказав, що вас, зовсім не занято... що ви в лісі тепер... Вони повірили... Написали до вас записку... То це недавно тільки вернувся, одвізши...

— Спасибі, Петре!.. А діти не дуже налякалися козаків?

— Ні, нічого... Ліда не зрозуміла, чого вони, а Володько, як вони поїхали, сказав: Ну, я-ж їм покажу, як виросту....

— Наталі Миколаївни ніяк вони не займали?

— Ніяк... Вони, мабуть, і не догадалися, що то вона... І не питались нічого... Дуже вас побито Євгене Петровичу?

— Трохи... Тільки по голові дуже вдарено... Одначе—нічого... Що в школі?

— Усе погромлено... Поки я вранці одвів Наталю Миколаївну та кинувся по товаришах... поки туди та сюди,—прибігаємо, аж тут уже перейшла орда... Тільки дід Терешко ходить по хатах та плаче... Кинулись вас,—нема... Почали шукати вас, а тут і погромники шукають... Силкуємося так, щоб нас не помічали, щоб знайти вас та переховати, або може до лікаря... Ніде нема... Де ви були?

— У цегельні... в малій шопі...

— Чи ти ба!.. А ми побачили, що Михайло з Ва-

люшним вийшли звітля,—ну, думаємо, там вас нема... та й не пішли туди... У школі я познаходив деякі папери,—оддав Наталі Миколаївні...

— Де лист од неї?

— Ось... тільки світити тут не рука, щоб не побачили козаки: вулицями їздять...

— Правда...

— Вам треба з Ладинки кудись інде податися. Євгене Петровичу.

Корецький замислився...

— Нікуди, тільки до Києва... Бо там найкраще можу притулитися... Чи тепер пізно?

— Північ скоро.

— Поїзд уже пішов.

— Та вам тепер у город і не можна...

— Авже-ж!.. Треба пройти на Горобейку, там сісти... Верстов двадцять буде туди од нас?

— Та буде... Може трохи й більш... Дійдете?

— Дійду.

— Бо їхати воно помітніше...

— Авже-ж... Я й на вранішній поїзд не хочу, бо дуже помітно буде...

— Підождете до вечірнього?

— Еге. Тільки не тут... Краще я піду у ліс на пасіку твою.

— Еге, там безпечніше...

— Переночую в куріні й день перебуду, а ввечері й на машину.

— Зараз хочете йти?

— Та зараз... Тільки ти, Петре, дай хоч свого картуза, а то я без нічого...

— Я зараз...

Петро пішов, а Корецький остався дожидатися в темній клуні. Певна річ—на пасіці буде йому найкраще. Бджоли Петро відтіля вже перевіз, ніхто туди тепер не прийде, а коли що, то й у лісі заховатися можна... Од пасіки до станції Горобейки буде навіть ближче верстов на три...

Прийшов Петро, приніс картуза й свою чумарку. Чумарка прийшлась на Корецького саме добре, а картуза надіти було трудненько, бо голова боліла.

— А це попоїсти... Іжте!...

— Ні, це згодом... уже на пасіці... та й ідучи можна... А тепер нема чого баритися: краще я швидше піду.

— Ходіть—і я з вами.

— А тобі чого?

— Е, ні,—щоб я вже знав, що ви безпечно до катраги добилися... Там уже не так страшно, а по дорозі то хто його зна, як буде...

— То щоб і тобі впало,—цього хочеш?

— Та нічого не впаде... Піду!

— Ну, гаразд,—охітніше мені буде. Яром?

— Яром, не так помітно...

Вийшли з клуні, роззирнулись,—ніде нікого не було видко. Пішли знову городом, тоді вниз і побралися яром.

Петро йшов попереду, несучи вузлик, Корецький за їм, ішли мовчки, бо було небезпечно подавати голос.

Вгорі було хмарно, тільки де-не-де проблискували клаптики чистого неба і на їх сумно мигтіли зірки. Чорні боки яру здіймались високо, і внизу було зовсім темно. Згори трудно було-б їх добачити. Силкувалися тільки йти яко мога тихше, обережніше,—посувалися помалу.

І враз Корецький здригнувся.

-- Гаву-у-у!.. гаву-у-у!..—знову розкотилося серед темряви.

І весь час, поки вони йшли яром, важко й сумно пливли в повітрі заводи собачого плачу, і від їх ставало так безнадійно, що хотілося самому плакати, вити—як Катай..

З півгодини йшли яром. Дедалі він ставав усе менше й менше глибокий, боки в його нижчали і, нарешті, вибігали в поле вузьким ярочком. Озиралися полем. Корецький спершу нічого не побачив, але Петро торкнув його рукою й мовчки показав праворуч.

Там, геть далі, бованіла в темряві могила. При блідому світі від кількох зірок, довше вдивившись, Корецький побачив на могилі щось високе.

— Козак верхи,—прошепотів Петро.

Так! Ловлять його і вночі.

Треба вертатися назад.

Завернулися і знову пірнули в темряву глибокого яру.

-- До верб,—шепнув Петро.

Корецький знав цю дорогу. Яр викидав од себе гілку так само на поле, але там росли купками верби й так усякий чагарничок розкиданий був верстви на пів-

тори,—легше було сховатися і зайти далі від села, а тоді вже іншим шляхом завернутися до лісу.

Знову пішли тихо, обережно, мовчки. Дійшли до гілки, завернули нею. Тут їти було гірше, бо стежка була мало протоптана і раз-у-раз траплялися кущі. Доводилось їти дуже помалу, щоб не було шелесту й тупотіння. Вони доходили вже до краю, коли це враз почули над собою розмову. Двоє козаків їхало понад яром, наближаючися до їх. Поприпадали до землі й лежали мовчки, нерухомо.

— Долго еще будем ездить?—почувся голос просто над їми.

— Да чорт его знает... Должно удрал уж он...

— Проехать разве оврагом?

— Ну его к черту!.. Ноги лошади поломаешь.. Дайка огоньку, брат!

Чиркнув угорі сірник, блиснув світ, засмерділо тютюном...

Далі затупали знову коні, йдучи помалу, ходою. Корецький з Петром лежали, прислухаючись, як тупотнява й голоси затихали і нарешті зовсім стихли. Підождали ще з чверть години, тоді Петро торкнув Корецького.

— Лежіть тут!

І тихо-тихо поліз угору. Корецький бачив, як його темне тіло посувалося кручею і як, нарешті, його голова стала над берегом яру. Довго дивився там,—тоді вернувся так само обережно.

— Не видко вже нікого,—рушайте швидше!

І все-ж силкуючися робити яко мога менше шеле-

сту, вони вийшли з яру в поле. Корецький глянув навкруги—нікого не видно було ніде. Хіба хтось сховався. Нахилиючися і припадаючи часом до землі, пішли поміж купками чагарнику й верб і йшли так з верству—аж поки вибились на вільне поле.

Нічим не можна було ручитися, що й тут, на дорозі до лісу, вони не стрінуть козаків, але іншого способу добитися до лісу в їх не було.

Пішли швидко-швидко полем...

А навздогін за їми лунав далекий собачий плач, мов тужіння на руїнах розбитої школи...

V.

Дерева шуміли сумно й понуро, як налітав на їх вітер, а тоді затихали, шепочучи жалібно, мов на кого нарікаючи. Вітер часами хлюскав дощем у тонку горожену стінку, а як він затихав, дощ ляпотів по листю й по катразі одноманітним і докучним ляпотінням і здавалося, що йому не буде й кінця. Зобгавшись на соломі, Корецький дивився в темряву, слухаючи одностайний плюскіт настирного осіннього дощу. Було холодно, вогко й безнадійно сумно. Так безнадійно, що не хотілося вже ні жалітися, ні навіть кричати з болю, хотілося тільки зібгатися ще дужче, скулитися, як старий хворий собака під отаким дощем, заплющити очі, щоб уже нічого, нічого не бачити,—і вмерти.

Дев'ять літ праці!... Праці щирої, повсякчасної, такої, що всі її радощі й болі стали їх особистими радощами й болями. Навіть кохання їх, подружні справи—так тісно злучилися, переплелися з тією працею, що

все те творило одно ціле — часом гірке й тяжке, але разом з тим таке гарне, позолочене сяєвом радісних надій!...

І все загинуло!...

Спершу сам, тоді вдвох—вони вихохали кільки поколінь молодіжи, осяяної хоч невеликим світом знання й громадянської самосвідомости. Вони власним своїм прикладом, своїм життям завсігди силкувалися не різнити з тим, чого навчали людей; ішли завсігди, де тільки могли, на поміч усім, кому того треба було, ішли не через те тільки, що так веліла їм ідейна повинність, але й того, що їм любо було пірнати в народне море, заспокоювати болі; того, що вони любили цих темних, пригнічених тяжкою долею, людей і силкувалися виявити ту любов, як могли...

Може недобре? Мало?

Хто знає... Але з усієї сили—скільки змогли... І здавалося—не по-дурному. Здавалося, вже творили круг себе ясне коло людей, що живуть новим, кращим і вищим життям... Здавалося, що й ширша громада вже розуміла їх і виявляла свою прихильність... навіть недавно, вже як він у тюрмі був, постановлено добиватися, щоб його випущено й вернено в школу.

І ось—досить було нісенітниці, видимої дурниці про те, що хтось хоче мужицькі землі віддати жидам, щоб одразу все відмінилося, щоб цей страх мужицький—не впустити з рук землю—затуманів зовсім голови, забив усім памороки. І той самий Семен або Демид, що може двадцять разів зазнавав од його запомоги щирої братерської—словом і ділом—цей Демид підняв над

його головою ломаку тією самою рукою, що він, Корецький, вигоїв йому для чесної роботи!...

Чи може що бути страшніше, безнадійніше?

І хіба це з ним тільки? Он уже є звістки—Петро казав—про погроми в Києві й по інших городах. Скільки мук, скільки тяжкої титанічної праці й боротьби, нечуваних жертв во ім'я любови до волі й народу і ось—тільки блиснув перший промінь волі й надії на краще життя, той самий народ, во ім'я якого відбувалася та дивна боротьба, відповідає на цей промінь погромами, убиваючи своїх оборонців і прихильників та слухняно йдучи на налігачі за тими, що завсїгди водили його в тяжкому ярмі.

Віл під'яремний, тепер він виразно показує, що він раб не тільки споконвічний, але й довічний, безнадійний.

І сонце встане

І осквернену землю спалить —

згадалося йому. Тільки тоді, коли могуче сонце спалило-б цю осквернену землю, винищило-б кодро вічно похилених рабів і дало-б життя новій, не рабській породі—тільки тоді можна було-б чогось сподіватися. Але воно, сонце,—воно не прийде і не спалить, і все буде, як було: буде раб і пан, кров і погроми і кайдани!...

Якби нічого цього не було, якби він зостався в тюрмі або навіть заслано його на Сибір, хоч-би й на каторгу,—і тоді-б йому було легше, ніж тепер. І коли-б він умирав там,—і тоді міг-би вірити, що над його трупом таки засяє колись сонце волі й щасливого людського життя!...

А тепер—як він може тепер вірити?

Умерти, тільки вмерти, щоб не знати, не почувати цього!...

Дощ одноманітно, докучно хлюскав по катразі, дерева жалібно нарікали, мов хлипаючи стиха, і чорна безпросвітня ніч налягала на душу. Зобгався, скулився ще дужче й зацівів у невпинному, безмірному, тупому й безнадійному болі...

Не спав, хоча й не був притомний. Як опритомнів, сірий світ похмурого ранку вже зазірав крізь щілини в дверях. Устав і, хитаючись, вийшов з катраги. Дощу вже не було, але земля, ліс, небо—все було мокре, сіре, повите хмарами й туманами.

Тремтів, бо було йому холодно.

Десь далеко, в середині щось боліло тупо й гидко, але він уже знав, чого той біль; голова теж боліла, була тяжка, і не хотіла нічого розуміти. Сів на пеньку біля катраги, сидів тремтячи.

Помалу холод вертав йому свідомість. Пішов до кринички вмитися. На голові, з лівого боку, волосся запеклося в крові й зашкарубло, мов кора. Позмивав кров, де можна, трохи причепурились. Вернувся до катраги й надів Петрову чумарку, щоб зігрітися, але не міг.

Згадав за Таліного листа й витяг, щоб ще раз прочитати. Писала, що вона й діти цілі і здорові, прохала не турбуватися за їх і не одвідувати їх зараз, а їхати просто до Києва: певне й за нею є догляд, і його можуть у неї забрати. Через те саме й вона приїде аж у Київ—там легше буде побачитися й не навести на його слід... Раділа, що його погромники не заняли (це їй

Петро сказав), підбадьорювала його, силкувалася впевнити, що трохи згодом усе повернеться на краще...

— На краще!..—гірко всміхнувся Корецький.—Де вона цієї надії набирається?.. Коли становище таке безнадійне!... Краще! А він не може навіть ручитися, що не прийдуть погромники й до її батька, не погромлять і його, і не порозбивають ломаками голови Талі й дітям.

А він... він нічого не може зробити, бо коли-б навіть він пішов туди, до їх і боронив їх збройною рукою, то й це було-б їм тільки на гірше...

Застогнав з душевного болю, заскимлив, як Кай—там, на руїнах... готовий був рвати на собі тіло... хотілося вдаритися головою об дуб, щоб розбити її вже до краю, щоб перестала вона розуміти, щоб не стало серце почувати...

Заліз знов у катрагу, туди, в куток на солону, скупився й лежав...

Побачив, що на дворі пояснішало. Вийшов. На сході почало пробиватися крізь хмари сонце. Спершу зазначилося блідим матовим кружалом, то меншаючи, то розпливаючись, а далі блиснуло раз... удруге... сховалося, і знову блиснуло й засяло на чистому клаптикові блакити.

Сів проти сонця й почав грітися. Помалу входило в тіло тепло, а з ним потроху верталася й сила.

Вже було опівдні, як почув ходу—тріщали сухі гілочки під ногами. Вже наближалось; можна вже було розібрати, що йде тільки один чоловік. Нарешті, на про-

гайльовину вийшла людина з вузликом у руках, і Корецький пізнав Якова.

Парубок спершу не побачив учителя, бо той сидів за катрагою збоку, і покликав стиха:

— Євгене Петровичу!

— Я тут,—озвався Корецький.

Яків уже бачив його...

— Приніс вам обід...

— Спасибі!... Сідай!...

Яків положив вузлик під катрагу, а сам сів зараз же біля Корецького на купі мокрої соломи. Учитель пильніше глянув на його бліде обличчя й помітив, що губи в його почали нервово тіпатися і враз буйні краплисті сльози одна за одною покотилися в парубка по обличчю.

— Якове, чого ти?—спитався Корецький.—Що ще сталося?

— Ні, нічого,—одповідав, ледви вимовляючи, Яків.—Нічого...

— Чого ж ти плачеш?

— Був у школі.

І, зіпершися ліктями в коліна, він обхопив лоб руками і, так похилившись, тихо, мовчки плакав...

І Корецький почув, як і в його щось підкотилося до горла, так само почали тремтіти губи й перша пекуча сльоза скотилася по обличчю на холодну землю.

Сиділи вдвох, ученик і вчитель, і мовчки плакали...

Затихли. Обом стало мов трохи ніяково несподіваних сліз і обидва мовчали якийсь час.

Перший загомонів Яків—розказував, що тепер діється в Ладинці.

Погромники вчора величалися, піячили й репетували ввесь день, але сьогодні якось притихли й не вилазять із своїх дворів. Він стрів Валюшного на вулиці,—той одвернувся, похнюпившись, і швидко проскочив далі: сором було в вічі дивитися.

Уже є звістки про погроми й по інших селах. У Солтикові погромили й зарубали сокирою лікаря за те, що він «домократ», трохи не вбили вчительки, а тоді пішли й погромили пана; хотіли й його вбити, та заздалегідь утік. Тоді Солтиківці пішли до своїх сусід у Горобейку та разом з тими погромили й горобейського пана... Кажуть: «усі пани проти царя: виб'ємо їх до ноги, тоді вся земля наша буде». А пани побігли до губернатора, щоб послав до їх козаків.

А в їх з Ладинки козаки вже поїхали. Петро чув, як вони гомоніли проміж себе на вулиці, що вчитель, мабуть, уже втік поїздом. Може їх погнали вже туди, де панів громлять; а може згодом і знов наскочать, але все-ж хоч пару день можна дихнути без їх.

Усе товариство тяжко засмучене. Сьогодні збираються прийти сюди,—хочуть усі бачити свого вчителя...

А Корецький слухав його й од того щирого голосу ставало мов легше на серці, мов присипляла тая розмова огидний безперестанний біль у душі.

— Я вам приніс обідати,—нагадав Яків, показуючи на вузлик.

— У мене ще й те ціле, що Петро дав,—сказав, ледви всміхаючися, Корецький.

— То ви нічого не їли? Вже другий день? Та ви-ж охлянете!

— Не хотілося.

— Давайте зараз обідати, бо й я не обідав, а на полудень нам принесуть.

Він заходився хазяйнувати: розіслав рушник, порозкидав на йому їжу... Корецький почув, що й йому хочеться їсти, і справді став обідати...

Пообідали. Яків допитувався, чи болить рана на голові й радив лягти відпочити: адже вночі він не спав і знов ніч у вагоні їхати. Корецького справді хилила знемога. Ліг на соломі і швидко заснув твердим спокійним сном...

Прокинувся, глянув на небо кризь двері,—було вже нерано.

— Якове!—гукнув.

— Ми тут!—озвався той збоку.

Корецький вийшов і побачив з Яковом Петра й Панаса.

Вони прийшли недавно і дожидалися, що скоро й інші товариші понадходять. Справді—трохи згодом прийшов Іван Петренко, навіть з жінкою—веселою білявою молодичкою, колишньою школяркою. Сиділи гуртом і переказували що знали, про вчорашні події на селі, а Корецький розказував, що було з ним у школі. Нові приходили по одному, по двоє: треба було берегтися, щоб не помітили погромники цих сходин. Помалу посходилися... Не прийшло шестеро: двох зовсім не було на той час у селі, одного забули сповістити, а троє... не знати чого не прийшли... Та про їх не хотіли зараздумати...

Сиділи купкою й стояли, гуртуючися коло Корецького—все молоді щирі обличчя; старіших з бородами було тільки п'ятеро, а серед їх Панас, один з найприхильніших...

Петро говорив до Корецького, і його поважне, трохи старе обличчя ставало мов ще старіше від смутку, що й на його налягав.

— Оце ви, Євгене Петровичу, їдете од нас, а ми зостаємося... Як сироти... Сами винні: не догляділи вас як треба, не дали вам помочи... Так сталося, що й не схаменулися, а вже лихо набігло... Не гнівайтесь на нас за те, Євгене Петровичу!..

— Не гніваюсь,—тихо й щиро промовив Корецький,—бачу, що не можна було інакше...

— Та воно-б може й можна було,—одказав Яків,—якби ми були кращі...

— Та вже не вернеш!...—зідхнув Панас.—Тільки ви вже не думайте, Євгене Петровичу, що як воно так трапилось, то це через те, що ми перемінилися, не ті стали.. Ні, як уже ви нам показали стежку, то нехай хоч і колесом нас переїде, то ми свого не покинемо, будемо таки добиватися...

— Тільки ви навчіть нас,—казав далі Петро,—як нам без вас бути, як купи вдержатися й що робити...

— Все розкажіть, що робити!.. Як з чорною сотнею воювати!...—загомоніли товариші...

— І де ви будете, скажіть, щоб ми знали, як до вас добитися, коли треба буде...

І тоді почалася довга розмова про те—що та як треба робити. Держатися купи, ні в якому разі не різ-

нити, а дружно йти тим самим шляхом, що й досі... Не давати себе збити з того шляху нікому—пам'ятаючи, що поки не буде справжньої волі, доти нічого не можна зробити для добра народнього... Скрізь ширити такі думки, свідомість... Погромний чад оцей,—він мине, як і всякий чад... А як чад розвіється, визволені від його голови знову могтимуть розуміти добре слово. Корецький поясняв права, які списано в маніфесті, розказував, як добиватися, щоб усе те заведено в життя... Навчав, як знайти його самого в Києві...

Тісно купчилися коло його, пильно слухали, ловлячи кожне слово. Почували себе винними перед ним і хотілося спокутувати свою провину ще більшою, щирішою працею коло того діла, про яке він їм казав. Вірили в його; і огнем великого жалю, віри й надії сяли очі цим двом десяткам людей, зібраним коло свого гоненого вчителя—нишком, серед лісу...

Смеркалося, як почали розходитися.. Цілувалися на прощання, не знаючи, коли побачаться з учителем та чи й побачаться... Розходилися по одному, по двоє, щоб не помітили ворожі очі...

Мовчки дивився їм услід Корецький, як покривалися вони поміж деревами, і старе почування надії й сили вже починало гріти його своїми теплими хвилями...

Тільки Яків zostався з ним,—мали вдвох іти на станцію. Запалили трохи хмизу і при його світі написав Корецький кілька слів до Талі. Радив жити в батька,—поки проживе. Має в себе з сотню карбованців,—поки щò стане... Коли-б перемінилося так, що зоставлять її на вчительській посаді, і вона певна буде, що

безпечно вернутися в Ладинку,—то може буде й краще вернутися. Цілував її й дітей, казав щирі й ніжні слова, силкуючися вернути їй віру на краще життя...

Хмиз догорів і погас. Оддав лист Якову,—рушили в дорогу... Сім верстов пройшли лісом і полями без ніяких перешкод. А ось замигтіла вогнями серед темряви й станція. Корецький zostався стояти трохи віддалік, а Яків пішов купувати білета. Ледви вернувся з ним,—почувся гугіт: то надходив поїзд. Вже здалека пробивали темряву два його великі вогняні ока. Вони ближчали, насували і враз довгий змій, пихкаючи вогнем і димом, вирвався з темряви, і, грюкочучи й стогнучи, спинився перед станцією.

Стиснув Якову руку і, минаючи станцію, скочив Корецький у останній вагон. Зараз-же в куточку за дверима, коло вікна було місце. Корецький визирнув у вікно і трохи далі в темряві побачив самотну постать,—то був Яків. Поїзд свиснув і рушив. Перед Корецьким мелькнула парубкова постать, огні станції, і поїзд кинувся в темряву осінньої ночі.

— Але він винесе мене на ясний день... на ясний день здійснених надій,—думав Корецький.

І вже не почував у собі того тупого безнадійного болю гидкого. Все, що трапилося, здавалося тільки одним моментом з великого діла, а кінець його міг бути тільки один.. І хоч який болючий цей момент,—мусять пережити й його, щоб загартуватися до краю...

А поїзд линув могучим ходом, пробиваючи темряву...

ДРІБНИЧКИ.

У церкві.

Самотний умирав він у своїй похмурій, маленькій хатині.

У його не було ні сестри, ні брата, ні дружини вірної—і ніхто тепер не стояв у його біля ліжка й останнім земним словом не розважав останніх хвилин його життя, хвилин, що минали в муках, у передсмертному сконанні.

Усе життя йшов він самотний своєю стежкою праці і страждання. Нічия рука ніколи, здається, не стискала щиро приязно його спрацьовану руку, нічії очі, здається, не всміхалися до його з коханням. І він тепер умирав самотний, покинутий, і тільки чорні похмурі стіни мусли почувти його останнє зіздання, останнє передсмертне хрипіння в наболілих грудях.

Але ні... Було колись... Дівочі руки і його колись пригортали до серця, і він цілував колись дівочі уста. І досі він згадує це, і любить, як і тоді любив. Але-ж доля розвела, розрізнила їх... І він умирає самотний, покинутий...

Та сталося чудо. І вона, та, що з нею розрізнено його, пішла такою-ж одинокою тяжкою стежкою, як і він. І вона теж любила і тепер... Дочулась вона, що він умирає самотний, і давнє почування прокинулося з новою силою: кинула вона все і прийшла до його, як він умирав,—змучена, зістарена, але-ж люблячи.

І не самотний він умер...

Кохана рука йому очі закрила, кохані, колись пишні уста прошепотіли над їм останню молитву, любі очі заплакали щирою сльозою. І не самотний він умер у неї на руках...

І тепер у церкві я бачу їх обох. Він лежить у труні жовтий, як віск. Мука виявляється в його на обличчю, але ту муку покриває блаженний вираз щастя, щастя з того, що умер він не самотний, на коханих руках. Цей вираз застиг на обличчю.

Вона стоїть біля його простої дубової труни. І на її обличчю вже не видно того щастя. Бо вона не вмре на коханих руках, а вмре самотна, покинута...

Але вона молиться... Чого вона благає в бога? Чи щастя йому на тім, на иншій світі? Чи скорої собі смерті? Чи може молиться за всіх спрацьованих і обтяжених, таких, як вона та як він?

Хто вгадає!..

Незабаром рушить з церкви труна. Повезе її наймана шкапа до холодної ями на міському кладовищу. І жінка піде за труною, і кине на труну першу жменю землі. І він повернеться в землю, від землі бо взятий єсть...

І хуртовина замете нову могилку, як позамітала всі,

що вже насипано. І тієї жінки сліди з кладовища теж замете... А прийде час—і доля замете й останні, всі до одного, сліди її на білому світі.

І це буде тоді, як вона вмере самотна, покинута....

1885. XI. 27.

х. Кути на Харківщині.

В е р б и.

Тихо шумлять верби, старі, похилі, дупнасті вже, але рідні українські верби.

Що вони бачили, що вони чули на своєму віку? Багато вони чули, і багато бачили! Під цими вербами гралися й зросли он ті люди, що ходять тепер могутні й дужі. І навівали їм ці верби рідні думки, вливали їм у душу рідні почування і зробили цих людей могутними... й щасливими, може... Тихо, тихо шумлять верби, рідні старі верби...

Ох, верби! Але чому-ж вони, такі верби, над мою дитячою головою не шуміли, не навівали рідних думок, не надихали рідною силою, як я ще малий був, щоб і я зробився такий могутний, може й щасливий? Не шуміли вони надо мною, не шуміли!

Нащо-ж вони тепер шумлять, тепер, як уже пізно? Нащо вони тепер збуджують цю думку?

Ох, і плачу-ж я, плачу, та сльози даремні, навіки даремні!..

Верби! верби! чому ви надо мною не шуміли, як я ще малий був?

1886. V. 20. м. Тираспіль.

Квітка.

Її кохання боязьке було і тихе. Соромлячись, ховаючись, воно зростало як пролісок блакитний, що на провесні з-під снігу свою голівку ніжну піднімає. Уже давно вона кохала, і кохала мовчки, і не було у неї сили сказати все тому, хто серце взяв її навіки.

А він не знав того, він навіть не зважав на ту маленьку квітку, що їм одним жила і дихала. І так вони розсталися, щоб знову вже не стрінутись ніколи, і він забув її, життям новим узятий.

Але вона... о, ні! Вона його не забувала, бо не могла забути. І це тепер усе, що перш так глибоко ховалося у неї в серці, усе, що боязьке було й без міри тихе,— воно тепер одразу все устало й зайнялося, і соромливий пролісок блакитний, що ледви виставляв свою голівку з листу,—немов зробивсь трояндою рясною з барвами блискучими та пишними, але-ж і з колючками. Так тихий світ став полум'ям жерущим.

І, мукою великою розпалене з кохання, вже серце не благало тихо, тільки погляду єдиного ласкавого,— о, ні!—воно тепер вже домагалось гордо: його кохаю я, його до себе кличу! І хай він буде мій, навіки мій хай буде!

Але даремно, вмерло домагання горде не в час розквітлого, розпаленого серця: він не вернувся, вернеть його була несила.

Але вогонь палив її. І так, як та троянда, що без дощу, пекучим спаленая сонцем, надламаним стеблом

схилиється додолу, і сохне, і вмирає,—так і вона згоріла від огню з кохання.

Але-ж, як квітка пишна та,—вона й до смерти й пішла смерти вродою пишала...

1886. IX. 16. м. Херсон.

Вітер.

Вітер віє і стогне, квилить і б'ється об землю, в'ється над широким безкраїм степом. Він шукає собі простору, він шукає собі рідної сили, такої могутної й стихійної, як і він сам.

Він шукає тієї сили, що віяла колись од вільного степу, шукає високої тирси—і не знаходить нічого,—саму понуру поорану площину. І він бачить, що весь цей степ, колись такий вільний, такий безкрай і могутний, тепер лежить споганений і затоптаний людськими ногами. І немає місця, немає ступіня місця вільного, незганьбленого ганебною людською рукою.

І вітер бачить, що над усім царює чоловік, що він володар над усім, і лине до осель, і б'ється коло хат, і зазирає у вікна.

І він бачить цього всесвітнього володаря такого-ж пригніченого, такого-ж мізерного й затоптаного, як і той степ, що його він, володар цей, споганив і затоптав; він бачить змарнілі худі обличчя, згаслі очі, обшарпану одягу; він бачить чоловіка, зігнутого над тяжкою працею, що вбиває душу.

І вітер знову не знаходить тут сили, вільної, могутної, рідної йому сили, і знов хоче линути... але куди? Він не знає! Куди? Де та сила, що чоловіка зганьбила,

стоптала, у нівець обернула? Де ця стихійна могутна сила?

Її нема, бо чоловік сам себе зганьбив і споганив, бо він та сила, що себе сама зламала, роздавила.

І не знає вітер, куди йому летіти, і скиглить, і б'ється, і плаче, і нема йому притулку, нема йому спочину.

1886. XII. 11. м. Херсон.

Л і с.

Тихо в лісі, тихо... Вітер заснув, затих і тільки зрідка колишеться серед зеленого листя. Він колишеться й цілує листя, а воно тремтить і в'ється під його поцілунками. Але це тільки на хвилину, на одну малесеньку хвилиночку, а там знов усе засне, умре, ніде ніщо не ворухнеться, не стрепенеться. Тихо в лісі, тихо...

Тихо в лісі. Тільки над ним сонце горить рівним палючим світом на широкому безкрайому блакитному небі. Воно горить і посилає сліпучі хвилі свого ясного проміння, посилає їх туди, в ліс. І проміння падає на верховіття дерев, силкується досягти вниз у гущавину, аж туди, де кінчається цівка, і могутне коріння глибоко вганяється у сиру землю. Та густий ліс, щільно й дружно поспліталися його рясні віти. І не може проміння досягти вниз, а тільки відбиває-коливається на верховіттях, золотить і грає їх. А там, долі, тихо все, тихо...

І ліс стоїть. Він затих зовсім під палючим гнітом літнього півдня. Здається, нема в йому життя, нема в йому й іскорки життя.

Нема життя? О, ні! Він, могутний старий ліс, має цього життя багато, ох, як багато! Тільки прислухайся, придивися до його!..

Прислухайсь... А найкраще подивись на його тоді, як вітер ударить по йому своїм могутнім сизим крилом, ударить і зворухне його весь, од верховіття до коріння.

Здрігнеться ліс усією своєю велетенською поstattю і ревне-загуде тисячма голосів, і далеко розкотиться те гудіння. Кожен лист на йому тремтить і гомонить, кожна гілочка; а могутні товстелезні гілки аж стогнуть. Здається, то не світські велетні, захопивши всю землю, зчепилися між себе, гнуть, силкуються звалити один одного, і тріщать дужі їх кістки, і гучно розбивається повітря від їх нелюдських вигуків.

І часом чути, як який зістарений борець, з підточеним уже корінням, не вдержиться в бої, затріщить, похитнеться і починає падати. Довгими руками-вітами силкується він удержатись за дерева-товариші, але не держить зламана сила, і тяжко гупає він додолу всим своїм важким тілом, і розлягається той гугот по всьому лісі, гучно й коротко хряскаючи.

А тоді знов борня, знов ревіння й гудіння встає аж до самого неба, аж до тих чорних хмар, що похмуро й важко понависали над лісом, над усією землею, і так аж доти, поки втомиться вітер скіглити і ревити, і оббивати листя, і ляже спочити. І тоді вщухне ліс і тільки стиха й гнівливо шумить, або часом стрепенеться на хвилину, збурений тим гнівом, і знову затихне аж до ранку, до першого молодого проміння одвічного сонця.

О, лісе, лісе! Хто бачив тебе таким і тихим, і збуреним, хто прислухавсь і придивлявся до твого могутнього життя, кому ти кивав своїми вітами і переливав до його в груди свою дику незломну силу, той не може тебе не кохати, як милий свою милу кохає,—тебе і осяйного і похмурого, і тихого і гнівливого, але-ж завжди могутнього, завжди красою повитого!..

1887. м. Херсон.

Степ горів.

Підпалена необачною рукою, закурилася трава, золота змійка пробігла по стеблинках і тисячами, мільйонами вогняних язиків гукнуло полум'я до неба, бухнуло хмарами диму, і покотилася страшна вогняна завірюха широким простором, жеручи все, що стрівала на дорозі. Жалібно вмирили ніжні квіти, звивалась на вогні буйна тирса, ревом і криком сповняючи небо, біг, спотикався і вмирав у вогняних муках дикий звір і, безсило тіпаючи крилами, падав у полум'я вільний степовий птах.

Перебігло.

Безмежні простори лежали чорні—без іскорки життя. Смерть похмура мовчазна.

На спалений край полилися холодні осінні дощі, і покрило його мерзле снігове накриття—біле накриття над мерцем.

І дух смерти, линучи над краєм, величезними літерами писав над просторами одно страшне слово—*Руїна*.

То була *Руїна*—вона, наша *Руїна* після страшної цілонародньої пожежі—тієї, де зникло все: і ніжні квіти поезії, і величні високості науки, і все будівництва нашого власного, муками здобутого громадянського ладу.

Сльози безмірного горя спалили пожежі, кров, про-
литу за долю-волю, змили осінні дощі, останній рух
життя покрила білим накриттям холодна смерть.

І через увесь край страшний напис—*Руїна*.

І повіяла крилом завітчана Весна.

Водою-туманом узявся білий сніг; зачорніла з-під
його похмура пожарина. І тихо-тихо крізь неї прозир-
нуло одно, друге, третє... пробивалось, змагалось, сил-
кувалось зеленіти... молоді прорости...

І зазеленіли, і вкрили ввесь степ почорнілий, і весе-
лим килимом прослався він до синіх хвиль Козацького
Моря. Здригнувся степ, і дихнув широко запашним ди-
ханням, і засміявся. Сміявся могучим зеленим проро-
стом, сміявся темними байраками, сміявся синіми сму-
гами річок...

О, скільки голосів, скільки дивних: і ніжних і могу-
чих, і солодких і гострих голосів в одному молодому
хорі. До неба вони сягають божественною музикою, з
сонцем єднаються, пахощами повиваються, могутчою си-
лою у дзвони б'ють, у дзвони воскресення!

Ви чуєте їх—скрізь вони!.. Ось вони й тут озва-
лися, складаючи хвалу Поетові! Дзвенять до неба, зву-
чи осяйні дні щастя, звучи славу...

І не замовкнуть!

Це степ ожив!

1903 VIII. 28.

Шевченкова могила.

На замку св. янгола.

В одній з пишних світлиць ватиканських палаців, закрашених чарівною рукою Рафаеля, Мікель-Анджело та інших славетних майстрів, є дивний малюнок.

Величний язичеський храм, мармурові колони. П'єдестал, і високо на йому стоїть хрест з замученим тілом розп'ятого.

А долі на мармурових плитах, скинутий з п'єдесталу прекрасний римський бог. На шматки розбилося дивне тіло, відкотилась геть чудово-дивна голова, і нема вже прекрасного бога, тільки на весь пишний храм сяє кротким небесним сяєвом з високо поставленого хреста замучене тіло розп'ятого.

Новий бог, бог доброти й прощення, бог великої любови запанував на землі.

А біля тих палаців ватиканських є інший палац—похмурий замок з великою круглою баштою.

Його міцні мури старезні починаються в землі, і знімається він своїм верхом до сонцем осяяного неба, звідкіля злинула на землю та нова заповідь доброти й любови.

Унизу в землі—глибокі льохи, кам'яні ями. Там гинули поховані такі світла людської думки, як Джордано Бруно і такі невинні мучениці, як Беатріче Ченчі. Не на спокій довічний поховані, ні—на муку, на мордування страшно.

Понад тими льохами—папські покої. Стіни помальовано веселим малюванням: як Амур кохався з Псіхеєю, як залицялися стародавні боги й богині. Там на м'якому ліжку, серед принадного квітника обголених жіночих

тіл, одпочивав папа, прийшовши до свого міцного замку. Льохи були глибоко, і як там пекли когось огнем, ламали комусь кістки, рвали тіло кліщами,—сюди нічого не було чути.

А вгорі, під сонячним небом, мов злинувши з його сюди, стояв янгол з мечем у руці і боронив той замок і все, що в йому діялось, од кожного, хто смів зняти на його безбожну руку.

І я стояв біля того янгола і дивився на Рим, що широко розлігся перед мене масивами величних палаців, церков, монументів, стародавніх руїн і зеленими садами по краях.

І мені здалося.

Здалося, ніби ввесь Рим, а за ним і вся Італія, і всі країни за нею ближчі й далекі—повні таких замків і з них виходять люди на смерть. І по всьому безмежному простору палають тисячі інквізиційних огнів, їх червоне смердюче полум'я бухає криваводимними язиками до високого неба, разом зо страшними криками палених людей.

І янгол, стоячи на замку, боронив усе те, що робилося в Римі і по всій Італії, і по всіх країнах за нею ближчих і далеких, боронив од безбожної руки, що сміла-б знятися і погасити святі огні.

А там, у пишних світлицях ватиканських, серед величного храму сяло на постаменті тіло розп'ятого, і прекрасний римський бог лежав розбитий долі.

Розбитий... Навіщо?

1907. IV. 3.

Рим.

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПРОТЕСТУ¹⁾.

— У мене є справа, і дуже нагальна!—промовив нервово Крапленко, молодий русявий добродій, місцевий статистик і співробітник «Новин».

— Прошу!—буркнув господар, зручніше вмошуючись у широкому кріслі своїм дебелим важким тілом, щоб спокійніше було слухати.

Це було в п'ятницю на звичайних громадських сходинах. Було вже мало не десять годин вечора, і через те в кабінеті чергового господаря, лікаря Тишківського, зібралось чоловіка з вісім громадян, розсівшись по стільцях та на канапці.

Просивий товстий Тишківський одсапнувся, напрацювавшись в кріслі, і спитався байдужно:

— А що-ж там?

Худий нервовий Крапленко витяг з кешені число «Новин» і спитався, розгортаючи його:

— Панове, чи ви читали цей номер?

— Який?—моторно запиталася пані Чубчикова—немолода вже, але жвава, маленька й сухенька, з якимсь півдитячим, похожим на зморщене яблуко, обличчям.

¹⁾ Оповідання це за життя авторового не було друковане.
М. Г.

Вона підсувалася по канапці до Крапленка, бо він сидів аж із краю, і, соваючись та зазираючи в часопис, казала:

— Який? 201-й я читала: там фейлетон Голубина проти дрібно-буржуазного хліборобського елементу— дуже гарна річ!.. І стаття Гавронського там— дуже симпатична штука,— про те, що не треба за городом села забувати...

— Ну, вибачайте,— перепинив її Крапленко:— Голубин ніколи в «Новинах» не пише, а це Гавронського була стаття і не проти, а в оборону трудового хліборобського елементу, а Голубин не за село, а проти села писав у «Слові»...

— Ото-ж, ото-ж— Голубин... Дуже симпатична річ!..

— І як це у вас воно так,— зморщився Крапленко, смикаючи свою біляву вузьку борідку,— що й проти хліборобів дуже симпатична річ, і за роботу на селі дуже гарна штука!..

Крапленко вважав себе за безпартійного соціяліста, сварився з соціал-демократами, і його дратувало, як могла Чубчикова бгати в один жужм і «есдека» Голубина, і «народника» Гавронського.

Але пані не збентежилась ні трохи:

— Ну, то що? Кожен по своєму правий!..

Вона читала всі газети, які попадала, плутала всі партійні напрямки, і всі вони здавалися їй дуже гарні, бо всі були «опозиційні».

— Дак це те число?— спиталася вона в Крапленка.

— Та ні бо, Степанидо Матвіївно,— зовсім не те, а сьогоднішнє,— тільки оце прийшло.

— А що-ж там цікавого?—не вгавала Чубчикова, витягаючи свою коротку тонку шийку, щоб зазірнути в газетний аркуш.

— Та ну бо, Степанидо Матвіївно,—дайте-ж чоловікові сказати!—не витерпів чорненький Прісченко, секретар повітової земської управи, що раз-у-раз сперечався з Чубчиковою.

— Стривай, Стесю,—нехай Олексій Петрович сам розкаже!—торкнув пані за лікоть її чоловік—Семен Якимович Чубчик, апатичний довготелесий добродій з коротко й нечепурно підстриженою бородою.

— Дак я бачу, панове,—знов загомонів Крапленко,—що цього числа ще ніхто не читав, а тим часом тут є одна дуже важна річ. Ця річ—то оповідання якогось Рябченка—«Сьогочасний повістар».

— А що, хіба таке гарне?—запитався недбало Котовський, розглядаючи свої білі викохані руки з чепурно пообтинаними чистими нігтями—такі білі й викохані, що, здається, вони ніколи не бралися навіть до того пера, яким Котовський писав у тій канцелярії, де служив.

— Не літературною вартістю воно цікаве,—відповів Крапленко,—а своїм змістом, бо він зачіпає й нас.

— Нас? І-нас зачіпає? А то як?—почулися здивовані голоси.

— Може це щось таке, як от недавно в «Слові»—так наче оповідання, а описуються київські марксисты,—казала Чубчикова.—Наче-б то там є такий Степовський, а в того Степовського...

— Ну, от я так і знав, що колись таки та на нас

донос напишуть!—перепинив її Тройчатка, старий учитель гімназії з сірим хворобливим обличчям.—Ми таки дограємось!..

— Та що-ж ми такого робимо?—спитався господар.

— А от сходимось...—правив своє Тройчатка.—Хіба ви думаєте «їм» не досить цього? «Незаконное зборище» та й уже,—от і попрогнали всіх зо служби, а то й повисилали чорт зна куди!..

— Ну, ви вже такі страхи розказуєте!—махнув рукою чорненький Прісченко.—Сходимось та вечеряємо,—велике злочинство!..

— Та постривайте, панове! — перепинив Крапленко.—Ви-ж іще не знаєте оповідання—що саме в йому є. Знаєте, воно невеличке,—яких двадцять хвилин читання,—дозвольте, я вам його зараз прочитаю!

— Читайте! читайте!—згодилося товариство, а Чубчикова додала:

— Я вже знаю, що це буде так, як у «Слові»... Зовсім не донос, а так, як у «Слові»...

Почалося читання.

У коротенькому й недотепно написаному оповіданні розказувано про сьогочасного повістяра Хандолю, як він складає свої твори: відбившись од народу, не знаючи сам його сьогочасного життя, він пише про село з книжок: у одного автора позичить якийсь цікавий тип, з другого перефразує гарну сценку, за третім опише природу, і все це робить так зручно й хитро, що нема ніякої змоги довести, що це—плагіят; багато людей ще й хвалять автора, що такі в його свіжі та нові типи і сцени; а тим часом усе це несамостійне, все позичене.

Уся діяльність Хандолина цілком хижацька, а одначе він має ім'я, славу, повагу серед людей.

Крапленко дочитав. Усі сиділи який час мовчки. Нарешті Котовський, похитуючи ногою, закинутою на ногу, тим-же недбалим тоном спитався:

— Ну, але чим-же воно зачіпає нас?

Крапленко крутнув борідку. Він терпіти не міг цього недбалого тону, викоханих білих рук з чепурними нігтями і цієї закинутої за ногу ноги в новеньких модних штанях. Усе це його дратувало, найбільше-ж нога, що все ритмічно кивала лакованим носком жовтих черевиків. Але він стримався і нічого не сказав.

— Еге, і я не бачу—чим зачіпає,—одсапнувся товстий господар.

— Як то?—здивувався Крапленко.—Хіба ви нічого не помічаєте?

— Нічогісінько!—стиснув плечима Котовський.

— Але-ж тут так виразно!—відповів Крапленко.— Ну, от візьміть хоч прізвище: Хан-доля... Не нагадує воно вам нічийого?

— Нагадує! Нагадує!.. Я догадалась!..—скрикнула Чубчикова.—Назар Сто-доля!

— Ну, Степанидо Матвіївно, ну до чого-ж тут Назар Стодоля?—аж підскочив маленький Прісченко.— Хіба-ж Назар Стодоля письменник?

— Ну, авже-ж!..—почала була жваво Чубчикова, але зараз-же схаменувалась.—Ах, ні, це тільки про його самого... Ну, дак що-ж? Все-таки до літератури воно належить! Адже так, Семене?—запиталася вона в чоловіка.

— Мм...—мекнув той і трохи посовав довгою ногою.

— Так невже справді вам, панове, це прізвище нічого не нагадує? Хан-доля?—допитувався Крапленко.

— Анічогісінько!—промовив, стиснувши плечима, Котовський.

Всі інші мовчали, тільки господар невдоволено муркнув:

— А чорт його знає! Вгадай-же його!

— Хан-доля, коли хочете, то й Сто-доля, а там і не-доля,—скрізь, як бачите, слово *доля*; видима річ, що «Хандоля» мусить нагадувати «Недолю»... Ну, а тепер уже зрозуміло, на кого натякає автор.

— Тоб-то на Недоленка, чи що?—спитався Головківський.

— От що значить адвокат, юриста!—зрадів Крапленко.—Звук розплутувати судові справи, то зараз і догадавсь.

— Але-ж стривайте!—запротестував Прісченко,—так можна до кого хочете всяке прізвище притулити. Ви Головківський, а я до вас притулю Лобачівського, бо лоб—частина голови.

— Вибачайте!—відповів трохи образившись Головківський.—Коли я так казав, то я певно мав серйозні підстави до того, що казав, бо оповідання справді дає деякий матеріал до такого виводу.

— Який-же то матеріал?—не згоджувався Прісченко.—Узяв автор прізвище з п'єси Кропивницького,—у «Глитаї»-ж є Мартин Хандоля,—та й годі, а до Недоленка воно нічим не притуляється. Де-ж той матеріал? Покажіть його!

— А от покажемо!.. Треба тільки розглянути оповідання,—відповів докторально Головківський, розгладжуючи свою чепурну чорну бороду.—Треба провести паралель, бо там є дуже багато підхожого до Недоленка.

— Наприклад?—питався Прісченко.

— А наприклад от...—затнувся Головківський.—Наприклад е-е... Як воно там, Олексію Петровичу?—запитав він Крапленка.

— Та от: почнемо нашу паралель з обличчя. Про Хандолло сказано,—вичитав Крапленко:—«Мав чорні вуса й окуляри на підсліпих очах»,—адже-ж і в Недоленка чорні вуса і всі-ж ми знаємо, який він короткозорий і через те носить цвікера.

— Не вживайте бо галицьких слів,—зауважив учитель гімназії Тройчатка, що досі весь час мовчав.—Чому ви не кажете по-нашому: пенсне?

— Хіба цвікер то пенсне? — здивувалася Чубчикова.—А я думала, цвікер—то бриль, циліндр. А перія—галицьке слово чи наше?

— Галицьке,—відказав Тройчатка.

— Але звідки-ж воно галицьке? — запротестував Крапленко.—Скрізь воно вживається.

— Я в своєму селі ніколи його не чув,—доводив Тройчатка.

— Та ви-ж там уже двадцять або тридцять год як не були,—завважив Прісченко,—то й позабували, що чули.

— Хоч і не був, а не позабував!—не поступався Тройчатка.

— Панове!—озвався господар.—Облишмо ми поки галицькі слова,—це ми за вечерею поговоримо, а тепер давайте кінчати про Хандолю,—це діло важне.

— Так ось бачите,—знову загомонів Крапленко,—там окуляри, тут цвікер, чи то пак—пенсне.

— Ну, цього ще не досить!—сказав Прісченко.

— Буде й іще!—відповів Крапленко.—От слухайте далі. «Страшенно любить класичних авторів і все їх хвалить, хоча ледви чи коли їх читає»... Всяке-ж знає, як любить Недоленко і в розмові, і в своїх творах уживати латинських приказок.

— Вже-ж, це така відома річ!—потакнув Головківський, а Чубчикова додала:

— Аж негарно! І нащо цей класицизм, коли вже давно доведено, що реальна освіта краща!

— Це ще питання, — завважив Тройчатка. — Без класиків не може бути гармоничного розвитку.

— Це ви того кажете, що сами вчите в класичній гімназії,—кинула Чубчикова.

— Вибачайте!—сердито відказав Тройчатка, — я кажу це через те, що воно правда, і на мою думку зовсім не треба реальних шкіл.

— А як стоїть справа з нашою реальною школою?—запитався Котовський у Головківського, думського гласного.

— Я недавно бачився з головою,—каже, що відповіді з міністерства й досі нема.

— А що, як його здоров'я?—спитавсь Тройчатка.—Мені казав Яблонівський, що він хворий був.

— Панове! Панове!—знову закликав Тишківський,

що з обов'язків господарських мусів бути й головою сьогоднішніх зборів.—Кінчаймо вже з оповіданням!

Крапленко знов узявсь до газети:

— Далі: «Писати Хандоля міг скільки хотів, бо мав тільки одну роботу: одержувати ренту»... Розумієте: натикання на те, що Степан Іванович оддає свій маєток у посесію.

— І справді воно виходить дуже підхоже до Недоленка,—згодився Тройчатка.

— Він! Він! Цілком він!—скрикнула, заходивши по хаті, Чубчикова.

— Та тут іще багато є такого, що зовсім наче з його списано. От слухайте!..—почав знову Крапленко.

— Та й з того, що ви прочитали, вже видно, куди стріляє автор,—промовив господар.

— А хто автор?—спитався Котовський.

— Рябченко якийсь.

— Що то за пан?

— Не знаю.

— А я знаю! Я знаю!..—не вгавала Чубчикова.

— Ви знаєте автора?—зацікавилися всі.

— Я автора не знаю, але я знаю, що це такий чоловік, що Недоленка знає.

— Ну, це ми знаємо й без вас!..—буркнув Тройчатка.

— Слухайте, панове!—докірливо заговорив Прісченко.—Невже-ж таки ми можемо на підставі таких дурниць притулити цю нісенітницю до поважного письменника, недавнього члена нашої громади, якого ми всі знаємо? Та це-ж негарно, не годиться так робити!

— Вибачайте, добродію!—знов образився Головківський,—чого ви нам мораль читаете? Хто-ж із нас може хоч на хвилину подумати про високоповажаного Степана Йвановича, що це про його написано правду?

— Авже-ж! авже-ж!—загомоніли всі,—ніхто! Де-ж таки?!..

— Коли ми про це говоримо,—казав далі Головківський,—то тільки через те, що нас обурює цей нікчемний писака, який смів написати пасквіль на високоповажаного діяча, громадянина нашого городу й нашої громади, якого ми всі радо в себе вітаємо, як він хоч на короткий час зазирає в гостину до нас... Образа такому діячеві є образою й нам, його товаришам і землякам, нам, що так високо становлять його оригінальний талант, яким він закрасив наше письменство, в якому його твори блищать, як самоцвітні дорогі перли всіма кольорами, на втіху нам і на славу в потомстві!.. Ні, ми говоримо про це через те, що даємо волю справедливому почуванню обурення проти таких недостойних порядного чоловіка вчинків, як цей пасквіль!

— Так! Так!—палко озвався Крапленко.—Обурення! І ми мусимо запротестувати!

— Авже-ж! Авже-ж! Запротестувати! Та ще й якомога гостріше!—бігала по хаті Чубчикова.—Пошлемо лист у газету! Написати, що мабуть пасквілянт сам так робить, а на Недоленка тільки звертає!

— Ні, постривайте, Степанидо Матвіївно,—перепинив її поважно адвокат,—так не можна писати,—це треба виробити добрий і пристойний текст.

— Хіба я що непристойне казала? — образилась Чубчикова, але на це ніхто не зважив.

— Слухайте, панове, — повагом загомонів господар, — та чи треба нам протестувати?

— Я думаю, — вхопився за ці слова Прісченко, — що зовсім не треба. Раз, що воно, як на мою думку, зовсім не натякає на Недоленка, а друге, — хоч-би й натякало, то хіба-ж варта протесту кожна нісенітниця, що якийсь дурень ляпне?

— А, ні, так не кажіть! — докторально відповів адвокат. — Честь людська — то великої ціни річ, то коштовний перл... е-е... діамант, якого треба завжди оберегати. Ми повинні оступитися за нашого земляка й товариша, щоб могли ми світлим оком дивитися йому в вічі, як він приїде знову до нас гостювати.

— А вже скоро й приїде, — завважив господар, — бо звичайно він так у цьому місяці приїздить.

— О, то треба нам не баритися! — сказав Крапленко. — Треба зараз-же написати протест та й послати його до «Новин».

— Давайте писати! Беріть папер, Олексію Петровичу, та й пишть! Гуртом напишемо! Гуртовий протест, — хай буде й гуртова редакція.

— Сідайте сюди! — сказав господар, пускаючи Крапленка на своє місце за стіл.

— Ну, то що-ж писати? — спитавсь той, сівши й держачи перо над папером.

— Пишть так: — запропонував Тройчатка: — «Високоповажаний пане редакторе! Надруковане в вашому часопису оповідання д. Рябченка «Сьогочасний повіс-

тяр» видимо нагадує всім відомого повістяря д. Недоленка, а тим часом...»

— Е, ні, так негарно!—сказав Головківський.

— Ну, то вигадуйте ви!—відказав незадоволено Тройчатка.

— Може-б так—озвався Котовський, граючися елегантним ланцюжком од годинника:—«Прочитавши в Вашому вельми шановному часописові...»

— «гидкий пасквіль на Недоленка, ми обурюємося!..»—перехопила Чубчикова.

— Будьте ласкаві, не перепиняйте, Степанидо Матвійвно, а то от я вже й забувсь...

— Панове!—запропонував господар,—мені здається, що так ми ніколи не напишемо цього важного документу. А ліпше перейдімо ми до другої хати, а тут хай лишаються Олексій Петрович та Карпо Григорович,—він кивнув на адвоката,—вони дуже добре проаналізували оповідання, то вони найкраще напишуть сами собі й протест. Ми їм не будемо перебивати, а потім вони прочитають нам написане, а ми тільки гуртом проредагуємо його та й уже.

— Чудово! добре! згода!—загомоніли всі, раді, що збулися клопоту, і, випростуючись од довгого сидіння, почали переходити до другої світлиці.

Громадяни сиділи вже за вечерею, як Головківський з Крапленком принесли свій протест. В йому стояло:

«Високоповажаний Добродію, п. Редакторе!

У числі 227-му Вашого шановного часопису надруковано оповідання д. Рябченка: «Сьогочасний повістяр». Невідомий нам автор цього оповідання, в особі свого

героя, літерата Хандолі, безперечно, хотів змалювати всім добре відомого й високоповажаного письменника, якого ім'я, шануючи його, не будемо тут писати. Що ми не помиляємося, видно ось із чого:

1. Високоповажаний письменник живе в Києві, також і Хандоля.

2. Високоповажаний письменник, має чорні вуса і окуляри, також і Хандоля.

3. Високоповажаний письменник часто цитує класичних авторів, також і Хандоля «страшенно любить класичних авторів».

4. Високоповажаний письменник одержує ренту з свого маєтку, також і Хандоля.

5. Високоповажаний письменник друкує свої твори завсіди великими форматами, також і Хандоля, марючи про видання своїх повістей, уявляє собі «товсті томи in octavo і навіть кварто».

6. Високоповажаний письменник має в своєму прізвищу, яко складову частину, слово, що є і в прізвищу Хандоля.

Ми могли-б навести ще багато паралельних рис, але—сподіваємося—досить і цих, щоб видно було, на кого натякає автор. І в той-же час він надає своєму героєві вчинки хижацько-плагіаторські. Ми, знаючи добре Високоповажаного Письменника, його творчість і життя, з цілою силою протестуємо проти цього, цілком безпідставного й нечесного, обвинувачення і можемо тільки недоглядом вияснити собі, що Ваш шановний часопис міг надрукувати пасквільне оповідання д. Рябченка, недостойне порядного чоловіка й письменника».

— Чудово! Дуже добре!—загомоніли громадяни.

— От я тільки викинув-би слово «пасквільний»,— сказав господар,—щоб, знаєте, не так гостро було.

— А я думаю, що зовсім не треба викидати,—заторохтіла Чубчикова.—Навпаки, треба ще так написати: «оповідання такого пасквілянта, як Рябченко...»

Зчинилася спірка про слово «пасквільний» і, врешті, більшістю голосів викинено його. Зроблено ще кілька дрібних виправок і рішено, що завтра Крапленко перепише це і всім дасть до підпису.

— Я не підпишу!—уперто не згоджувався протестант Прісченко.

— От таки Дмитро Васильович ніяк не хоче згодитися з громадою!—докірливо сказав Трійчатка.

— Нащо я буду згоджуватися, коли це все дурниця!—відказав Прісченко.

— Як-же-то дурниця? Хіба громада робить дурниці?—велично запитався Голоківський.

— А то не буває?—відказав йому Прісченко питанням.

— Панове! Панове!—перепинив господар, побачивши небезпеку,—ви забуваєте, що ми всі вже трохи під'їли, а Олекса Петрович та Карпо Григорович досі голодні. Поговоримо спершу з вечерею, а потім уже будемо сперечатися про що хочете. Карпе Григоровичу, вам дозволите білої чи вина?

— Білої, білої,—щоб ґрунт був!—попрохав Голоківський.

Усі заговорили з вечерею...

Минуло два тижні.

Була п'ятниця, і громада знову зібралася на чергові збори в Головківського.

Зараз-же спочатку розмов господар сказав, що Недоленко вже приїхав до своїх родичів, був у його і в Тишківського, і вони його закликали на сьогоднішню збірку.

— От і добре! Чудово! — загомоніли громадяни, а Крапленко додав, кладучи на стіл газету:

— А я позавчора відібрав число «Новин», де надруковано наш протест.

Хто ще не читав—кинулись перечитувати свій лист і кожне додивлялося підпису.

— А ви таки не підписались!—докірливо промовила Чубчикова до Прісченка.

— І добре зробив!—одбуркнувся той з кутка, де він сидів, не рушачи з місця.

— І зовсім недобре!—задриботіла Чубчикова.—А я дуже рада, що я перша знайшла, що Хандоля—Стодоля—Недоля—це одно, бо скрізь *доля*.

— Вибачайте, Степанидо Матвіївно,—перший знайшов це я!—зауважив Крапленко.

— От і неправда! Ви тільки принесли газету, а я догадалась, про кого це написано. Адже так, Семене?—вдалася вона до чоловіка.

— Мм.. еге...—відповів той.

— Ну, панове, годі там сперечатися, хто перший, хто останній,—усі ми зрозуміли, як покривджено нашого високоталановитого письменника, і запротестували.

— Еге, запротестували!.. А ви ні!—усе в'їдалася

Чубчикова до Прісченка, а той ледви вже вдержувався, щоб не вилаяти її.

Дзенькнув дзвоник, господар сам пішов одчинити, прихиливши двері з кабінету. Почулася розмова, привітання.

— Він!—промовив Тишківський.

Відчинилися двері і ввійшов товстенький добродій з чорними вусами та з цвікером на носі.

— А, Степане Йвановичу!.. дуже-дуже раді вас бачити!.. Спасибі, що завітали до нас!.. Просимо!..—загомоніли навкруги, товплячись навкруги Недоленка та стискаючи йому руку.

— Дуже радий... еге... еге... дуже!..—говорив Недоленко здоровкаючись і якомсь ніяково всміхаючись, але цього усміху ніхто не помічав.

— Прошу сідати!.. Осюди прошу!..—повів господар почесного гостя на почесне місце посеред канапи.

Гість сів, посадали й інші, і всі почали розпитувати Недоленка про Київ, про те, що там діється, про нові писання Недоленка й т. и. Він якомсь невесело відповідав і раз-по-раз скидав свого цвікера, протираючи в йому шкляночки, та відсапувався. Нарешті господар урочистим голосом почав:

— А ми, дорогий Степане Йвановичу, хоч і живемо не в одному городі з вами, та все-ж ваш образ завжди з нами і ваша письменницька слава дорога нам, ніби своя власна. От через що всі ми... мало не всі... гм, гм...,—і промовник злегка зирнув у куток, куди знову заховався Прісченко,—були вельми обурені з того неладного оповідання безсоромного пасквілянта й за-

ложили свій протест у часописі «Новини»,—оце він, коли не читали ще...

І він подав Недоленкові газету, але той не взяв її. Він нервово потер пухлою рукою лоба, що вже починав лисіти, потім знов скинув і надів цвікера і, врешті, заговорив якомсь трохи нервово:

— Читав... еге... Звісно, я дуже вдячний... Еге, дуже вдячний за таку до мене прихильність... Щира прихильність така дорога річ... і так не часто стрівається... Одначе тут... бачите...

Він спинився, вийняв хустку і втер спітнілого лоба.

— Тут, — заговорив знову, — трапилось — сказав би — непорозуміння... Еге, деяке непорозуміння.

— Непорозуміння?—здивувався господар. — Яке-ж то?

Всі затихли, повпивавшись очима в Недоленка.

— Бачите...—почав знову той, раз-у-раз спиняючись і плутаючись,—так йому ніяково було говорити.— Цей д. Рябченко, автор оповідання, молодий ще чоловік... тільки ще почав у літературі... Може він ще не вміє писати, це так, але... Це, бачите, мій особистий знайомий... Він мені давав читати це оповідання... Я навіть трохи справляв його...

— То виходить...—почав хтось і увірвав.

— Ото-ж виходить—це зовсім не про мене, зовсім не про мене,—говорив далі Недоленко, і його голос тремтів, як струна.—І нічого там нема зо мною спільного, до мене підхожого... Нічого!.. Це непорозуміння, дуже прикре непорозуміння... Через те прикре, що молодого автора ображено... Він навіть посварився зо

мною через це... Наговорив мені всяких дурниць, обвинувачує мене в зраді, ніби то я сам призвів так, що той протест надруковано... А я...

Враз голос Недоленкові увірвався. Він знову почав нервово втирати лоба хусткою. В хаті запанувала тяжка; гнітюча тиша. Всім було ніяково, і де-далі ставало ще гірше. Чубчикова втягла свою маленьку зморщену голівку межи плечі і знишкла в куточку; Тройчатка насупився, як звір; Крапленко крутився на місці, мов його що припікало і смикав себе за вузьеньку біляву борідку; Тишківський застиг, кумедно роззявивши рота; а на обличчю в господаря панувала безмежна безнадійність. Тільки Чубчиков дививсь так само апатично, як і попереду, та Котовський спокійно придивлявся до ритмічних рухів носка в свого черевика, яким він хитав, закинувши ногу за ногу. Врешті господар спробував озватися:

— Високоповажаний і дорогий Степане Івановичу!..

Але ту-ж мить Недоленко й собі загомонів, перепиняючи його:

— А я... Ви зрозумійте-ж—яке тепер моє становище!.. Усі думають, що це про мене!.. Еге, що це мене там змальовано... що це я обкрадав інших письменників... Зрозумійте моє становище!.. Зрозумійте, щоб ви... ви... мені зробили!..

Недоленко зірвався з місця, в його голосі чулися сльози й злість.

— Ви... ви мене осоромили!.. Ви мене плагіатором ізробили!.. Двадцять п'ять років... от уже скоро двадцять п'ять років працюю... був чесним письменником,

а тепер ви мене злодієм... Ювілей!.. Гарний ювілей справили!...

Він аж вигукнув ці слова й вибіг наперед хати, весь тремтячи. Всі мовчали, втупивши очі в землю.

— Високоповажаний і дорогий Степане Івановичу!—знову озвався урочистим голосом господар.—Ми це робили *bona fide*...

— Ах, що мені до того!..—перепинив знову Недоленко.—Хіба мені від цього легше?..

— Але-ж...

— Вибачайте!.. Я не можу... у мене сьогодні... я знервований... я недужий. Вибачайте!.. Бо це, це... на весь вік ганьба!..—вигукнув він злим плачущим голосом і вискочив з хати.

Господар побіг за їм. Крізь прихилені двері чути було, як він силкувався заспокоїти розгніваного, а той нервово все відповідав:

— Ні-ні, не можу... Де мій парасоль?.. Не можу... Вибачайте!.. Де мій парасоль?..

Видимо парасоль знайшовся, бо незабаром почулося, як одчинилися й зачинилися двері, і зараз-же господар увійшов знову до кабінету. Всі ще сиділи похнюпившись. Головкивський став серед хати, розставив руки, і поважно й виразно промовив:

— І хто-б міг цього сподіватися?

І враз, утративши всю свою поважність і забувши, що він господар, адвокат кинувся мокрим рядом на Крапленка:

— Це все ви, ви з вашою газетою! Якби не ви, то нічого-б і не було!

— Це оригіально!—образився Крапленко.—Що-ж ви: малі діти, чи що? Ви-ж сами, Карпе Григоровичу, казали, що в оповіданні є поважні доводи за те, що це про Недоленка, сами-ж паралель проводили...

— Поневолі почнеш проводити—як усі в один голос: про Недоленка, про Недоленка!..

— Та хто-ж це казав? Усі? Які-ж то всі?—запротестував Тишківський.

— Та от-же Степанида Матвіївна,—напався господар знову,—зараз догадалася, що Хандоля—Недоля.

— Ах, вибачайте!—огризулася Чубчикова.—Я казала тільки, що Хандоля нагадує Назаря Стодолю, а більше нічого не казала, а то все Олексій Петрович... Адже так, Семене?

— Мм...

— Чорт батька зна що таке!—злісно й грубо гарикнув Тройчатка.—Наробили курячого сміху!

— Не я наробила!—не вгавала Чубчикова, а ті, хто паралелі проводив, хто газети приносив, хто...

— Та ну вже, годі!—ще грубіше кинув Тройчатка.— Не ви! не ви! А хто не давав нікому говорити, бігаючи з Хандолею—Недолею?

— Та не я-ж! Не я! Вам позакладало? Ви...

— Стесю... мм...—озвався був Чубчиков, але роздратована його пані не дала йому далі говорити:

— Будь ласка, мовчи! Ти вічно встряєш не до речі з своїми розмовами!

А Котовський, роздивляючись на свої чепурні нігті, недбало-спокійним голосом сказав:

— А мені здається, що Дмитро Васильович дуже винний у всій цій справі тим, що бачив нашу помилку й лишив нас помилятися, а не вияснив нам справи по-товариському.

— Оце дак так!—обурився Прісченко, вискакуючи з свого кутка.—Ще що вигадайте!.. Мало я вам казав, що все це дурниця?!

— Е, ні-ні, Дмитре Васильовичу,—знову поважно загомонів Головківський,—це таки що правда, то правда: ви не по-товариському зробили. Сами не підписали, а нам не вияснили як треба, не подали всіх доводів...

— Не по-товариському! Не по-товариському!—загуло навкруги.

— Не по-товариському!—заметушилась по хаті Чубчикова, всіх покриваючи своїм пицанням.

Прісченко так уразився з цієї несподіванки, що стояв серед хати мовчки з широко розкритими здивованими очима. Хвилину стояв остовпівши, а тоді враз вибухнув:

— А хай йому чорт, коли так! Що це справді таке? Сами наробили, а я винен! Коли так, то будьте здорові,—мені тут нема чого сидіти!

І він кинувся був з хати, але в цю мить двері відчинилися й покоївка стала на порозі:

— Пані просять веечряти.

— Панове!—загомонів Головківський, заступаючи дорогу Прісченкові,—не будемо сваритися! Краще заспокоймося, і за вечерею поговоримо, як залагодити справу! Мабуть я сам поїду завтра до Степана Івано-

вича... виясню йому все... От ходіть, поговоримо!...
Прошу до вечері!

І він узяв під руку Прісченка й повів його з собою,
хоч той трохи і пручався.

Усі громадяни вдалися до вечері.

1905. VI. 18.

м. Київ.

З ЗАЗДРОЩІВ ¹⁾.

Семен Денисович Запара таки добре працював на своєму віку, і мав тепер право відпочивати.

Прийшов він до Київа ще хлопцем, як йому було дванадцять літ, спершу був за хлопця-попихача у галантерійній крамниці, тоді дослужився до прикажчика, і довго й дуже тяжко працював на хазяїнів. Працював-би мабуть так і довіку, та тут йому трохи поталанило: жила в хазяїна сирота-небога, немолода вже дівчина, і мала вона батьківщини й материзни дві тисячі рублів у банку. Семен Денисович оженився з нею, як йому було двадцять три роки, і на ці дві тисячі завів свою галантерію. Через п'ятнадцять літ він був хазяїном величезної дорогої крамниці, а ще через десять придбав собі невеликий, але гарний domek на Подолі. Поторгувавши ще трохи, він подумав собі, що вже буде з його, щоб віку дожити й покинути щось єдиній дочці, бо більше дітей у його не було. Він продав за добру ціну свою гарну крамницю, частину грошей оддав за процентіві папери, а за другу частину купив невеличкий хуторець, зараз же таки біля свого рідного села.

¹⁾ Це оповідання лишилося в першій редакції і досі не було друковане. *М. Г.*

Це була його давня мрія: щоб його сільські земляки побачили його «поміщиком». Тепер вона справдилася. З весни він переїздив на хутір. Сам він не хазяйнував, але любо було йому віддавати мужикам землю, наймати. І не тим любо, що мужики давали за неї гроші,—звичайно, що заплатив-же він за землю, то повинні й йому платити, це так,—але не в тому сила. Любо йому було, що вони приходять до його, кланяються, просять... Он Хведько Панасенко—колись удвох із ним вони телята пасли, а з Павлом Харченком сусіди були, а старий Гудзь, будши парубком, його, тоді малого хлопця, за чуба тягав... А тепер усі стоять, а він сидить, вони просять, а він може дати або й не дати їм землі. Ну, звичайно що дає, бо таки-ж треба її давати... Та зате недорого,—він таки не лихий чоловік, добра в його на його вік стане,—чого йому дорожитися? Треба й про бога подумати. І він завжди віддавав землю дешевше, як сусідні пани, а надто, коли його добре попросять, скажуть: «вашої милости просимо»... Йому-ж таки жалко людей,—він їм іще скине... Ще й по чарці вип'ють і закусять добре на панському «бальконі», а тоді й розійдуться: мужики раді, що взяли дешево землю, а Семен Денисович задоволений з того, що він таки зовсім, як поміщик... ¹⁾).

Улітку приїздила на хутір і дочка з зятем. Вони з жінкою дочку пустили зовсім на панську лінію: у гімназії вивчили й за вчителя з тії-ж таки гімназії й заміж оддали. І любо було Семенові Денисовичу, що

¹⁾ Десь тут про вигляд Дениса Семеновича. (Примітка на крисах рукопису. М. Г.).

в його такий панський зять, колезський совітник, і його зве «папашою», а стару його «мамашою».

На осінь переїздили знову до Києва. Там уже зять жив окремо, а дочка таки раз-у-раз забігала і звеселяла хату батькові й матері. Заходив і зять, заходили товариші—купці... Жилося добре...

Спершу то й зовсім добре: відпочивав Семен Денисович, надолужав своє за ті довгі роки тяжкої роботи, що й думати про відпочинок ніколи було. Усмак одпочивав.

А далі стало трохи нудно і де-далі все нудніше та нудніше. Улітку на селі хоч з мужиками клопочеться, коло саду й коло пасіки тупцяє—не так робить, як доглядає, щоб робилося. А взимку в городі—що його робити? Ну, у свято там, чи при якій okazji гості в тебе, або сам підеш у гості, а в будень? Пив Семен Денисович помалу й ніколи не напивався, до карт теж не дуже охочий був... Що-ж його робити? Він і до церкви на всі служби ходив, і в Лаврі частенько бував, дак то-ж не робота. Коли весь вік чоловік робив, то нудно-ж тепер без роботи тинятися.

Ще було одно діло: читання. Спершу Семен Денисович тільки «Кієвлянин» читав та Біблію, житія святих і всякі такі побожні книжки та ще дуже любив читати книжку про «генераліссимуса Суворова» і якийсь старий том російської історії Карамзіна. Повістей, а надто віршів, не любив, звав їх «пустяками» і «баловством». Але одного разу знайомий чоловік дуже похвалив йому роман Лажечникова «Ледяной дом». Семен Денисович прочитав його, як справжню історичну книгу, і страшенно вона йому сподобалася. А найбільше

його вразив отой «малоросіянин», що прийшов до Петербургу шукати оборони від кривди, а його замість оборони почали на морозі обливати холодною водою й обливали доти, аж поки з його зробився мерзлий крижаний стовп. Таке знущання з «малоросіян» страшенно обурило Семена Денисовича й він одразу почув, що й він «малоросіянин». Всім своїм знайомим він почав переказувати цей випадок з роману Лажечникова й навіть купив той роман і давав читати. Від одного з таких знайомих він почув, що про «Малоросіян» є ціла книга написана—«История Малой России»—дуже інтерна: там у її розказано і про козаків, і про гетьманів... Семен Денисович страшенно цим зацікавився й почав шукати тієї «Истории», та її ніде не було, а букіністи говорили Семенові Денисовичу, що це тепер книга «редкая и почти запрещеная», добути її дуже трудно й коштує вона дорого. Та Семена Денисовича так опанувало бажання прочитати «малоросійську історію», що він ладен був заплатити й багато, і через деякий час справді віддав дванадцять рублів за Бантиша-Каменського. Прочитав він її не одриваючись і читав багато разів. Для його розкривався зовсім новий світ — «малоросійський». Богдан Хмельницький, Дорошенко, Сірко—от хто став тепер його улюбленцями, а герої Карамзина та Суворов зовсім поблідли. До «генералиссимуса» став він навіть трохи неприхильний.

— Штука воювать,—казав він,—коли тут тобі все: і салдати, і гроші з казни, і правйонт, і весь припас, і струмент! Ні, ти повоюй так, як Богдан Хмельницький, що нічого не було, з косами та з кілками

йшли, а які великі воїни поробилися, та як луццили ляхів!

І він починав розказувати, як їх «луццили» на Жовтих водах, під Пилявою, під Батогом і в усяких інших місцях.

Одно слово — Семена Денисовича обняв «малоросійський» патріотизм і він незабаром довів його до того, що Семен Денисович став читати не то повісті, а й вірші.

Сталося це так.

Одного разу був він у знайомого купця галантерейника та й розбалакались вони про «малоросійську історію». Семен Денисович і сказав, який то жаль, що нема більше про все це книжок.

— Чому нема?—каже знайомий.—А Шевченко?

— Який то Шевченко?—спитався Семен Денисович, бо він про його ніколи не чув.

Знайомий почав розказувати, що Шевченко написав таку книгу «Кобзар», а в їй списано про всіх гетьманів, козаків і гайдамаків.

— Де-ж ви читали цю книгу?

— А в мене знайомий є,—тут один чиновничок із городської управи... Головко. З нашого села, звідкіля я родом, попович. Учився в семинарії, та чи він не довчивсь, чи не схотів на попи йти, то тепер служить в управі... Дак у його єсть той «Кобзарь». Та він і сам малоросійські стихи пише,—книжечку напечатав.

— Невже?!.. Не бачив такої книжечки... Як, кажете, він зветься—Головко?

— Еге... Тільки він на книжці не так підписався, не Головком, а сяддонимом.

— Як кажете?

— Сявдонимом... Значить, не своєю хвामилією, а вигадав іншу—ота така хвамилія й називається сявдоним... Він підписався... от уже й не скажу вам зараз... забув... чи Чобітько, чи що...

— От якби ви познайомили мене з їм,—попрохав Семен Денисович,—я-б у його того Шевченка попрохав почитаться!

— Ділов не багато! Після завтрього в їх получка в управі, дак він прийде розплачуваться... Він на книжку в мене бере й що-місяця просто з управи приходить і розплачується... Приходьте в три години, то вже він тут буде.

Семен Денисович прийшов як сказано і справді стрів уже в крамниці Головка.

Це був чоловік так під тридцять років, при здоров'ю, білявий, з борідкою. Вони познайомились, і хазяїн-купець зразу-ж розказав Головкові, чим цікавиться Семен Денисовч.

Тому це сподобалося, він обіцяв дати йому Шевченка, а довідавшись, що в Семена Денисовича є Бантиш-Каменський, попросив і собі його прочитати:

— Я його читав уже, — ну так іще повторить хочеться.

Семен Денисович залюбки згодився і другого-ж дня сам зайшов до Головка, заніс йому Бантиш-Каменського і взяв Шевченка ¹⁾.

«Кобзар» йому дуже сподобався і, читаючи його,

¹⁾ Тут десь про обстанову у Головка. (Примітка на крисах рукопису. М. Г.).

Семен Денисович зовсім забув про свою колишню неприхильність до віршів. Найбільше подобались йому історичні поеми. Прочитавши всю книгу, Семен Денисович пішов зараз до книгарні і купив її собі, щоб була своя і перечитував її багато разів.

Головкового «Кобзаря» він одніс йому. Розбалакався і Семен Денисович спитав:

— А чи немає тепер яких малоросійських писателів після Шевченка?

— Після Шевченка? — перепитав Головка. — Ну, після Шевченка вже нікого не було такого. Писав Марко Вовчок про кріпаків,—ну, воно вже тепер старе... Писав Куліш—так собі... У Стороженка є дещо веселеньке, а проте—пустяки!

— Ну, а тепер?—допитувався Семен Денисович.

— Тепер?.. Та є й тепер, та такі все... Ну, хто-ж там? Кропивницький пише для театру...

— Та я був у театрі в Кропивницького.

— Ну, ото-ж... А інші—ну, Левицький є, Мирний...—Головка назвав ще кілька прізвищ, зовсім невідомих Семенові Денисовичу.—Все таке собі... ні мови доладу не знають, ні описати, як треба, не вміють...—Він замислився був, а тоді знову:—От хіба що: дам я вам одну книжечку прочитати,—вірші. Звісно, може воно й не таке гарне, як Шевченкове, ну, та все-ж не те, що оті всі пишуть. Єсть і мова, і вірш,—одно слово—настояща поезія!...

Семен Денисович дуже зацікавився й поніс од Головка невеличку книжечку віршів, названу: «Українські струни. Вірші, співи і думи П. Чобітька».

Та вона йому не сподобалася. Де-ж таки йому до Шевченка,—нема того ладу!.. Там як слово скаже, то так і крає серце, а тут!.. Прізвище автора «Чобітько» здалося Семенові Денисовичу чомусь наче познаку. Де він його чув? Ніяк не міг ізгадати спершу. Нарешті пригадавсь йому той знайомий купець, у якого він уперше зустрівся з Головком: та він-же казав, що «Чобітько» це «съявдоним» Головка! Так он що! Це сам Головка написав та сам-же й каже, що за всіх лучче! Ще й до Шевченка пнеться! Ну-ну! Так зараз і видно, що Шевченкова хода! Хіба-б Шевченко так написав:

Місяць в небі роздув щоки,
Мов узявсь у боки
Та на землю поглядає,
Що там лихо виробляє.

Ну, а якби це Шевченко написав? У Шевченка все «білолиций»:

Білолиций місяченько
З неба поглядає,
Що на землі та з людьми
Лихо виробляє.

Отак-би написав Шевченко!

Хе! От Семен Денисович і сам склав вірші, кращі за Головкові!.. Таки і в його добре виходе,—пошти як у Шевченка. А що, якби й справді спробувати компонувати вірші? Ні, де-ж таки!..

Одначе він вернувся до цієї думки згодом, читаючи Шевченка, і таки не втерпів. Є в Кобзарі і про Гайдамаків, і про Підкову, і про Гамалію, а про Богдана Хмельницького нема. От якби скласти!..

І Семен Денисович таки почав складати пісню про Богдана Хмельницького й описував—

Що нікого на всім білім світі
Він ніколи не боявся
І до смерти із ляхами-панами,
Побіждавши їх, воювався.

Добре він напрацювався, поки склав цю першу пісню, але таки склав. Після цього вже пішло легше. Семен Денисович схотів списати свою жисть: він знав добре, що вона дуже інтересна і треба про неї розказати. І він розказував:

Як він у дванадцять літ
Пішов у світ,
Та зійшовсь йому світ, як клин:
Запакували його в галантерейний магазин.

І так усе описав аж до того часу, як узявся він вірші писати...

Треті його вірші були про кохання. Адже в Шевченка скрізь є про дівчину з козаком,—значить про це треба писати. І Семен Денисович писав:

Білолиций місяченько
З неба задивився,
Як козак та у дівчину
Дуже залюбився,
Під гаєм із нею зустрівся.

Хоч і понаписував Семен Денисович вірші, та хвалитися їми людям поки що соромився. Спробував був прочитати їх своїй жінці, Степаніді Василівні, та вона до книжок була неохоча й нічого не розбирала—тільки

розсердила Семена Денисовича. Тим часом прийшло літо, і вони переїхали на хутір. До Семена Денисовича почали вчащати селяни за всякими справами. Одного разу, як був у його Кирило Ющенко, Семенові Денисовичу спало на думку прочитати свої вірші йому. Він спитався:

— Чи чув ти що за Богдана Хмельницького? Хто він такий був?

— А хто його зна,—сказав Кирило,—начальник мабуть якийсь... Я, як був у Києві, біля Сохвієвського собору, бачив його на коні, дак поліцейський казав, що якийсь начальник...

— Ех, ти з своїм поліцейським! Начальник! Звісно, начальник, та який?

— А хто-ж його зна.

— Гетьман український, он хто!—І Семен Денисович почав вияснити Кирилові, хто був Богдан Хмельницький і наприкінці сказав:—Ось стривай, я тобі зараз про його прочитаю.

І, витягши свої вірші, почав читати:

Богдан Хмельницький був гетьман,
Над усією Україною пан,
Превеликий воїн,
Усякої похвали достоїн.
Що нікого на всім білім світі
Він ніколи не боявся і т. д.

— А що, як? розібрав? гарне?—питався Семен Денисович у Кирила після читання.

Після пояснень Семена Денисовича, Кирило дещо розібрав у віршах. Хоч вони йому зовсім не сподоба-

лися, але як звичайний і ввічливий чоловік він їх похвалив:

— Розібрав, розібрав! Де-ж- таки не розібрати. Таке гарне та понятне.

І враз Кирило побачив, як обличчя у Семена Денисовича розцвіло, засяло радісним усміхом. Хитрий дядько враз зрозумів, що «панові» через щось дуже до смаку хвала, а згадавши непевну ще поки долю свого прохання, щоб «пан» позичив йому десять рублів,—почав уже вмисне з усієї сили хвалити вірші:

— Так доладу списано, так добре, що й не сказати!

Семен Денисович радів страшенно і з радощів сказав:

— Ну, я тобі ще й другі прочитаю.

Хотів був читати «про свою жисть», та спинився, бо не хотів поки що виявляти свого авторства. Почав читати про кохання.

Старому Кирилові було страшенно чудно, що старий Семен Денисович читає йому про якийсь кохання, про поцілунки, про обнімання — «Ото, зовсім здурів Запара», думав він, але як скінчилося читання, він і це почав хвалити:

— Дотепно складено! Мов пісня! Та де—ще краще! Це мабуть така голова писала, що ой-ой-ой!..

Кирило пішов додому, одержавши десять карб. на дуже добрих умовах. Він, сміючися, похвалився жінці про те, як він піддурив «старого Запару», а та розказала про це сусідці Савчисі, а Савчиха своєму чоловікові. Савка ловив рибу, і йому треба було лози на сажі, і він давно вже лагодився піти до Запару попрохати

дозволу нарізати лози в його лузі. Тепер він пішов не гаючись, і як чоловік не менше тямущий за Кирила, почав не з лози, а з іншого:

— Казав мені Кирило, пане, що ви йому читали щось про Богдана Хмельницького таке гарне, таке гарне!

— Невже?!—зрадів Семен Денисович.

— Дуже хвалив. Дак оце й я прийшов до вас вашої милости попрохати: може-б ви мені прочитали...

І Семен Денисович читав, Савка хвалив і мав за те лози, скільки схотів, навіть без одробітку.

Помалу по всьому селу пішла чутка, що «старий Запара здурів»: читає якусь дурницю про якогось Хмельницького та про парубків з дівчатами і як хто похвалить, то такий добрий стає, що хоч що попроси, то дасть.

Через таку поголоску слухачі у Семена Денисовича не переводились що-свята, а часом то і в будень бували, і хоча «ікономія» Семена Денисовича від цього зазнавала деякої втрати, але сам Семен Денисович страшенно радів:

— О! значить таки я щось добре написав, коли так люди цікавляться!

Це його зосмілило. Він написав ще з пару віршів, потім переписав усі чистенько, та й послав у Київ до газети. Уже другого дня ввечері, як прийшла та газета, він нетерпляче розгортав її, щоб подивитися—чи нема там його віршів уже друкованих. Але йому ще тиждень довелося розгортати газету без ніякого результату, аж

поки нарешті в «Почтовом ящику» він найшов таку річ: «С. З—ре. Малорусских стихов не печатаем».

Це його страшенно обурило.

— Бач, бісова кацапня! Малоруських стихів не хоче печатати!

Довго він сердився, а як одсердився, то спало йому на думку, що добре було-б, коли-б була «своя малоросійська газета», щоб у їй можна було малоросійські стихи печатати.

Ця думка не покидала його все літо, а як він повернувся в-осени до Київа, то він з нею пішов до Головка.

— Чому ніхто в нас не заведе малоросійської газети?—запитався він.

— Чому? — перепитав Головка, всміхнувшись та підморгнувши, і конфіденційно пояснив:—Тому, що єсть таємний наказ не дозволять—і не дозволяють: багато людей просило,—нікому не дають.

— Та через що-ж?

— Боятися сепаратизму!

І помітивши, що Семен Денисович його не розуміє, Головка додав:

— Боятися, щоб Україна не одділилась од Росії.

— Та чи вони при собі свій розум мають?—цілком щиро запитався обурений Семен Денисович.

Але Головка не схотів ширше говорити на таку небезпечну тему, і запитався Семена Денисовича про інше:

— А чого вам хочеться, щоб була українська газета?

— Та так, знаєте... От, ви пишете по малоросійському... ще люди єсть... було-б де печатати.

— Може й ви пишете?—хитро запитався Головка.

— Та може... трошки...

— А-а! Це дуже, дуже інтересно! Ну, дайте-ж прочитати!...

— Да нема зо мною, нехай иншим разом... Та шо там,—не стоїть і читать—пустяки.

— Ні, ви дайте.

— Нехай-же колись.

Але давати Головкові свої вірші Семен Денисович не поспішався. Головка всіх поетів лаяв, тільки Шевченка та себе хвалив, і Семен Денисович боявся, що правди від його не почує. Через те Головкова думка була йому неінтересна. Він усе думав про те—де-б йому надрукувати свої вірші. З такими думками прочитав він одного разу в тій-же газеті, що не схотіла взяти «малороссийские стихи», звістку, що український письменник Метлицький готує до видання український альманах і просить присилати до його всякі твори віршом і прозою. Подавалася й адреса.

— Отут так приймуть!—подумав собі Семен Денисович і швиденько попереписував свої вірші, послав до Метлицького та й став дожидатися відповіді. Одначе поминув місяць, другий, третій, Семен Денисович написав іще з десятків віршів, а відповіді все не було. Семенові Денисовичу хотілося піти до Метлицького, та розпитатися, що це за знак, одначе він якось соромився. Розважав себе тим, що ще-ж альманах той друкується, а як видрукується, то вже там він і побачить свої вірші.

Од Головка він довідався, що й той посилав свої вірші і відповіді теж не має. Одначе надходила вже весна, Семен Денисович лагодився вже їхати на село, і йому дуже схотілося перед виїздом довідатися про долю своїх творів. Він нарешті зважився й пішов до Метлицького.

Метлицький був ще молодий чоловік, маленький, з темною борідкою. Жив у маленькій хатчині, обставленій полицями з книжками. Ця сила книжок вразила Семена Денисовича. Мабуть дуже вчений чоловік, подумав Семен Денисович і йому стало трохи моторошно. Семен Денисович почав розпитуватися Метлицького, чи друкується вже альманах.

— А от скоро піде в друк,—одповів Метлицький,—зватиметься «Ранні зорі»... Уже зовсім складений... І потім, мов пригадуючи щось, він незважливо запитався:—Може й ви щось до альманаху давали?

— А як-же?!—здивувався Семен Денисович,—я-ж Запара!

Але з обличчя Метлицького видко було, що це прізвище нічого йому не сказало, що він щось пригадує й ніяк не може собі пригадати. Семен Денисович почувався так, мов його ображено. Метлицький так нічого й не згадав і сказав:

— От, така в мене пам'ять, ніяк не можу згадати... Може ви будете ласкаві сказати—які саме заголовки...

— Стихи-ж мої,—ображеним голосом говорив Семен Денисович, — «Богданова справа», «Про мою жисть»...

— А так, так, так!.. Пам'ятаю, пам'ятаю!..—закивав головою Метлицький.

— Ну?—з радісною надією запитав Семен Денисович.

— Ні, відказав Метлицький,—і видно було, що йому якось ніяково було це говорити,—вони не будуть друкуватися.

— Чому?—спитався Семен Денисович збезнадієним голосом.

— Бачите... вони для нас непідхожі.

— Та чого-ж непідхожі?—допитувався Семен Денисович.—Стихи-ж...

— Та стихи...

— От і Шевченка—так само стихи... Печатали-ж Шевченкові стихи.

Метлицький усміхнувся.

— Бачите... то Шевченко... ну, а тоді ще й те треба сказати: ви правил віршових не додержуєте.

— Яких правил?

— Є такі правила—як писати вірші... а в вас недодержано.

— Та де-ж недодержано? — питався Семен Денисович.

— Ну, от зараз я вам покажу...—Він одсунув шухляду в столі, витяг з неї якусь папку, покопався в їй і добув з купи паперів рукопис Семена Денисовича.

— Ну, от хоч-би й тут,—сказав він і почав вичитувати Семенові Денисовичу з рукопису та розказувати про якісь стопи, ямби, хорей... Семен Денисович нічого-сінько не розумів. Він тільки почував, що йому страшно боляче і страшно хочеться, щоб вірші були надруковані. Він кинув слухати Метлицького й думав про те—

як запобігти лихові. Нарешті Метлицький договорив... Настала коротенька мовчанка.

— Так...—промовив нарешті Семен Денисович... Може й справді що не так. Ну, так ви там поправте, що треба, а такі напечатайте.

— Е, ні, де-ж таки... Це-ж не так то легко...— відказував Метлицький.

— Та вам не буде великого клопоту,—ви-ж знаєте як і що,—трохи підлещувавсь Семен Денисович.—А я вже знаєте вам за те на видання п'ятдесят карбованців дав-би...

Метлицький враз почервонів і встав.

— Ні-ні, це неможливо, цілком неможливо!.. Ось ваш рукопис!..

Семен Денисович і собі почервонів, розсердившись, взяв рукопис і, швиденько попрощавшись, пішов. Ідучи додому лютував:

— Чорт зна що! Правила якісь іще повигадували! Знав там Шевченко якісь правила! Із кріпаків-же був,—яке тоді образування для кріпаків було! А мужики складають-же пісні,—хіба вони ходили до Метлицького правил учитися! Слава богу, другої гільдії купець—здається єсть у мене понятіє! Шо-ж: мужик більше за мене поміає чи шо?

Сердитий поїхав він на село і за все літо ні разу не читав мужикам своїх віршів, хоч вони спершу й пробували знову завести літературні дні. Але приїхавши в-осени до Київа, Семен Денисович в перший-же день побачив у книгарні на вікні чепурненьку книжечку «Ранні зорі». Він сердито проминув книгарню, але, як

вернувся додому,—йому страшенно схотілося довідатися, які-ж то там вірші такі понапечатувано, що кращі за його. Він не втерпів, пішов і купив книжку.

Вірші, які були в їй, не здались йому кращими за його власні! Куди-ж таки: у його віршах так усе доладу розказано, що не то що—і мужики все розбирали, а тут усе таке накручене, наплутане, що й ладу йому не даси. І він читав ті вірші і всміхався іронічно:

— Куди-ж пак! Гарні! Ну, що воно оце таке:

Тихо, тихо срібний промінь
Цілував листки тополь...

От у мене так як треба:

Сад зелений зеленів,
Як місяць світив.
Білолиций місяченько
Світив повний над садком,
А дівчина під дубком
Цмок та цмок все з козаком!

А то промінь цілує. Чорт зна що!

Але найбільше його вразило те, що в книзі надруковано було Головки вірші. Що правда,—одні, а Семен Денисович знав, що він посилав туди кільки, але все-ж надруковано. Це запекло Семенові Денисовичу коло серця: невже-ж Головка кращий за його?!

Дуже великого жалю завдали Семенові Денисовичу ці «Ранні Зорі», і дуже він сердитий був на їх редактора Метлицького. Через якісь там правила не схотів надрукувати! Навіть п'ятдесят рублів не взяв. Плювать! Хіба за ті гроші Семен Денисович не може видати свої вірші

окремою книжкою—от так, як Головка видав? Семен Денисович страшенно зрадів з цієї вигадки й тільки дивувався, як це раніше не спало йому на думку. Неминуче він видасть, от тоді люди хай прочитають та й побачать—хто краще пише: чи Головка та отой, що в його промінь цілується з тополями (ну, хіба-ж таки промінь може цілувати?), чи він, Семен Денисович.

Так то воно так... та трохи й боязько... А що, як і справді єсть якісь правила, а він їх не додержав? Це все одно, якби він став торгувати, не взявши гільдійського свідoctва,—ну, звісно, зараз-би йому протокола. Отак і тут можуть йому списати протокола в газеті—адже Семен Денисович читав раз, як одного такого «стихотворця чистили в газеті»—біда! І «безграмотный» і «тупые вирши» і всячина! Ні, якби про його таку штуку написали, то хоч з мосту та в воду. Звісно, як би про якого Головка, то тому байдуже, але-ж Семен Денисович—то не Головка, він другої гільдії купець, скільки знайомих має—це ж соромá скільки! Хоч з хати не витикайся! Звісно, він може не підписуватися своїм власним прізвищем, а підписатися якимсь «свядонимом», як Головка,—ну, от хоч-би... Ну, він Запара, а підписатися Опара чи там яка Затірка... Це можна, та тільки знов біда: адже його вірші вже й у газеті знають, і Метлицький знає, не без того, що ще кому давав читати,—зараз вони побачать, що це його, Семена Денисовича, вірші в книжці та й розплещуть і не втече таки він од сороба такого, як отому було, що в газеті.

Чорт його зна! А про Головка нічого було в газеті написано. Йому сам Головка давав читати тую ре... зен-

Ю, критику на свою книжечку, дак написано, що ні-
чого собі, добрі вірші.

Гм... гм... Виходить, що Головка знає ті чортві
правила? Ну де-б же йому Семенові Денисовичу про їх
довідатись? Що йому казав той Метлицький? Якись
стопа все торочив та ще якісь ямви чи ямби... Де-ж його
все згадаєш!...

А що, якби піти до Головка,—чи не запоміг-би він?
Ох, не хочеться йти,—хвастовитий він! Та коли-ж ні-
кого іншого нема.

І Семен Денисович забрав свої вірші та й пішов до
Головка.

Поговоривши про те та про се, він нарешті обе-
режно запитався:

— Скажіть, чи ви не знаєте, які там є правила, щоб
стихи писать?

— А як-же,—є... знаю...

— А де-ж ви про їх довідалися?

— Як то де? У семінарії вчив...

— А! он що!...—сказав Семен Денисович.—І про ті
ямви та хо... От забув як його.

— Хорей?

— От то-то! І про їх знаєте?

— Та звісно,—як-же б я не знав?

— Шо-ж воно таке?

— Ямб, це така стопа в віршах: два склади,—попе-
реду без наголосу, а тоді з наголосом.

Семен Денисович нічогосінько не зрозумів.

— А хорей?—несміливо запитався він.

— А хорей це те саме, тільки наголоси навпаки поставлені.

Семен Денисович похилив голову. Справді, видно, є правила, і то такі, яких він ніяк не може розібрати. Одначе зважився ще спробувати:

— А де-ж про їх, про ці ямви та хорей написано?

— А єсть у теорії словесности.

— Як кажете?

— Теорія словесности, книга така, учебник, дак там.

— Може в вас є, дак дали-б мені почитати.

— Добре, пошукаю.

Головка почав копатися на полиці з книжками й нарешті витяг стареньку пошарпану книжку.

— Ось, маєте.

Він розгорнув і показав, де саме про вірші.

Семен Денисович ішов додому з книжкою та й думав:

— Добре, що я не показав Головкові своїх віршів— може я й сам тії правила пойму, то й без його помочи обійдеться.

Одначе тут йому не пощастило. Скільки він не читав тієї проклятої теорії словесности,—ніяк не міг уторопати й розібрати, чим одрізняється ямб од амфібрахія, або хорей од анапесту. Збезнадієний пішов знов до Головка.

— От, знаєте, прийшов я до вас, чи не можете мені трошки. Знаєте, я трохи вірші пишу...

— Та я знаю.

— Ну, що значить я тільки почав, то може не всі

правила доладу знаю... Я там вашу книжечку читаю... Ну, та це справа довга, а хотілось-би вірші мої пустити в діло швидше... Напечатати... Дак боюсь, що там щось не по правилах... Ці там ямби-хореї... Може-б ви глянули.

— Чому ні? З дорогою душею.

Семен Денисович дав вірші.

— А у вас тут ще й історичні... Про Богдана Хмельницького.

— Та є...

Головко став читати.

— Д-да... у вас тут ямбичесько-хореїчеська справа швах...

— Хіба?

— Ще й дуже... Тут треба добре попероробляти, щоб усе так, як треба, виходило.

Семен Денисович зовсім зажурився. Попереробляти! Якби-ж він знав як! Хоч плач!

— А може-б ви сказали, де саме й як треба поправить.. Або й сами-б, коли ваша ласка, поправили,—так, знаєте, щоб усе як слід по правилах...

— Гм... це, знаєте, діло не мале.

Та я знаю.. Це робота, а за всяку роботу, звісно, теє... Достоен делатель мзды...

— Та воно звісно... Тут, бачите, все треба пересипати наново... Метр треба перевірити... він у вас не однаковий, плутаниця всяка... Знаєте що: дайте ви мені по дві копійки за кожен вірш,—дак я вам усе оброблю так, що все так як по нотах буде,—чисто!..

— Нехай і так,—аби було добре.

— Гаразд! через два тижні получите все готове.

Через два тижні Головка справді вернув Семену Денисовичу рукопис. Почеркав здорово,—багато посправляв, а багато й так позоставляв, як було. Семенові Денисовичу це сподобалось:

— Значить таки й я трохи знаю тії прокляті правила й місцями і в мене виходить, як треба.

Зараз-же заходився переписувати і швиденько все переписав¹⁾ та й одніс сам до цензури. Там він почав просити секретаря, чи не можна переглянути швидше—може-б він, Семен Денисович, зайшов по рукопис через тиждень.

— Еге-ге!—засміявся секретар.—Таке вигадали. Та воно-ж іще піде до Петербургу в «Главное Управление по делам печати».

— Чого?—не зрозумів Семен Денисович.

— Бо по-малоросійськи,—відказав секретар.—Раніше як за три місяці і не сподівайтесь. Це ще добре, що у вас рукопис маленький, а то-б і шість місяців.

Це засмутило Семена Денисовича, але не було, що робити. Треба ждати.

Ждав і таки діждався. Саме різдвяними святками прийшов до його рукопис і на йому напис «Дозволено цензурою». Радіючи побіг він до Головка похвалитися

¹⁾ Тоді спинився: як же назвати? Попереду на зшиткові просто стояло: „стихи і пісні“, але тепер С. Д. здавалося що варто якось квітчастіше назвати. Починає вигадувати назвища і радиться з жінкою (було пізно й до Головка не можна було піти). Та робить комічні уваги про назвища. Вибирає заголовок. Тоді вибирає псевдоним. (Примітка авторова на крисах рукопису. М. Г.).

та за одним заходом і розпитатися, як робиться справа з друкарнею. Довідавшись про все, що треба, пішов до друкарні, умовився і здав рукопис. Головка мав правити коректу і за це йому Семен Денисович платив ще п'ять карб.

Хоч книжечка була невелика, всього тридцять дві сторінки не-щільного друку, але-ж друкарня чогось страшенно забаряла справу. А Семенові Денисовичу так хотілося швидше!

Та нарешті таки прийшов той день, що десять великих пачок з книжками привезено до Семена Денисовича з друкарні.

Ах, які вони були гарненькі! Семен Денисович розсипав перед себе на столі їх кілька десятків: червоні, рожеві, сині, жовті, жовтогарячі, бузкові, зелені, блакитненькі—і на кожній великими чорними літерами стояло: «.....»¹⁾. Все подобалося Семенові Денисовичу: і окладинка, і заголовок, і псевдоним, і вірші. Він розгортав їх і перечитував знову, вже друковані, і вони здавалися йому тепер зовсім іншими—такими чистенькими, гарненькими, прикладними. Він аж не няв сам собі віри, що все те він, сам він, Семен Денисович написав!

А яке щастя було побачити другого дня свою книжку в книгарні на вікні. Семен Денисович назарошки кілька разів за день проходив проз книгарні тільки на те, щоб подивитися, як виглядає його книжечка з вікна. Він спинявся перед вікном і подовгу дивився, мов-би на всі книжки роздивлявся, а справді тільки на одну. Вона була маленька,—куди-ж більші книжки й показніші там

¹⁾ Мусив бути заголовок книжки. (М. Г.).

стояли, але такої чепурненької ні одної там не було. Часом, як Семен Денисович стояв проти вікна, підходили й інші люди, спинялися. Семенові Денисовичу так і кортіло сказати їм:

— Бачите — яка гарненька книжечка! Це новий поет.

Але якось ніяково було займати людей.

Зате з книгарем він зазнайомився і раз-у-раз забігав до його попитатися—чи добре продається книжка. Той що-разу відповідав однаково:

— Продається, а як-же.

— А скільки вже продано?

— А цього ми поки що не можемо сказати: треба почитати... на комісію роздали багато... Це як уже будемо з вами рахуватися в кінці півріччя, дак тоді видно буде.

Семенові Денисовичу страшенно хотілося подарувати свою книжку знайомим з написами від автора—Головко розказав йому, що так усі автори роблять. Але він боявся виявляти своє авторство, дав тільки Головкові, і наваживсь подождати газетних рецензій: як газети скажуть, що добре, тоді вже... Зате до газет послав кілька штук—цього його теж Головко навчив. Все це, увесь цей клопіт з книжечкою й сама ця книжечка, така гарненька, схвилювали, зрушили Семена Денисовича радісним і надійним почуванням. Йому схотілося знову писати, багато віршів написати... стільки, як у Кобзарі, щоб така завбільшки книга була. От тоді й буде дві великі малоросійські книги — «Кобзарь» та

«.....»¹⁾ і в газетах писатимуть: «Шевченко й Запара— малоросійські сочинителі».

І він писав. Писав що-дня, вечерами побогато. Писалося чогось так легко—де воно й бралось. За два тижні він написав стільки, що вже стало-б на другу таку книжечку. І він рахував: щб як він напишеться так хоч з рік,—це-ж він напише більше, ніж у Кобзарі?! Тоді вже хто буде старший? Чи Шевченко, чи... Та ні, ні,—не треба поперед невода рибу ловити!.. Спершу треба написати!.. І він писав.

А рецензії все не було. Минув третій тиждень,—нема. Стурбований він уже бігав до Головка, розпитував його—шо воно значить.

— Буде,—розважав його той,—небезпремінно буде.

— А як ні? Може, скажуть, таке, шо не стоїть про його й писати?

— Та вже я добре, дуже добре знаю, шо буде,—запевняв Головка.

Семен Денисович вернувсь од його спокійніший. І справді—через три дні, розгортаючи газету, Семен Денисович зразу-ж побачив на четвертій сторінці заголовок своєї книжки й почав читати рецензію.

В рецензії автор писав, що українські письменники через деякі обставини стоять у такому становищу, шо література ледви може розвиватися, продукція дуже мала і через те доводиться нотувати кожную книжечку, хоч-би вона з літературного боку й не мала вартости. От і ця. Автор береться писати вірші, а видимо не знає

¹⁾ Мусив бути заголовок книжки. (М. Г.).

доладу навіть правил віршування (кільки прикладів).
А образи в його які!

Трубайло-ж мигоче,
Блищить мов верцадло,
А я над Трубайлом
Волочусь мов паadlo!

І ще кілька прикладів. Наприкінці рецензент радить авторові попереду самому повчитися, а тоді вже для людей писати.

Семен Денисович прочитав і похолов. Йому препинило дух на хвилину, а потім одразу застукало в виски. Шо-ж це таке? Спершу навіть не зрозумів доладу. І аж як удруге прочитав... Боже, яка публіка... Сором у вічі людям дивитися! Про його, «второї гільдії купця, землевладільця», поважаного серед громадянства, так писати!

Та трошки згодом він заспокоївся: адже він не підписав свого прізвища, це-ж не Запару в газеті лають, а... Ніхто-ж не знає, що це він. Правда, Метлицький зна, ну та він серед знайомих Семена Денисовича не буває, то вони від його нічого й не довідаються. А Головка нікому не скаже,—про це вже вони вмовилися з Семеном Денисовичем.

Але все-ж—серце в його щеміло. Так його зганьбив рецензент! Невже-ж його вірші такі вже погані? Він ухопив книжечку й почав знову їх читати. І чим воно погано:

«Гей збирайтесь, отамани»!
Гукає Хмельницький,—
Не у Царьград до султана
Поїдемо в гості,
А у Польщу ляхів-жидів бити,
Панове молодці!

Зовсім, як у Шевченка!

А що він пише про те, що над Трубайлом блукав, а Трубайло як верцадло, то що-ж тут негарного? Не мав до чого причепитися!

От ще про правила... Як-же це так? Адже Головка справляв? Чого-ж він не поправив усього як слід?

Він ще раз став читати рецензію і тільки тепер помітив, що під нею підпис: «І. Чоб—ко». Спершу він не розібрав, а тоді зразу зрозумів, що це-ж скорочене «І. Чобітько» — псевдоним Головків. Шо-ж це воно таке?

Семен Денисович посидів нерухомо з хвилину, потім ураз зірвався, вхопив газету, шапку, накинув пальто.

— Куди ти?—гукнула на його жінка з другої хати.

Але він, не відповідаючи, вибіг на вулицю. В грудях йому пекло. Він не йшов-би, а на крилах летів. Скочив на першого звожчика, якого потрапив, і покотив. Усе підганяв, щоб швидше.

Нарешті доїхали. Але поки Семен Денисович їхав, поки зліз на четвертий поверх, де жив Головка, він засапався, втопився і через те трохи заспокоївся.

Головка був дома,—сидів за столом і щось писав.

— А, Семен Денисович!—стрів він його. Прошу сідати!

Семен Денисович мовчки поздоровкався й сів. Він вибіг з дому лютий, тепер уже йому стало якось ніяково. Не знав, з чого почати, і мовчав. А Головка дивився на його трохи здивований. І враз несподівано за для самого себе Семен Денисович швиргонув на стіл газету з рецензією і сказав тремтячим голосом:

— Це... ви писали?

Головко глянув у газету.

— Х-ха!—промовив він, усміхаючись.—Ну, я.

— Як-же це так?—почав Семен Денисович.—Ви бралися справляти все, що треба, гроші взяли, а не по-справляли... Та ще тоді сами-ж і лайку написали... Хороша комерція!.. Шо-ж це воно таке?

— Як то шо? Кожен має право виявляти свої думки. Я таку думку маю про вашу книжку, таку й виявив.

— Да ви-ж її сами справляли. Чом-же ви того всього не поправили? Нащо-ж ви мене осоромили?!

— Е, Семене Денисовичу, — як-же ви собі хотіли? Хто-ж лучче вміє писати? Я чи ви?—і Головко спершу торкнув себе пальцем у груди, а тоді показав на Семена Денисовича.—Коли-б ви лучче за мене писали, то вже-б ви мене справляли, а не я вас. Без мене ви—нічого, а я поправив—добре, і тепер виходить так: ви з мого таланту покористувались і будуть скрізь вас славить, а Чобітько пропав, нема? Вас за мій талант будуть славить! Ні, так не буде...

— А нащо-ж ви брались, коли так?

— Хе! Кому грошей не треба. А слава... Славою я нікому не поступлюсь!

Семен Денисович обурений устав.

— Коли-ж ви такі, та наплювать-же мені на вас, от що!

— Ну, ну, ви не дуже! А то..

— Не злякаєте! Бачи таких! Хороша комерція!..